

ISSN 0142-0843

№ 3(83)/2016

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 0142-0843

Индексі 74621

Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 3(83)/2016

Шілде–тамыз–қыркүйек
30 қыркүйек 2016 ж.

Июль–август–сентябрь
30 сентября 2016 г.

July–August–September
September, 30, 2016

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2016
Караганда, 2016
Karaganda, 2016

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. докторы, профессор
Е.Қ.Көбеев

Бас редактордың орынбасары
Жауапты хатшы

Х.Б.Омаров, техн. ғыл. докторы
Г.Ю.Аманбаева, филол. ғыл. докторы

Редакция алқасы

Б.И.Карипбаев,	редактор филос. ғыл. д-ры;
Б.Е.Колумбаев,	филос. ғыл. д-ры;
Р.М.Жумашев,	тарих ғыл. д-ры;
В.В.Козина,	тарих ғыл. д-ры;
В.С.Батулин,	филос. ғыл. д-ры;
З.Г.Сактаганова,	тарих ғыл. д-ры;
Ж.С.Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.А.Амирова,	психол. ғыл. д-ры;
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	филос. ғыл. д-ры (Ресей);
Н.А.Головин,	элеум. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.М.Зиязетдинов,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.Н.Кылышбаева,	элеум. ғыл. д-ры;
А.К.Жолдубаева,	филос. ғыл. д-ры;
Ш.М.Мухтарова,	пед. ғыл. д-ры;
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	элеум. ғыл. д-ры (АҚШ);
Р.М.Шукуров,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
В.Г.Рыженко,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Ф.Н.Зиятдинова,	пед. ғыл. канд. (Ресей);
К.С.Алдажуманов,	тарих ғыл. канд.;
Г.М.Смагулова,	тарих ғыл. канд.;
С.Б.Стамбулов,	жауапты хатшы PhD

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Д.Н.Муртазина

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 0142-0843.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.09.2016 ж. қол қойылды Пшімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 18,5 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 424.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты
100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, д-р техн. наук
Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук

Редакционная коллегия

Б.И.Карипбаев,	редактор д-р филос. наук;
Б.Е.Колумбаев,	д-р филос. наук;
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук;
В.В.Козина,	д-р ист. наук;
В.С.Батурин,	д-р филос. наук;
З.Г.Сактаганова,	д-р ист. наук;
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
Б.А.Амирова,	д-р психол. наук;
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	д-р филос. наук (Россия);
Н.А.Головин,	д-р соц. наук (Россия);
Р.М.Зиязетдинов,	д-р ист. наук (Россия);
Б.Н.Кылышбаева,	д-р соц. наук;
А.К.Жолдубаева,	д-р филос. наук;
Ш.М.Мухтарова,	д-р пед. наук;
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджаниян,	д-р соц. наук (США);
Р.М.Шукуров,	д-р ист. наук (Россия);
В.Г.Рыженко,	д-р ист. наук (Россия);
Ф.Н.Зиатдинова,	канд. пед. наук (Россия);
К.С.Алдажуманов,	канд. ист. наук;
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук;
С.Б.Стамбулов,	ответственный секретарь PhD

Адрес редакции: 100028, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Д.Н.Муртазина

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 0142-0843.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.09.2016 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 18,5 п.л. Тираж 300 экз. Цена договорная. Заказ № 424.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2016

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor

Kh.B.Omarov, Doctor of techn. sciences

Responsible secretary

G.Yu.Amanbayeva, Doctor of phylol. sciences

Editorial board

B.I.Karipbaev ,	Editor Doctor of Philosophy;
B.E.Kolumbaev ,	Doctor of Philosophical Science;
R.M.Zhumashev ,	Doctor of Historical Science;
V.V.Kozina ,	Doctor of Historical Science;
V.S.Baturin ,	Doctor of Philosophical Science;
Z.G.Saktaganova ,	Doctor of Historical Science;
Zh.S.Syzdykova ,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.A.Amirova ,	Doctor of Psychological Science;
A.N.Dzhumageldinov ,	PhD (France);
V.I.Razumov ,	Doctor of Philosophy Science (Russia);
N.A.Golovin ,	Doctor of Social Science (Russia);
R.M.Ziyazetdinov ,	Doctor of Historical Science (Russia);
B.N.Kylyshbaeva ,	Doctor of Social Science;
A.K.Zholdubaeva ,	Doctor of Philosophical Science;
Sh.M.Mukhtarova ,	Doctor of Pedagogical Science;
Christian-Radu Chereji ,	PhD (Romania);
V.S.Aghajanian ,	Doctor of Social Science (USA);
R.M.Shukurov ,	Doctor of Historical Science (Russia);
V.G.Ryzhenko ,	Doctor of Historical Science (Russia);
F.N.Ziatdinova ,	Candidate of Pedagogical Science (Russia);
K.S.Aldazhumanov ,	Candidate of Historical Science;
G.M.Smagulova ,	Candidate of Historical Science;
S.B.Stambulov ,	PhD, secretary

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

D.N.Murtazina

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 0142-0843.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.09.2016. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 18,5 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 424.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Әлжанова Ә.Е., Динашева Л.С.</i> Шығармалар мен мақалалардың Түркістан жинағы — мәдени мұраның жазбаша дерек көзі.....	8
<i>Бөдеев Қ.Т.</i> Азаттық үшін күрестің жалғасы — Желтоқсан-86	14
<i>Горовой В.В.</i> Кіші Азиядағы эллинистік полис	20
<i>Ешпанов В.С.</i> Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі ақтөбелік теміржолшылар арасындағы жаңашылдық және стахандық қозғалыс.....	26
<i>Асанканов А., Кентбек С.Қ., Жуманова А.З.</i> Қазақстандағы кеңестік тіл саясаты тарихының зерттелуі	33
<i>Касымжанова Н.А., Дутта М.</i> Тұрақты даму саласындағы Қазақстан Республикасының саясаты.....	44
<i>Кошербаев Д.Б.</i> Саяси имидждің даму тарихы.....	51
<i>Смағұлов Н.Б., Ташағыл А.</i> Әл-Фараби еңбегіндегі «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи-саяси және теориялық негіздемесі	59
<i>Сомжүрек Б.Ж.</i> Түркі әлемі елдерінің НАТО-мен ынтымақтастығы.....	67

ФИЛОСОФИЯ

<i>Айтбаев О., Темирбулатова А.К.</i> Ескі миф пе әлде жаңа ғылым ба?.....	73
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Аралық ақиқат (әлеуметтік танымның әдістері туралы)	80
<i>Кайрбеков Н.Е., Махмұд Али.</i> Қазақстандағы дәстүрлі дінді зерттеу үшін жаңа дерек көзі	86
<i>Манабаев Б.М., Ахмад Хамад Д.А.</i> Қазақстанның қалаларындағы діни жағдай	95
<i>Солощенко П.П., Дюсалинова Б.К., Улжабаева А.Г.</i> Эпистемологиялық дискурс мәнмәтіндегі халықаралық терроризм феномені.....	105
<i>Шиффмахер А., Феталиева Н.</i> Еуропадағы құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамға ақпараттық жүйенің дамуының әсері	111
<i>Хамдан Х.И.А., Жәненұлы Ә., Ержан Қ.С.</i> Әбу Мансур әл-Матуридидің Құран мәтіндерін интерпретациялаудағы әдістері.....	116

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Альгожина А.Р.</i> Кемел жастағы тұлғаның өзін-өзі жүзеге асырудың кейбір аспектілері	122
<i>Жансерикова Д.А., Сатенова Ф.Ө.</i> Студенттердің оқу мотивациясының кейбір аспектілері	129
<i>Капбасова Г.Б., Капашева Г.А.</i> «Діни фанатизм» құбылысын әлеуметтік-психологиялық зерттеу	135
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> «Шынайы емес тәжірибеге қатысты толеранттылық–интолеранттылық» когнитивті стиль, мотивация және студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетінің өзіндік реттелуі арасындағы өзара байланысты зерттеу	141
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	147

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Альжанова Э.Е., Динашева Л.С.</i> Туркестанский сборник сочинений и статей — письменный источник культурного наследия.....	8
<i>Бодеев К.Т.</i> Продолжение борьбы за независимость. — Декабрь 86.....	14
<i>Горовой В.В.</i> Эллинистический полис в Малой Азии.....	20
<i>Ешпанов В.С.</i> Стахановское движение и рационализаторство среди актюбинских железнодорожников в период Великой Отечественной войны.....	26
<i>Асанканов А., Кентбек С.К., Жуманова А.З.</i> История историографии языковой политики Советского правительства в Казахстане.....	33
<i>Касымжанова Н.А., Дутта М.</i> Политика Республики Казахстан в области устойчивого развития.....	44
<i>Кошербаев Д.Б.</i> История развития политического имиджа.....	51
<i>Смагулов Н.Б., Ташагыл А.</i> Историко-политическая и теоретическая основа идеи «Мәңгілік Ел» в трудах Аль-Фараби.....	59
<i>Сомжурек Б.Ж.</i> Сотрудничество стран тюркского мира с НАТО.....	67

ФИЛОСОФИЯ

<i>Айтбаев О., Темирбулатова А.К.</i> Новая наука или старый миф?.....	73
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Истина посередине (к вопросу о методах социального познания).....	80
<i>Кайрбеков Н.Е., Махмуд Али.</i> Новый источник для изучения традиционной религии в Казахстане.....	86
<i>Манабаяев Б.М., Ахмад Хамад Д.А.</i> Религиозная ситуация в городах Казахстана.....	95
<i>Солощенко П.П., Дюсалинова Б.К., Улжабаева А.Г.</i> Феномен международного терроризма в контексте эпистемологического дискурса.....	105
<i>Шиффмахер А., Феталиева Н.</i> Влияние развития информационных систем на гражданское общество и правовое государство в Европе.....	111
<i>Хамдан Х.И.А., Жаненулы А., Ержан К.С.</i> Методы интерпретации Абу Мансура аль-Матуриди текстов Корана.....	116

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Альгожина А.Р.</i> Некоторые аспекты самореализации личности зрелого возраста.....	122
<i>Жансерикова Д.А., Сатенова Г.У.</i> Некоторые аспекты учебной мотивации студентов.....	129
<i>Капбасова Г.Б., Капашева Г.А.</i> Социально-психологическое изучение явления «религиозный фанатизм».....	135
<i>Лазарева Е.А., Насирова А.Ш.</i> Исследование взаимосвязи между когнитивным стилем «Толерантность–интолерантность к нереалистическому опыту», мотивацией и саморегуляцией учебно-познавательной деятельности студентов.....	141
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	147

CONTENTS

HISTORY

<i>Alzhanova E.E., Dinasheva L.S.</i> Turkestan collection of essays and articles — written source of cultural heritage	8
<i>Bodeev K.T.</i> Freedom continuation of fight. — December-86	14
<i>Gorovoi V.V.</i> Hellenistic polis in Asia Minor	20
<i>Eshpanov V.S.</i> Stakhanovite movement and rationalization among Aktobe railway workers during the Great Patriotic war	26
<i>Asankanov A., Kentbek S.K., Zhumanova A.Z.</i> History of a historiography of language policy of the Soviet government in Kazakhstan	33
<i>Kassymzhanova N.A., Dutta M.</i> Policy of the Republic of Kazakhstan in the field of sustainable development	44
<i>Kosherbayev D.</i> The history of the development of political image	51
<i>Smagulov N.B., Tashagyl A.</i> Historical and political and theoretical basis of the «Mangilik El» in the writings of Al-Farabi	59
<i>Somzhurek B.Zh.</i> Cooperation between turkic world states and NATO	67

PHILOSOPHY

<i>Aytbayev O., Temirbulatova A.K.</i> New science or old myth?	73
<i>Zhusupova B.J.</i> Truth in the middle (To a question of methods of social knowledge)	80
<i>Kairbekov N.E., Mahmud Ali.</i> On the study of source criticism and traditional Islam in Kazakhstan	86
<i>Manabaev M.B., Ahmad Hamad D.A.</i> Religious situation in the cities of Kazakhstan	95
<i>Solochshenko P.P., Dyusalina B.K., Ulzhabayeva A.G.</i> The phenomenon of international terrorism in the context of epistemological discourse	105
<i>Shiffmaher A., Fetaliyeva N.</i> Influence of informational systems development to civil society and law-governed state in Europe	111
<i>Hamdan H.I.A., Zhanenuly A., Yerzhan K.S.</i> Methods of interpretation of Abu Mansur al-Maturidi Quran texts	116

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

<i>Algozhina A.R.</i> Some aspects of personal fulfillment in adulthood	122
<i>Zhanserikova D.A., Satenova G.U.</i> Some aspects of the educational motivation of students	129
<i>Kapbasova G.B., Kapasheva G.A.</i> The socio-psychological study of the phenomenon of «religious fanaticism»	135
<i>Lazareva Ye.A., Nassirova A.Sh.</i> Research of the relationship between cognitive style «Tolerance–intolerance to an unrealistic experience», motivation and self-regulation of learning and cognitive activity of students	141

INFORMATION ABOUT AUTHORS	147
---------------------------------	-----

UDC 958.4

E.E. Alzhanova, L.S. Dinasheva

*A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan
(E-mail: elmira.alzhanova@ayu.edu.kz)*

**Turkestan collection of essays and articles —
written source of cultural heritage**

The article analyzes about the collection of Turkestan, which is the written source of the cultural heritage of Central Asian Turks in the 19th century. Leafing through the pages of the collection the volume after volume, we can restore the entire life of the region in detail on the state of socio-economic development, the study of the productive forces, the rich resources to the study of the historical past, life, traditions, customs and character of the people who inhabited the region, the theatre of military events, conquests and liberation wars, as well as get acquainted with the research works.

Key words: Turkestan collection, written source, Central Asian.

A special place takes materials that are contained in the «Turkestan collection of scientific papers», in the system of contemporary historical, cultural and cognitive process. As you know, it is kept at the State Library of the Republic of Uzbekistan named after Navoi in Tashkent. «Turkestan collection of scientific papers» dates back from 1868, when with the request of the Governor-General of Turkestan K.P. von Kaufmann researcher and bibliographer V.I. Mezhov began to collect materials related to the history of Turkestan, which were published in the periodical press in the XIX century. Now, taking into account the volumes recorded in the «Systematic Index» which created by V.I. Mezhov and further O.V. Maslova in 1940, the total amount of materials in «Turkestan collection of scientific papers» is 594.

«Turkestan collection of scientific papers is a collection of essays and articles relating to Central Asia in general and in particular the Turkestan region» — a collection of a variety printed materials (books, magazine and newspaper articles, clippings from newspapers and magazines) on various topics relating to Central Asian possessions of the Russian Empire. Making the collection was started on the proposal of K.P. Kaufman, Governor-General of Turkestan, in order to inform the representatives of the Russian administration and the intellectual community on the situation in various areas of life recently attached edge. The emergence of «Turkestan collection of scientific papers» marks an important stage in a comprehensive study of Central Asia the period of its annexation to the Russian Empire.

The main part of the «Turkestan collection of scientific papers» (Volume from 1 to 416) were prepared in St. Petersburg under the guidance of well-known Russian bibliographer Vladimir Mezhov from 1867 to 1887. Then the preparation of the new volumes of the collection were resumed only in 1907, in Tashkent. By 1910, under the guidance of bibliographer N.V. Dmitrov was issued 127 volumes (from 417 to 543), and in the 1911–1916 under the guidance of orientalist Alexander Semenov — more 48 (from 544 to 591). The last three volumes of «Turkestan collection of scientific papers» (from 592 to 594) were made under the guidance of bibliographer E.K. Betger in 1939. In addition, in different times was made several lists and indexes to content collection.

The history of the collection is linked with the history of the organization of the Public Library of Turkestan, which later became the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi. Because Turkestan area was less known, but extremely interesting for many areas and ninety-days journey from the cultural center of Russia — St. Petersburg in 1867 and the need of systematic studies of this region for the most effective using of all opportunities, to find raw materials, which had been so interested Russian industry — all this put forward the task of collecting material relating to Turkestan and neighboring countries with them.

Literature of this region became quickly updated with new materials of scientists and researchers, and with the number of translated monographs. There were published works of N.M. Przhevalsky, I.V. Mushketov notes by P.P. Semenov and N.A. Severtsova — the researchers of the Tien Shan, the work of the N.A. Mayeva about Turkestan, etc. At the same time, there were a lot of articles in periodical editions, for the first time touching political and economic issues, history, ethnography and culture of Central Asia.

Every interested person who need to know about Turkestan, had to turn over a lot of newspapers, magazines and books. Searching materials and literature were hard in St. Petersburg than in Turkestan [1; 18].

In this regard, the Governor-General K.P. Kaufman addressed to the Minister of Education D.A. Tolstoy, to vice-president of the Imperial Academy of Sciences V.Y. Bunyakovsky, to director of the Imperial Public library I.D. Delyanov, to the President of the Imperial Russian Geographical Society F.P. Litke and the Chief of Staff F.L. Heydens in 16 August 1867, asking for donations of doublets scientific books for the newly organized Turkestan stackroom. The Department of Education has donated some Archaeological Commission publications (Collection of Russian Chronicles, historical acts, etc., in 25 volumes) to Tashkent. Imperial Novorossiysk University gave Tashkent library of doublets university library 87 titles of various books in Russian, French and German. The Council of the Imperial Moscow University sent 66 works on various branches of knowledge. Kharkov University in 1869 sent several works written by university professors for academic degrees; for several years the university has sent its reports and protocols of its meetings. In a short time there was collected about 2200 volumes (1200 titles), which initiated of the creation of the Turkestan Public Library. Of course, such a large number of books was not enough. Useful information were published in newspaper and magazine articles. It was necessary to organize and save it as a valuable source for research work. This responsible work K.P. Kaufman instructed to known bibliographer Vladimir Izmailovich Mezhov.

The first place among the figures of Russian bibliography in the second half of the XIX century belongs to V.I. Mezhov. During his forty years he had done as much as it was not possible to do anyone of bibliography of his time in Russia and abroad. Mezhov's literary heritage is more than a hundred volumes of bibliographical works, present its literature on the many fields of knowledge that gives collectively bibliography history of Russia, its science and culture for a considerable period [2; 3].

No wonder that he was approached the administration of colonial Turkestan with a proposal to do drawing collection, covering all newspaper and magazine publications relating to Central Asian and neighboring countries, as well as scientific works on the same theme as the Russian and foreign authors. V.I. Mezhov willingly responded to the proposal. He wrote: «The acquisition of this region as Turkestan has great importance for Russia. It secured our eastern borders, ... but it is especially important in trade, opening us Central Asian markets for our manufactured goods. It may be not far that time when our caravans will get to India and instead of our manufactured works they will bring us treasures of the East. Conducting the railway, in the near future, through our Central Asian possessions till India, there are many projects, even more will develop our trade. The British protect their commercial interests, vigilantly watching each reciprocating Russian, deeply to Central Asia ... In their literatures they closely follow everything that is published by the Central Asian issue, make bibliographies, etc. Are we going to doze off at this time» [2; 7].

On the history of the collection Mezhov said this in one of his letters: «In 1867, K.P. Kaufman spoke to me through the I.S. Idarov with proposal for him to make bibliographies of books and articles relating to Central Asia in general and Turkestan region in particular. In a personal interview with him, I imagined that a list of titles at such distance from the capital city of Tashkent will have no practical meaning for him. Instead, I said him to make «Turkestan collection of scientific papers», which would include the best books and articles. He has agreed and for the first time, as an experiment, I sent him to Tashkent 10 volumes, for which he received a fee of 1,000 rubles. This unexpected and generous reward made me intensify my work and in the following years for the same fee I sent 20 to 30 volumes. Finally, in the coming years, for K.P. Kaufman, I arranged to give him every year from 40 to 50 volumes for 1000 rubles as compensation» [3; 5, 6].

Being in St. Petersburg and having possibility to monitor books and periodical editions Mezhev acquired and collected everything concerning to Central Asia and neighboring countries with it. He collected works not only capital, but also the smallest minor notes: «... Library embodying all that has been written about the region should bring undoubted benefits. Maybe some of the articles included in the «Collection», and not only in capital, but even apparently insignificant may throw new light on administrative and economic issue. That's why making «Turkestan collection», I did not neglect any article relating to Central Asia in general and in particularly Turkestan» [4; 18].

In the letter to Mezhev Kaufman wrote about the importance of establishing «Turkestan collection»: «... full confidence that it can bring substantial benefit to area which is given to your management, led me in the preparation of this great work. I hope that you will be quite satisfied with it. The composition of his includes not only some articles from magazines and newspapers, but the whole individual works in Central Asia in general and in particularly Turkestan region. This work I think is essential to this area as Turkestan, which far from the center ... In addition, having in my collection, under the hands all that has been written about the Turkestan and Central Asia in recent years, you will be able to print to refute the various stories and often deliberate misrepresentation of those who wrote from hearsay or tried to see the subject through the prism of selfish species and small personal interests» [4; 18].

By the famous Uzbekistan bibliographer E.K. Betger, prototype of this colossal meeting, served as compiled by the ex-manager of the Exchequer S.A. Idarov for his own use «collection of articles relating to the Central Asian khanates and Kirghiz steppe», consisting of six volumes with 84 articles. Idarov made them in a systematic manner: V 1 dedicated Semirechye, V 3 - Kirghiz steppes, V 5 - Khiva, V 7 - the Aral Sea and the Syr Darya. These collections have a very importance and, in the Dmitrov's words, «at that time make only material for familiarization with area» [4; 19].

Kaufman paid more attention to «Turkestan collection of scientific papers» and very dear to them, stressed its importance «for the benefit and development of knowledge of our Central Asia». He pointed out that the collection is an excellent material for those wishing to engage in the study of Central Asia. The first ten volumes initially Kaufman kept in his personal library. In 1876 they were transferred into Turkestan public library [4; 15].

Altogether during the governorship Kaufman published 250 volumes. In 1882–1889 years more 166 volumes was compiled with governors Cherniayev and Rosenbach. Thus, the total number of volumes was 416, which contained 4713 names in Russian, French, German, English, Italian, Spanish and Latin. The total amount of expenses for development of the Compendium was equal to 23169 rubles.

All collected for «Turkestan collection of scientific papers» materials are made as follows: newspaper articles were cut out, glued to the white papers, magazine articles and books were embroidered and separate sheets of paper pasted into the frame. Only the magazine and newspaper clippings in «Turkestan collection of scientific papers» were more than ten thousand. The treated material thus intertwined in the volume of the same type which were supplied printed front page. Mezhev picked up the book, magazine and newspaper articles as they published, observing the chronological sequence.

The large and diverse material «Turkestan collection of scientific papers» allow «systematic and alphabetical index of essays and articles in Russian and foreign languages», also composed by Mezhev. Alphabetical index are divided into three parts: the index of authors, translators and names found in the bibliography, area pointers and names, index of authors and subjects encountered in foreign bibliography [5; 45].

These signs, along with a reference to the corresponding «Turkestan collection of scientific papers» reference is made to the publication, which is placed in a particular material. This makes it possible to use the books included in the collection, not only in Tashkent, where it is stored. Mezhev in the preface to the first volume indicator wrote: «Actually, I was a pointer in such way that would be suitable not only for those who have the opportunity to have in hands this «Turkestan collection of scientific papers», but also for anyone interested in literature of Central Asia in general and in particularly the Turkestan region. With this aim, I put a link to each article title, being in «collection», a link of the periodical edition where it taken» [3; 4].

The content of «Turkestan collection» extremely rich and diverse. The pages of this kind of chronicle can find messages and descriptions relating to various aspects of life of our region in all its details. The conquest of Central Asian states, the device and the colonization of the region, its economy, the study of the productive forces, history and ethnography of the peoples of Central Asia — all found at the time reflected in the press, collected in «Turkestan collection of scientific papers». Researchers working on any topic of colonial Turkestan, it is not necessary to work long and painstaking investigation in the catalogs and card files, write dozens of sets of magazines and newspapers, to collect a lot of books, brochures, maps, guides,

some of which could simply not be stored in separate editions. Enough, to refer to the book and all printed material will reveal to all interested in details of the theme [6].

Leafing through the pages of the collection volume after volume, we can restore the entire region life in all its details. There was established the Turkestan governor-generalship in 1867. Pages in St. Petersburg and Moscow newspapers are filled with articles. Beginning device region, discussions on the draft regulations on the management of the region, the first steps of the administration, its relationship with the local people — all this are reflected in the first volumes of the collection.

With volume 5 of the Collection appeared plenty articles about trade, about the Central Asian markets, about the possibilities of the region. Engineer Tatarinov wrote in the «Gornyi Journal» article about coals in Karatau and possibilities of its development. In volume 14, we already found its report on the state mining department of coal business in Turkestan; volumes 16, 60 and 73 — Work about tatarinov's copies. It is also possible to trace a number of other discoveries and researches.

Volumes 6 and 7, collected all material of the capture of Samarkand, Ura-Tube, the occurrence of deep Emirate. The conquest of the Khanate of Kokand was given exhaustively. In volume the 23 is given a great article from the «Military collection» of Kokand Khanate and several newspaper clippings from the historical and economic information, in the 30 volume is given «Military statistical collection» edited by N.N. Obruchev. Volume 114, we found the story of the «Military collection» for 1875, illuminating the entire history of the Kokand Khanate, until the events of 1875, and in Volume 117 the same «Military Collection» is given in three articles Event in 1875 — military action against Kokand on official documents. Mezhov collected in one volume all the articles of the newspaper «Russian world» and «Russian Invalid», containing reports of military operations. And further, in volumes 125, 126, 148, 152 and 158 — a huge number of newspaper and magazine articles, and individual books on the same subject. Thus, «Turkestan collection» can certainly serve as a comprehensive source for anyone interested in the history of the conquest, the economy, trade and ethnology of Kokand. Similarly, covered all Khiva hikings, starting with hiking Yaik kazaks and ending 1873.

Material about the last hiking Mezhov collected and concentrated in volumes from 42 to 111 and arranged sequentially from Potto lecture «On the steppe hikings», read them in the Orenburg cadet school in 1872 and it is a preparation for the 1873 hiking. Then put all articles covering the campaign from the strategic, tactical, fortification, military, administrative, organizational and other parties. Then follow the clippings on the campaign itself, telegraph messages, reports. Magazines «Military Collection» and «Herald of Europe (Vestnik Evropy)» published articles of Sobolev, Kostenko, Ibragimova, Kolokoltseva and others, which also examines the Khiva campaign from different angles. The volume 88 of the collection concluded the book by US journalist Mc Gahan, direct participant of the campaign (published in America in 1875 and translated into Russian), fully summarizing the events in 1873. Subsequent years after Khiva campaign enriched with expeditions and researches. Some of these expeditions had the task of purely geographical research, and other collected material of natural-historical study of the region, to familiarize themselves with its productive forces. Produced topographic surveys, astronomical observations, gather statistics, etc. The results of all this work appeared in the press, first in periodical publications, in the form of individual messages, reports, and then in the voluminous writings, such as the Proceedings of the Aral-Caspian expedition, traveling Przewalsky, Mushketov's geological works, travel and study Severtsev's the mountainous country of the Tien Shan. The printed works Mayeva, Fedchenko etc., and all of this gathered by Mezhov to «Turkestan collection». Great value V. Mezhov attached for collecting articles of economic nature — on the state of trade and its perspectives, on the detected region in deposits of minerals, in particularly the possible development of coal reserves, the emergence of the first industrial enterprises, the construction of railways, and so on.

Preparation and release of the Turkestan collection continued regularly until 1887. The average yield on the 20 volumes per year.

In 1884, the Governor-General of Turkestan N.O. Rosenbach, questioning the completeness and values constitute Mezhov's collection and mainly intrigued by the financial side of this work, commissioned to N. Ostroumov and N. Dmitrov familiar with the collection and to give their conclusion and feasibility of its extension. N.V. Dmitrov in the «Note on the preparation of a commission member» «Turkestan collection of the scientific papers», was written with N. Ostroumov, gave a detailed analysis of Mezhov's work.

The text of the note, unfortunately, has not survived, but her draft was found in 1924 in Leningrad by famous bibliographer - ethnographer N. Burov. It contains the analysis of more than 300 volumes of the collection, opened its main shortcomings and pointed out that Mezhov, completely absorbed in his biblio-

graphical work, treated the case which entrusted to him not with the attention it deserved any, with the result that it was missing a number of important works or includes materials that are not directly related to Turkestan.

Of course, many of these shortcomings «Turkestan collection» really took place. But overall Collection — undoubtedly valuable edition — did not merit such a critical assessment. Rather, it was to talk about the broader coverage of the Turkestan unreleased material, a more careful selection of them, i.e., on improving the «Collection» and not on its liquidation. However, the Governor — General Rosenbach, based on the memorandum of N.V. Dmitrov and N.P. Ostroumov, decided that it is advisable not to spend a year in the preparation of the collection a large amount found it necessary to cease its publication. Governor General seemed obviously, he let spend over for this purpose — 660 rubles.

In the letter from the ruler of the Office of the Governor — General to Mezhov from July 3, 1887, which was kept in the Central State Archive of Uzbekistan, said: «In view of reduction in the content of credit of the Turkestan Public Library, including on the publication of «Turkestan collection of scientific papers», if any, to form a corresponding number of volumes of the collection and send to the governor-general's office» [4; 28].

Since 1887, by order of administration working on so important things was stopped, has been applied a great harm to the further study of the region. It should be noted that other circumstances played a significant role in the publication. N.P. Ostroumov wrote: «For the Kaufman time this collection (Turkestan collection) had invaluable significance, as Russian literature with the conquest of Tashkent began to appear geographic, ethnographic and historical information on the newly-annexed territory, unknown scientific research for Europe» [4; 30]. The first twenty years of the device and the development of Turkestan were a period of feverish activity of numerous expeditions, research, creation of large capital works, and in the next twenty years the time has come a lull. Some changes in the views, reflected clearly the number of articles on the newly approved budget.

In a letter dated August 24, 1887 he wrote: «... with great sorrow that I learned that the I.O. Rosenbach decided to stop compiling the collection. Well do nothing against this object. No against, says the proverb, and the court is not «And in another letter dated on 10 October Mezhov sending in Tashkent last 16 volumes of the collection, and wrote. «It is very unfortunate it was to me to finish the work, which I worked 25 years, but to do it is nothing» [7; 12].

Regretting many scientists shared V.I. Mezhov work, for the next twenty years, and no one fill this break, it was not possible, in spite of the trend towards this in the later followers of Mezhov's labour.

All materials are of historical, economic, statistical, ethnographic, literary, art-nature facilitate the work of the modern researcher, said D.I. Logofet — «Retrieving by tiny grains among boundless and bottomless of papers printed works» [4; 30]. No historical work, no doctoral or master's thesis on the colonial past of Uzbekistan and other Central Asian republics can not do without this collection of publications.

Thus, «Turkestan collection» is quite unique cultural phenomenon, because not all of the publications that are in it are, and that newspapers, magazines, books published in various cities of Russia in the second half of the XIX century are preserved in the country that has experienced during this while a few revolutions, civil war, two world wars and the turbulent nineties.

References

- 1 *Бенедиктова Н.Н.* «Туркестанский сборник» как источник изучения Средней Азии // Литературный Ташкент. Альманах. — 1945. — Т. 1. — С. 18–21.
- 2 *Фрадкина З.Л.* В.И. Межов (1830–1894) // Под ред. проф. А.Д. Эйхенгольца. — М.: Изд-во Всесоюзн. книжной палаты, 1949. — 78 с.
- 3 *Межов В.И.* «Туркестанский сборник» — систематический и азбучный указатель сочинений и статей на русском и иностранных языках. — Т. 1. — СПб., 1878. — 150 с.
- 4 *Касьмова А.Г.* Туркестанский сборник. — Ташкент: Фан, 1985. — 49 с.
- 5 *Бетгер Е.К.* «Туркестанский сборник» и участие в нем А.А. Семенова // Труды Академии наук Таджикской ССР. — 1953. — Т. XVII. — 348 с.
- 6 *Бенедиктова Н.Н.* «Туркестанский сборник» как источник изучения Средней Азии // Сборник материалов к 75-летию юбилею Государственной публичной библиотеки (1870–1945). — Ташкент, машинопись, 1948. — С. 52, 53.
- 7 *Остроумов Н.П.* 2-й Туркестанский генерал-губернатор М.Г. Черняев (1882–1884). — Ташкент, машинопись, 1930. — 42 с.

Э.Е. Әлжанова, Л.С. Динашева

Шығармалар мен мақалалардың Түркістан жинағы — мәдени мұраның жазбаша дерек көзі

Мақалада XIX ғасырдағы Орта Азиялық түркілердің мәдени мұрасының жазбаша дерек көзінің бірі саналатын Түркістан жинағы топтамасы туралы талдаулар берілген. Авторлардың ойынша, жинақ парақтарын бір-бірлеп аударып, өлкенің басынан өткен өмірінің барлық егжей-тегжейлі жай-күйін, әлеуметтік-экономикалық дамуы мен өндіріс күштері туралы зерттеулерді, ресурстарға бай өлкені қоныстанған халықтардың тарихы, тұрмысы, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына, әскери оқиғалардың, жаулау мен азаттық соғыстарының көріністерін қаз-қалпында көз алдымызға келтіре аламыз.

Э.Е. Альжанова, Л.С. Динашева

Туркестанский сборник сочинений и статей — письменный источник культурного наследия

В статье дан анализ Туркестанского сборника, который является письменным источником культурного наследия среднеазиатских тюрок XIX в. Авторами отмечено, что, перелистывая страницы сборника, том за томом, можно восстановить всю жизнь края во всех подробностях — от состояния социально-экономического развития, изучения производительных сил, богатейших ресурсов до исследования исторического прошлого, быта, традиций, обычаев и нравов народов, населявших край, театра военных событий, завоеваний и освободительных войн.

References

- 1 Benediktova N.N. *Literary Tashkent*, 1, Almanakh, 1945, p. 18–21.
- 2 Fradkina Z.L. *B.I. Mezhov (1830–1894)*, ed. prof. A.D. Eyhengolts, Moscow: Publishing house of the All-Union Book Chamber, 1949, 78 p.
- 3 Mezhov V.I. *Turkestan collection — systematic and alphabetical index of essays and articles on Russian and in foreign languages*, 1, Saint Petersburg, 1878, 150 p.
- 4 Kasymova A.G. *Turkestan collection*, Tashkent: Fan, 1985, 49 p.
- 5 Betger E.K. *Works of the Academy of Sciences of the Tajik SSR*, XVII, 1953, 348 p.
- 6 Benediktova N.N. *Collection of materials to the 75th anniversary of the State Public Library (1870–1945)*, Tashkent, typescript, 1948, p. 52–53.
- 7 Ostroumov N.P. *2nd Turkestan Governor-General M.G. Chernyaev (1882–1884)*, Tashkent, typescript, 1930, 42 p.

Қ.Т. Бөдеев

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: Bodeev-78@mail.ru)*

Азаттық үшін күрестің жалғасы — Желтоқсан-86

Мақала биыл 30 жыл толып отырған Желтоқсан толқуына арналады. Бұл толқудың Қазақстанның көптеген аймағында болғаны белгілі. Толқу өткен облыс орталықтарының бірі — Қарағанды қаласы. Қатысушылардың естеліктері мен зерттеушілердің мәліметтеріне сүйене отырып жазылған мақалада толқудың басталу себептері, түрткі болған оқиға, барысы мен нәтижелері зерттелді. Сондай-ақ сол уақыттағы толқу қорытындылары бүгінгі көзқарасқа сәйкес талданды.

Кілт сөздер: тарих, Желтоқсан толқуы, жазалау шаралары, саяси қуғын-сүргін, тәуелсіздік.

Тарих ғылымының қызметі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық мәселелерін көтере отырып, озық ойлы пікірлерді насихаттап, елдің дамуына кері әсерін тигізген жағдаяттардың алдын алу қызметін атқарумен тікелей байланысты. Отан тарихының терең зерттеуді қажет ететін тақырыптары сан алуан.

Қоғамның міндеті — қоғамның өткені мен бүгінгі күнін зерделейтін тарихшының парызы, адамзат ойкуменасының шынайы тарихын зерделеу. Микротарих, күнделікті өмір тарихының өзіндік методологиясы қалыптасып жатқан отандық тарихнама заманында кеңестік үлгідегі жаппай қарастыру әдісінен алшақтап, белгілі бір кезеңде өмір сүрген қоғамның, адамдардың жекелей зерттеу нысаны ретіндегі маңызын арттырып отыр. Тұлғаны зерттеу өзін қоршаған ортаның кез келген оқиғасын басынан өткізген отырып, мемлекет тарихын жасайтын субъект ретінде тарих ғылымының заман талабына сай мәселелерін талдайды.

Қазақ халқының Кеңес өкіметіне қарсы шығуы бірінші емес еді. XVIII–XIX ғғ. намысшыл бабалардың ізімен, ар-ұжданды бірінші қатарға қоя білген қазақ ұлтының ұрпағы ретінде, кез келген бассыздық пен белден басу саясатына сәйкесінше жауап қайтарып отырды. Биыл 100 толып отырған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс патшалық Ресейге қарсы бағытталған соңғы толқу болса, 1986 жылғы желтоқсан толқуы Кеңес өкіметіне қарсы бағытталған соңғы бас көтеру болды.

Кеңес өкіметі орнаған тұста да бұл наразылық толастаған емес. Әрине, соғысты, наразылықты, қақтығысты дәріптеуден аулақпыз. Дегенмен құқығы аяқасты болып жатқанда қарсыласудың өтуі әлем тарихында орын алған заңдылық.

Кеңес өкіметі тарапынан дәріптеліп отырған ұлттар достығы қағаз жүзінде қалып, іс жүзінде «жазылмаған заңдар» күшімен, ұлттық азшылықты құрайтын халықтар өз елдерінде өгей ұрпақтың күйін кешті.

М.С. Горбачев бастаған жаңа топтың билікке келуі алғашқыда көпшілікке сенім ұялатқаны белгілі. Себебі салыстырмалы түрде жас халық алдында өзін-өзі ұстауы мен сөз саптауы, өзіне сенімділігі, мемлекет халқының көпшілігіне ұнады да. Қайта құру саясатымен келген экономикадағы, қоғамдағы өзгерістер туғызуы тиіс идеялар бұрын-соңды болмаған реформаның басталғанының белгісі еді. Дегенмен, олардың ең үлкен қателігі, реформаларды болжамдар жасамай, кезеңсіз енгізуінде болды. Қоғамның, халықтың немесе кеңес азаматының бұл жаңалықтарға қаншалықты дайын-дайын еместігі ескерілмеді. Реформалардың сәтсіздікке ұшырауына «кінәлілерді іздеу» барысында одақтық республика басшыларына тиісу басталды.

Қазақстанды қамтыған желтоқсан толқуының негізгі себебі қырық жылдай ел басқарып, билік басында болып, республика экономикасының өрлеуі мен төмендеуінің басы қасында жүрген қазақтың біртуар ұлы Д.А. Қонаевты орнынан алу еді.

1986 жылдың 17 желтоқсанында республикалық газеттер «Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумы туралы информациялық хабар» жариялады. Онда: «16 декабрьде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Пленумы болып, онда ұйымдық мәселе қаралды. Пленум Д.А.Қонаевты пенсияға шығуына байланысты республика Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары міндетінен босатты.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші секретары болып КПСС Орталық Комитетінің мүшесі Г.В.Колбин сайланды. Ол бұған дейін Ульянов облыстық партия комитетінің бірінші секретары болып қызмет атқарған.

Пленумының жұмысына КПСС Орталық Комитетінің секретары Г.П. Разумовский, КПСС Орталық Комитетінің Ұйымдық-партиялық жұмыс бөлімінің сектор меңгерушісі Н.Ф. Мищенко қатысты» [1; 8].

19 желтоқсан күні ғана республикалық газеттердің бір бұрышына «Алматыдан хабар» деген тақырыппен ТАСС-тың мына хабары басылды: «АЛМАТЫ, 18 декабрь. (ТАСС). Кеше кешкісін және бүгін күндіз Алматыда ұлтшыл элементтер арандатып салған оқушы жастар тобы көшелерге шығып, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жуырда болған Пленумының шешіміне наразылық білдірді. Бұл жағдайды бұзақылар, арамтамақтар және қоғамға жат басқа да адамдар пайдаланып, право тәртібінің өкілдері жөнінде правоға қарсы әрекеттер жасады, сондай-ақ бір азық-түлік магазинін, жекеменшік автомобильдерді өртеді, қала азаматтарына қарсы намысты қорлайтын әрекеттер жасады.

Заводтарда, фабрикаларда, жоғары оқу орындарында, басқа да еңбек коллективтерінде болып өткен жиналыстар, сондай-ақ қала мен аудандардың партия және комсомол активтері Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті пленумының шешімдерін мақұлдады және оқушы жастар тобының ешқандай негізсіз іс-әрекеттерін айыптап, бұзақыларға батыл шаралар қолданылуын, қала да толық тәртіп орнатылуын жақтады. Осы бағытта қолданылып жатқан іс-қимылды еңбекшілер қолдауда. Олар совет және партия органдарының жүргізіп жатқан шараларына белсене қатысуда. Барлық кәсіпорындар, мекемелер, оқу орындары, магазиндер, тұрмыстық қызмет, қала транспорты қалыпты жұмыс істеуде» [1; 11, 12].

Осы хабардан кейін жастар тобы көшеге шығып өз талаптарын қоя бастады. Себебі, М.Горбачев бастамасы бойынша, мемлекет басшысын таңдау құқы орындалмады. Сонымен қатар Қазақстан халқы танып-білмеген адамның басшылыққа келуі күмәнді еді. Қарағандыдағы желтоқсанның 19–20 күндеріндегі оқиғалар Алматыдағы 17–18 желтоқсанда болған оқиғаның заңды жалғасы еді.

«Алдын ала қолданылған шараларға қарамастан, бірқатар оқу орындары мен жатақханаларында қазақ жастары топтасып, Алматыдағы оқиғаны талқылап жатты. Жоғары оқу орындары арасында байланыс орнап, сол күнгі кешкі сағат 20.00-де олар өздерінің Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің V Пленумының шешімімен келіспейтіндіктерін білдіру үшін қаланың Гагарин атындағы алаңында жиналатындықтары туралы сөз таратты.

Обкомның ерекше қадағалауына алынғанына қарамастан, жағдай жоғары оқу орындар, техникумдар басшылығының, олардың партия және комсомол ұйымдарының бақылауынан шығып кетті. Сағат 20.00-де Гагарин атындағы алаңға студент қазақ жастары жинала бастады».

Осы күнді толқуға қатысқан Г.К. Накипова былай еске алады: «Мен ол кезде ҚарМУ-дың 4 курс студентімін. Филология факультетінің «Орыс тілі мен әдебиеті» пәні бойынша білім алып жатқан едім. Сессия жақындап, дайындық жұмыстары жүріп жатқан болатын. Алматыдағы хабар төбемізден жай түскендей әсер етті. Өзім орыс мектебінде білім алып, ауылда бірыңғай славян ұлт өкілдерінің арасында өстім. Университет қабырғасында да орыс тобында оқып, тобымызда үш қана қазақ болдық. Сонда да әке-шешенің берген табанды тәрбиесі басым болады екен. Намысым кеудемді кернеп, көппен бірге алаңға шыққандардың бірі болдым. Бар-жоғы 20 жастағы қыз едім.

19 желтоқсанда қасымдағы дос қызыммен адам толы автобуска мініп, қаланың орталығына бардым. Автобуска симай әрең міндік. Байқауымша, біз симаған алдындағы екі автобус адам да, біз бара жатқан жаққа барды. Үйлер арасымен Обком орналасқан ғимаратқа жақындай бергенімде, алысып-жұлысқан адамдарға тап болдық. Бір қазақтың жігітін еңгезердей екі орыс жігіт тепкілеп жатыр екен. Анықтап қарап, өзіміздің университетте оқитын жігітті жазбай таныдым. Ол бір атақты кісінің баласы еді. Көзіме жас үйірілді. Шыдай алмай қолыма түскенді әлгі екі жігітке лақтыра бастадым.

Қасымда тұрған құрбым: «Гуля, кешір мен мынаған төзе алар емеспін. Мынаның арты жақсы болмайды. Әкем де, ағаларым да қызметте, бір зияным тиеді, мен кетемін», — деп қаша жөнелді. Бірақ өз басым ешқашан ол құрбымды азғырған емеспін.

«Жігіттер, қойсаңдаршы, не болды соншама» деп орысша айқайлағаным сол еді, ана еңгезердей жігіттің біреуі, тепкілеп жатқан танысымды тастай салып, мені шап берді. Алысып жатырмын... Алысамын дегенім жай-ау, әлім келмесі анық. Шапкам жыртылды... Таяқ жедім. Қолымда қайырып

апарып, автобусқа салып, одан ары Өрт сөндіру бөлімінің ғимаратына апарып, тергеудің астына алды» [2].

Алаңға бет алған жастар бейбіт түрде, өз тілектерін білдіруді ғана ойлаған.

Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ-дың оқытушысы, доцент Б.К. Адамбеков осы күнді былай еске алды: «Алматыда жаппай студенттерден наразылық басталды дегеннен кейін, Қарағанды қаласында да жергілікті партия-кеңестік ұйымдар өздерінің шараларын қолдана бастады. Ол шараның дені барлық оқу орындарында жұмыс жүргізу, «желтоқсанды» қолдайтындарды табу, іздеу, солардың соңына түсу дегендей. Ол барлық жоо-да болды: политехникалық, кооперативтік институтта, медицина институтында, әсіресе біздің ҚарМУ-да көп назар аударылды. Себебі бізде қазақ студенттері көп, қазақылығы басым еді. Біздің төрт жатақхананы милиция қоршауға алды. Не кіргізбейді, не шығармайды. Сол күні жатақханада болмағандардың тізімін жасай бастады, жатақханада болмағандарды солардың қатарына қосылғандар деп санады. Жатақханаға барып біз интернационалдық тәрбие жүргіздік. Мен ол кезде тарих факультетінің партия хатшысы болдым. Әңгіме жүргізгенде біз парткомның берген тапсырмасы бойынша бізде мызғымас халықтар достығын айттық. «Алматыдағы біреулер соны бүлдіріп отыр. Сіздер соны студенттерге дұрыс түсіндіру керексіздер» деген тапсырма берді. Біз енді ол жағына көп мән берген жоқпыз, балалармен әр түрлі тақырыпта әңгіме жүргіздік, «осы жағдайға қатысудан байқандар, қазір КГБ деген бар, солар сондарына түседі» деп ескерту жасадық. Бірақ артынша алаңда жиналып жатыр деп тағы да хабар келді. Ол кезде В.Касаткин факультет деканы болды. Бізге арнайы тапсырма берілді. Аялдамаға барып, автобусқа мініп жүрген қазақтың студент балаларын мінгізбей алып қалуымыз керек еді. Содан кейін В.Касаткин: «Көпбаевич, біз сол жерге барайық», — деді. Мен «Автобусқа мініп жатқан балалармен алысып, оларды алып қалу біздің жұмыс емес» деген едім, қолым сермеп кетіп қалды. Енді бір 40 минут өтпей В.Касаткин келіп тұр, өзі кішкене орысша боқтап та тұр. «Сенің бармағаның дұрыс болды. Мен жаңа автобусқа студенттерді мінгізбей тартып қалып едім, бетіме қыздар түкіріп жіберді, міне, әлі сүртіп келе жатырмын» деп. «Мен айттым сізге. Бұл профессордың жұмысы емес қой, сіз ғалымсыз, декансыз. Сіз милиция емессіз, міне, өзіңіздің алатыныңызды алдыңыз» деп. Декан «Енді мені орнымнан алып тастаса да, ешқайда бармаймын» деді ашуланып» [3].

Желтоқсан оқиғасына қатысушы Жайық Саққұлақов өз естелігінде: «18 желтоқсан күні кешкілік жатақханадағы қыз-жігіттер бас қосып, Алматыдағы құрбы-құрдастарымызға қолдау көрсетейік деген шешімге келдік. Қаладағы басқа оқу орындарының студенттерін де ауызбірлікте болуға шақырып, өзіміз түні бойы транспаранттар, плакаттар, үндеу парақшалар жаздық. Мақсатымыз — 19 желтоқсан күні таңертеңгі сағат 9-да обкомның алдындағы алаңға жиналып, Алматыдағы студенттермен өзіміздің ниеттес, мақсаттас екенімізді білдіру.

Ойлағанымыздай, ертеңінде, сағат тоғыз жарым кезінде обком алдындағы алаңға баруға 600-дей студент жиналды. Қолымызда транспаранттар, плакаттар бар. Көше бойымен, тәртіп сақтап, шеру тартып келеміз. Көп ұзамай бізге педагогикалық және медициналық училищелердің студенттері қосылды» [4], — деп еске алады.

Г.К. Накиповамен бір бөлмеде жатып, бөлмелес құрбысын жұлқып автобусқа салып әкеткенін көрген Н.Е. Жашкеева [5] бұл күні патриоттық сезіммен алаңға шыққандығын ерекше атап өтті. Заң факультетінің жігіттері үгіттеп, Алматыдағы жағдайға шешімдерге жауап іздеп шыққандығын атап өтті.

Бұл кезде алаңда жастар алдында партия активтері шығып, сөз сөйлеп, ақылдарын айтып-ақ бақты. Бірақ жастарды жаттанды, жалпылама сөз қанағаттандырмады. Облыс басшылары көпшіліктің «Қазақстанға бірінші басшы неге сырттан әкелінді, қазақ елін неге қазақ басқармайды» деген нақты сұрақтарына жауап бере алмады. Айтпайын деген жоқ, орталықтың сыңаржақ саясатын қайтіп түсіндіруді білмей тосылды. Бұл жастарды одан бетер ашындырды. Жиналғандар нақты сұрақ қойып, басшылар оған жауап таба алмай, дал болған дағдарыстан соң жоғарыдағылар бұл тығырықтан шығудың жолы ішкі істер органы қызметкерлерінің көмегіне сүйену, сол арқылы жастарды алаңнан айдап шығу деп шешкен. Нақты жауап күткен бейбіт ниеттегі жастар қас қағымда «бұзақылар» саналып шыға келді. Бұйрықтың берілуі сол екен қызыл жағалылар бетің бар, жүзің бар демеді, шұғыл әрекетке көшті. Алдын ала жасалған жоспар бойынша үлкен шоғырды шағын топтарға бөліп тастау үшін оның ішіне кеулей еніп, іштен іріткі салды. Осындай қарбалас сәтте қол жұмсалып, балағат сөздер де ауыздан еріксіз шығып жатты. Арнайы дайындықтан өткен, шыңыққан, апталдай милиционерлердің алдында кеше ғана мектеп табалдырығынан шыққан қыз-жігіттер не істеуші еді. Тобыр бөлшек-бөлшек шағын топқа бөлініп, кейбіреулер төбеден жауған жұдырықтан құтылу үшін

бас сауғалады. Жастардың бірқатары көздеген ниетіне жетіп, қоршаудан сытылып кетті. Тәртіп сақшылары қолға іліккендерді сүйреп, автобустарға мінгізіп, ұсталғандарды ішкі істер органдарына жеткізді. Сол жерде олардан түсінік алынды. Е. Лұқпанов: «Менің қолымда ішкі істер органдарына жеткізілген жастардың толыққа жуық тізімі бар. Олардың әрқайсысы өз әрекетін түрліше түсіндірді. Мәселеге жете бойлау үшін қолдағы құжаттарға үңілейік.

Қарағанды қаласындағы Совет аудандық ІІБ бастығының облыстық партия комитетіне түсірген мәліметтерінен:

«1. Арыстанбеков Талғат Бақытұлы, 1966 жылы Ульянов ауданы, Бабаев атындағы совхозда туған, мекен-тұрағы: Қарағанды қаласы, Бейбітшілік бульвары, 41 үй, 6/2 жатақхана, 53 бөлме, КПТИ-дің дайындық курсының оқушысы.

Берген түсінігі: Нан алуға шығып едім. Диеттік асхана жанында қалың елді көрдім. Баратын бағытым бір болған соң соларға ердім. Айтылған ұран естімедім. Бұлар қайтер деген құмарлық болар, білмеймін, нан дүкенінен өтіп кетіппін.

2. Сәрсенбаев Бекболат Әкімбайұлы, 1965 жылы туған. ҚарМУ-дың 3 курс студенті. Университет көшесіндегі № 5 жатақханадағы 405-бөлмеде тұрады.

Берген түсінігі: 1986 жылғы 19 желтоқсанда Совет даңғылы бойымен келе жатқанымда үлкен шоғырды көрдім, содан-ақ республика басшылығының өзгертілуіне қарсы демонстрация өтетінін ұқтым. Олар бірге болуымды ұсынды, мен соларға қосылдым.

3. Құсайынов Нұржан Әсетұлы, 1968 жылы туған. «Қарағанда одежда» бірлестігінде слесарьдің үйренушісі.

Берген түсінігі: Сағат 17 шамасында Октябрь ауданындағы «Колос» дүкені жанында бейтаныс жастарға жолықтым. Олар Гагарин атындағы алаңда өтетін демонстрацияға қатысуымды сұрады. Кешкі сағат 20-ға таман осында келіп, көпшілікпен бірге ұлты қазақ емес адамның Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болғанына риза еместігімді білдірдім.

4. Дуанбекова Гүлнәз Біләлқызы, ҚММИ студенті.

Берген түсінігі: «Сәуле» дүкенінен келе жатып, жиналған жұртты көрдім. Не болып жатқанын қызықтап, соларға қосылдым.

5. Айтжанова Гүлнәр Ешімбайқызы, жедел жәрдем станциясының қызметшісі, фельдшер.

Берген түсінігі: Бейбітшілік бульвары бойындағы қалааралық байланыс пунктіне келе жатқанымда бейтаныс жастар жолығып, демонстрацияға қатысуымды сұрады. Манифестацияға өзім қатыстым. Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің бірінші басшысы қазақ болуы керек деп санаймын. «Менің елім — Қазақстаным» деген әнді көпшіліктің қосылып шырқағанын естідім. Алаңға өз еркіммен шықтым» [1; 13–16].

Астанадағы басшылар да Қарағандыдағы жағдайға алаңдаушылық білдірді. Қазақстан Компартиясы облыстық комитетінің құпия құжаттарының ішінде Қарағандыдағы жағдай туралы күн сайын сағат 15. 00-де Орталық комитетке ақпарат беріліп тұрғандығы айтылады. Мәліметті Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жауапты қызметкері В.К. Журин қабылдап отырды. Ол жергілікті жердегілерден Қарағандыдағы оқиғаның барысы туралы толық, әрі бүге-шігесіне дейін хабарлаумен бірге, осыған кімдердің ұйытқы болып отырғандығын анықтау қажеттігін де талап етеді.

1986 жылғы 19 желтоқсандағы Қарағандыдағы оқиғаға қатысқандардың ішінде ресми тізімге 269 адамның есімі іліккен. Бұл сол күнгі кеште ішкі істер органдарына жеткізілген адам саны. Олардың 206-сы — студент жастар. Солардың ішінде университеттің — 120, медициналық институттың — 42, кооператив институтының — 26, политехникалық институттың — 13, педагогика институтының 5 студенті бар. Оларға мәдени-ағарту училищесінің — 31, есеп-кредит техникумының — 19, индустриалды-педагогикалық техникумының — 9, музыка училищесінің 2 оқушысы қосылды. Бұлармен бірге қаланың өнеркәсіп кәсіпорындарымен ғылыми мекемелерінен барлығы 28 адам алаңға шығып, Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің басшылығына наразы екендіктерін білдірді. Жоғарыда айтып өткендей, бұл көрсеткіш ресми тізімге іліккендер ғана, ал сол күні алаңға жиналғандар саны әлдеқайда көп болатын. Алаңда милиция қолына түспей кеткен жастар өз әрекетін тоқтатпады. Облыс басшылығына сол күннің кешінде-ақ студент жастардың тынышталмайтыны анық болды.

Негізінен ертеңінде, яғни 20 желтоқсанда, сенбі күні кәсіподақтардың XVIII Облыстық одақаралық конференциясын өткізу күн тәртібінде тұр еді. Облыстық партия комитетінде осы мәселеде сөз етіліп, облыс басшылары қаладағы жағдайдың күрделілігіне қарамастан, бұл шараны кейінге қалдырмай, уақытылы өткізуді ұйғарды. Соған қоса қоғамдық тәртіпті күзетуді одан әрі

күшейте түсу қажет деп шешілді. Халық жасақшылары милициямен бірігіп, қоғамдық орындарды, ел көп жиналатын жерлерді, дүкендер маңын қатаң бақылауға алды. Қаланың шеткі аймақтарына дейін тәртіп сақшыларының назарында болды.

20 желтоқсанда облыстық партия комитеті ғимараты алдында митинг ұйымдастырмақшы болған жастар ертелетіп индустриалды-педагогикалық техникумның жанына жинала бастады. Тағы да кешегі жай қайталанды. Бір өзгешелігі сол, бұл күні милиция қызметкерлері батыл қимылдады. Кешегі тәсілмен қалың елді топтарға бөліп, олардың бәрін жеке қоршауда қалдырды. Тағы да жастарды желкелеп автобустарға тией бастады. Жастар арасында бұл бассыздыққа төзбей, қарсылық көрсеткендер де болды.

Ішкі істер органдарына жеткізілгендермен партия активтері, ішкі істер органдары мен мемлекеттік қауіпсіздік комитеті қызметкерлерлі жеке әңгімелесті. Олардың әрқайсысынан түсінік алынды. Содан кейін ғана ұсталғандар ата-аналарының, жатақханада тұратындар оқу орындары басшыларының жауапкершілігімен босатылды.

Осы күні ішкі істер органдарына барлығы 127 адам жеткізілді. Олардың 90-ы студент еді. Соның ішінде университеттің — 51, мединституттың — 21, кооператив институтының — 12, политехникалық институттың — 4, педагогика институтының 2 — студенті, бұлармен бірге орта кәсіптік техникалық арнаулы оқу орындарының 27 оқушысы болды.

Нақты толқуға қанша адам қатысқанын айту қиын. Себебі, қатысқандардың пікірі бойынша, 300–600 адам арасында, бұл нақты алаңда бас қосқан адамдардың саны. Ал тергеу органдарының мәліметтерінде тек тергеу пункттеріне жеткізілген адамдар саны көрсетіледі.

Ал, осы оқиғаның куәгері болып, құрбаны болып кете жаздаған К.Рахметқызы былай еске алады: «Мен 1986 жылы желтоқсан айының 20 күні балаларыммен «Юбилейный» кинотеатрына барып, кино көріп, сағат 19 шамасында Майкұдыққа бару үшін автобус аялдамасына келдім. Аялдамада автобус тосып тұрғанда әрлі-берлі, абыр-сабыр жүгіріп жүрген қазақтың жас ұл-қыздарын көрдік.

Оларды милиция формасын киген қазақтың жас балалары шоқпармен қуып жүрді. Аялдамадан тасалау жерде университетке қарай ППМ тұрды. Соған ер балаларды бас-көз демей ұрып-соғып сүйреп әкетіп кіргізіп жатты. Оған біз мастар деп мән берген жоқпыз. Сонсын 44 автобуска отырайық деп, 24 автобуспен 32 кварталға келдік. Келсек, сұмдықтың бәрі сол жерде екен, тура аялдамада ППМ тұр. Автобус күтіп тұрған қазақтың ұл-қыздарын бәрін сүйретіп машинаға — ППМ-ге тыққылап жатыр екен. Аялдамада тұрған орыстың ұл-қыздарына тиіспей тек қазақтарды ғана қаумалап жүр. Балаларды тәртіп сақшылары ППМ-ге кіргізіп алып, бас-көз демей шоқпармен ұрып сабап жатты.

Қаннен қаперсіз училище жақтан келе жатқан екі қыз баланы екі қазақ, бір орыс милиционері ұстап алып, ППМ-ге қарай сүйрей ала жөнелді. Оларды шашынан сүйреді. Бұл сұмдықты көрген мен әрі қарай шыдай алмай әйел басыммен екі қызға араша түстім. Олар өзімізді соққыға алды, пальтомның жағасын жыртып, ППМ-ге қарай сүйрей жөнелді, тек қасындағы екі ұл баламның арқасында аман қалдым. Осыдан кейін аялдамада тұрған үлкен кісілер (қазақтар) қорлыққа шыдамай милиционерлермен жағаласып кетті. Аялдаманың маңайы қып-қызыл қан жоса болды. Екі қызды алып кетуге жол бермей ППМ-нан алып шықты» [6].

Қалааралық, қалаішілік телефон байланыстары үзілген. Поезбен қатынау да қиындатылған. Мысалы, 17 желтоқсан күні поезға мінген жолаушылар Жезқазғанға 19 желтоқсанда жеткен [7; 11].

Бір белгілісі, алаңға шыққан жастардың билік органдарымен қақтығысқа келерлік ойы болмаған. Шеруге шығушыларды билік органдары итермеледі. Қалыптасқан жағдайды бейбіт жолмен шеше алмады. Сонымен қатар Қарағандыдағы толқу Қазақстан аумағында өткен өзге де толқулармен себептері, сипаты, барысы мен мақсаты арқылы ұштасып жатты.

Отан тарихының қасіретке толы, кезеңдерінің бірі Кеңестер Одағында болған тұс екені тарихтан белгілі. Сонау «қызылдар қырғынынан» басталған тартысты кезең қазақ халқының басына небір қиыншылықтар әкелді. Ұлттар достығын желеу етіп, «ұлттар лабораториясына» айналған қазақ жеріне өз қазағы симайтындай жағдайға әкелді. Қайсыбір саяси науқан болмасын бұрмаланып, бас көтеру қатаң жазаланып, ұйымдастырушылар түрмелерге тоғытылды.

1986 жылғы Қарағандыдағы толқуды тақырып еткен жоба бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында желтоқсан толқуы көптеген мәселенің барысын айқындап берді:

– КСРО-ны басқарудағы әміршіл-әкімшіл жүйенің ескіргенін, келешекте туындауы мүмкін кереғар пікірлердің көбейетіндігін көрсетті. XX ғ. 20–50-жж. тоталитарлық билік «қол жеткізген»

халықты қорқытып, үркіту нәтижесінде «бойұсынғыш» электорат қалыптастырған кеңестерге үлкен соққы болды;

– Желтоқсан толқуы — тәуелсіздіктің бастауы. Себебі жылдар бойы әлеуметтік-экономикалық артта қалушылықты жасырып келген билік үшін, әлемнің алпауыт елдерінің қатарында бола отырып, елдің әл-ауқатын түзей алмауы үлкен сын еді. Желтоқсан толқуы әлем назарын өзіне қаратып, кейін Балтық елдерін қамтыған үлкен қозғалысқа ұласты;

– толқу, билік органдарына алдағы уақытта жастармен санасу керектігін дәлелдеді. Пионерлік, комсомолдық ұйымдардың әскерилендірілген тәртібі заманының өткендігін, жаңа буын өкілдері көзқарасының, саяси толықтай өзгеріске ұшырап, алдағы уақытта билік тарапынан қайсібір қысым жасаудың, алдын ала үлкен дайындық арқылы жүзеге асыру керектігін дәлелдеді. Жастардың пікірімен санаспау, ел басшысын айырбастаған пленум шешімінің дұрыс түсіндірілмеуінен де байқалды. Жекелеген респонденттер «егер жастар арасында түсіндіру жұмысы дұрыс жүргізілгенде, мүмкін бұлай болмас па еді...» деген де пікір айтылды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Луқпанов Е.* Желтоқсан жаңғырығы. — Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2001. — 36 б.
- 2 *Саққұлақов Ж.* Тағдырыма әсер етті // Орталық Қазақстан. — 2006. — 3 қаңт. — 3 б.
- 3 *Рахметқызы К.* Айтылмаса сөз жетім... // Замандас. — 1992. — № 12. — 17 шілде. — 2 б.
- 4 *Байжантаев Б.Т.* Жезқазған: Желтоқсан. — 1986 жыл. — Жезқазған, 1999. — 61 б.

К.Т. Бодеев

Продолжение борьбы за независимость. — Декабрь 86-го

Статья посвящена 30-летию декабрьского (1986 г.) волнения. Автором отмечено, что волнения происходили во многих регионах Казахстана, наблюдались они и в одном из областных центров — городе Караганде. На основе воспоминаний участников и исследователей этой темы выделены причины декабрьских событий, ставшие поводом для исследования, а также рассмотрены ход и последствия волнений. В статье события проанализированы с современной точки зрения.

K.T. Bodeev

Freedom continuation of fightis. — December-86

The Article 30 year filled December it year is dedicated revolt. It revolt, was on an edge, increased that Kazakhstan, known. First centers of area, that was passed by revolt, Looked, city. Participant remembrance I researcher taking lean sits is written the article, revolt begins reason, push is event, motion and result is investigated. In the article, consisting of two parts, the results of analyzes of excitement from the modern point of view.

References

- 1 Lukpanov E. *December is an echo*, Karaganda: Bolashak-Baspa, 2001, 36 p.
- 2 Sakkulakov Zh. *Center is Kazakhstan*, 2006, January, 3, p. 3.
- 3 Rahmetkyzy K. *Zamandas*, 1992, July, 17, 12, p. 2.
- 4 Baijantaev B.T. *Zhezkazgan: December 1986 year*, Zhezkazgan, 1999, 61 p.

В.В. Горовой

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова
(E-mail: serstam@mail.ru)*

Эллинистический полис в Малой Азии

Статья посвящена интересному эллинистическому полису Пергаму и его продолжению — Гелиополису. Автором даны основная характеристика истории развития эллинистического полиса и новая интерпретация версии о выступлении Аристоника. В статье приведены некоторые соображения автора по поводу оценки современного состояния типологии эллинистического полиса и места в данной типологии полиса Пергам. Развитие данной темы, подчеркнуто автором, влечет дальнейшее изучение проблем Малой Азии как местоположения региональной перспективы полисного развития. Отмечено, что на будущее предполагается изучение формы полиса как основы развития версии евразийской античности.

Ключевые слова: полис, Малая Азия, Пергам, Гелиополис, Аристоник, типология полисов, античность.

В 1958 г. на Берлинский вокзал прибыло несколько вагонов с бесценным в культурном плане грузом: мраморными фигурами из Пергамского алтаря. Советские реставраторы двенадцать лет работали над реставрацией этих скульптур, которые были захоронены нацистами под сгоревшим военным складом. После реставрации Пергамский алтарь занял место в Берлинском музее, но уже просто как свидетельство о Пергамском царстве и полисе Пергам.

Пока это все, что знали о Пергаме простые люди (из других всемирно известных ценностей были выделанная под бумагу шкура животных – пергамент). К этому вопросу мы обратимся в данной статье именно с научных позиций изучения полиса Пергам.

Автором, как специалистом по полисоведению, исследованы архаические полисы в Малой Азии на примере Милета и его колонии [1; 32]. Континуитет полиса в Малой Азии продолжался в дальнейшем через его классическое состояние к эллинистически-городскому, претерпев все перипетии перехода от суверенно-государственного значения к городской автономии в эллинистических царствах [2; 17].

Довольно интересным представляется сохранение фундаментальных полисных черт в городах Малой Азии. Полис Пергам стал одновременно и столицей данного царства. Разумеется, полис Пергам должен был сохранять полисные черты от архаического времени. Для него цари эллинистического царства Пергам Эвмен II и три Аттала были покровителями именно полисного организма [3; 287].

Пергам основан в первой половине 6 в. до н.э. [4; 30]. Сначала он был местным мейсийским центром, где часть коллектива была древнегреческой: не исключается, что она была ионийской. Более точно переселение греков в Пергам стало ощущаться, когда во главу поселения встал знатный эретриец (уроженец полиса из Евбеи – Эретрия) Гонгил. Халкида и Эретрия находились в состоянии войны с 8 в. до н.э. – до 7 в. н.э., вспышки столкновений происходили и в 6 в. Некоторые ученые считают, что святилище Лефканди — это старая Халкида. На самом деле, как было выяснено недавно, именно Эретрия основана была тогда, когда Лефканди сгорело и завершило свое существование. Лефкандийцы переселились в Эретрию. Не исключено, что среди них был и предок Гонгила, основателя греческого Пергама.

В Эретрии тоже был обнаружен после поражения от Халкиды слой разрушений и пожара, в мастерской ювелира были найдены расписной скифос, содержащий примерно полкило золота, недоделанные ювелирные изделия. Это говорит о том, что и после поражения население Эретрии оставалось богатым: в 7 в. до н.э. была построена новая крепостная стена. Так что Гонгил мог входить в отряд колонистов или быть выслан по результатам народного собрания как аристократ, не выдержавший невзгод послевоенной жизни. Мы склоняемся к тому, что это было изгнание.

Интересна судьба Гонгила как участника Лелантской войны (группа конфликтов с 9 в. до н.э. до середины 6 в. до н.э.). Не исключено, что он по каким-то причинам был изгнан из Эретрии в связи с ее поражением от Халкиды. Переселенцев из Эретрии и других ионийских полисов стало к 5 в. до н.э. значительно больше: в надписях из данного района из 90 упоминаемых граждан Пергам лишь 5 имен не греческие.

Персы, сменив лидийских Мермнадов, переселили греков с холма Пергама на равнину. Но после отмены их господства по итогам греко-персидских войн пергамцы опять заселили холм, подключив клеры и общественную организацию с равнины. С этого времени идет прежнее деление населения общины Пергама на греческие филы (территориальные, одна из них называлась Эвбея). Дополнилось оно опытом Афин, с посвящением фил героям (Телеф), богам (Асклепи, Зевс). Далее фил стало 12, но позднее 6 были посвящены царям. Позже под влиянием Афин появились и демы, но упоминаются как должностные лица только по филам (филархи). Демы (без демархов) служили для упорядочивания списков граждан в народном собрании (значение демархов не прослеживается).

Следы номофетии в Пергаме не присутствуют, есть совет Буле, который появился, скорее всего, во второй половине 5 в. до н.э. Ранее документы — постановления демоса присутствуют на горе в виде надписей, правда, сильно поврежденных. В надписях нет ни одного постановления Буле. Он лишь с народным собранием мог что-либо решать [3; 282].

На горе был Пританей (общественное помещение для собрания), им ведал притан, избиравшийся на год. Из других должностей под влиянием уже эллинистических Афин (но с классическим уклоном) важна коллегия стратегов, сначала занимавшаяся ополчением Пергама. Центром в Пританее был «очаг общины», куда и приглашали почетных граждан и послов из других полисов и государств. Здесь, вероятно, был общий котел, но сохранилась лишь площадка, которая до сих пор не раскопана на предмет поиска захоронения основателей Пергама. Эта параллель интересна по сюжету находящегося недалеко от Эретрии Героона, где под котлом найдено захоронение героя (имя не известно).

Из других должностей важна должность жрецов олимпийских богов: состав не известен. Стратеги были инициаторами постановлений, которые были важны для отправления функции полиса как ополчения. После попадания Пергама под контроль основателя царства евнуха Филетера получено право законодательной инициативы в полисе и контроля за финансами. Стратеги назначали казначеев-тамиев, ведавших казной полиса и контролировавших поступления в храм. Были также должности астиномов, гимнасиархов, номофилаков, жрецов, бывших и до царства Атталидов. Ограниченность Пергама городом на холме и ближние округа не позволили ему быть слишком похожим на Афины полисом, на сохранившихся псефисмах начало, как в Афинах, обозначало гражданскую общину: «совет и народ постановили...».

Данное свидетельство предполагало, что гражданская община до занятия местности Филетером была типичной классической гражданской территорией. Но после прихода царской власти и превращения Пергама в столицу на полис и его должности наложился эллинистический отпечаток. Это выразилось в системе получения средств на содержание ополчения сограждан. Цари подключились к этому содержанию и контролировали средства коллегии стратегов. В дальнейшем это продиктовало царям инициативу назначения коллегии стратегов, а не выбора их полисом. Стратеги в таком виде остались контролерами тамиев, цари издали закон об астиномах, которые тоже встали по закону под контроль стратегов, хотя раньше были полисные должности. Чтобы данная характеристика выглядела правильной и необходимой, астиномам дали в помощь коллегиям амфодархов по наведению лоска в центральном городском квартале. Вот тогда и обозначились особые для полисного эллинистического состояния Пергама должностные характеристики государственных рабов.

В общем, совет и народ были отключены от своей собственной казны, завися от должностных лиц: автаркия (полисная самодостаточность) в Пергаме была прекращена очень рано.

Во внешней политике, как ни странно, гражданской общине Пергама роль была оставлена (вероятно, для подчеркивания полисного, а не столичного характера автономности). Вероятно, за заслуги участия ополчения в царских военных операциях во все мирные мероприятия царь брал представителя гражданской общины. При этом они были не от полиса Пергама, как одного из автономных городов, а от народа Пергама. «В карийский город (предположительно Иасос) направлены друг царя Мегон из Эфеса и, кроме того, гражданин Пергама Калас... близким по составу было посольство на остров Кос... два посла из пяти были... избраны городом Пергамом: полис присоединился к царю в почитании Афины Осской ... в постановлении Эталийского союза (по поводу посольства Эвмена II — *В.Г.*) ясно, что царь обратился к эталийцам не только от своего имени, но и от имени народа Пергам, так что ... чувствовали не только семью царя, но и гражданскую общину Пергама» [5; 100].

Более того, уже без царя (хотя по предложению его агентов и должностных лиц полиса — одновременно стратегов. — *В.Г.*) появился и здесь один из многих полностью сохранившихся декретов об Исополитии Пергама и малоазийского полиса Темна: «Постановили совет и народ по предложению стратегов. Поскольку народ темнитов оказывается дружелюбно расположенным к народу Пер-

гама... в добрый час !... иметь темнитам в Пергаме гражданство и гражданам Пергама в Темне и участвовать в том, в чем другие граждане участвуют». Далее декрет об Исополитии поврежден, но право собственности и право голосования прочитывается отчетливо [5; 132].

Данный документ относился историками к концу 4 в. до н.э., когда еще царская власть над полисом Пергама не довлела, так что законодательная инициатива стратегов по происхождению тоже полисная. Известен также документ (правда, от 2 в. до н.э.), где Пергам уже во время ослабления царства выступает арбитром в споре малоазийских полисов — Питаны и Митилены (кстати, родины одного из списка семи мудрецов Греции — Питтака). Таким образом, история существования полиса Пергам как гражданской общины не только обозначается активной корпорацией, но и сохраняет на деле свой высокий престиж в греческом мире. Для обозначения этого высокого уровня престижности можно привести пример полиса Эгины. Несмотря на крупную гражданскую общину, совет, магистраты (и право всегда обедать в Пританее), и те вынуждены были терпеть царство Эпистата (настоятеля Атталидов), установление законов и постановлений через утверждение царем. И это при том, что эгинеты с их Афайей — один из древнейших и почетнейших полисов, который еще у Геродота отмечен умением управляться с многотысячным рабским коллективом. Но это кончено к 20 годам 2 в. до н.э. и определило выбор перспективности полисных сограждан Пергама как народа по завещанию Аттала III. По завещанию он мог передать римлянам страну, свои богатства, как казну царства, но полис Пергама передать не имел права. Пергамцы и присоединившиеся к ним другие греки из других полисов выбрали не невзрачную роль членов эгейской лиги, недавно в количестве 150 тыс. проданных Римом в рабство. Сограждане Пергама сначала по закону получили от Аттала III дополнительные права, а затем, в развитие прежней исополитии, решили создать новый полис — Гелиополис.

Руководство по его созданию взял на себя внебрачный сын Аттала II Аристоник. Интересно, что если единое голосование, по мнению философов Ямбула и Эвгемера, для Гелиополиса предполагалось, то проблему владения собственностью решили радикально: частная собственность отменялась вообще, особенно на землю. Кроме того, «подросли» и сограждане Гелиополиса: за борьбу за новый полис по постановлению Аттала третьего включили в гражданский коллектив не только беглых наемников, паройков (подселенцев), негреков (обычно управлявшихся старцами), но и рабов. Правда, даже вольноотпущенники полисными подселенцами не являлись, как и участниками в политике и для Эгины, и для Пергама. Да и Аристоник начал обращать внимание на вольноотпущенников и рабов, когда попытался на базе присоединившихся к нему как царскому родственнику городов чеканить свою монету-хистофор. На монете видна легенда «Басилей Эвмен (III)». Это означает, что Аристоник пытался продолжить линию Атталидов как полноправный покровитель новорожденного полиса.

Марк Перперна, посланный римским народом принять по завещанию царство, не ожидал увидеть его продолжение в облике Гелиополиса. Ему пришлось разбить собранное ополчение (куда входили и рабы, надеющиеся стать гражданами по факту сражения за Гелиополис), осадить Аристонику в Стратоникее, взять его в плен и отправить в Рим. После этого Перперна умер и похоронен... в Пергаме, а Аристоник сослан в Рим и там похоронен. Однако Гелиополиты еще два года жили по своим новым установлениям, еще год сопротивлялись римским легионам. Лишь в 129 г. до н.э. Маний Аквиллий, присланный Римом, ведя борьбу с повстанцами и «...дающим им поддержку мирным населением самым бесчестным образом» (Phlog, II. 20.7).

Поэтому для практики становления нового полиса интересным является тот факт, что он конкурировал с самим Римом, у которого по отношению к рабам была самая выгодная в античности позиция: раб — вольноотпущенник и гражданин — в третьем поколении. Отношение к рабам в Гелиополисе было своеобразным: если бы Евмен III воцарился, появилась бы возможность рабам сразу вступить в ряды граждан нового образования. В таком виде они были бы наследниками не только Пергама, но и Исополитии Пергама и Темна. На этой основе развилась бы и потребность дальнейшего упорядочивания собственнических отношений: под эгидой бога Гелиоса необходимо было пройти обряд очищения от рабства с переходом в эллинистическое вольноотпущенничество, а затем по постановлению совета и народа пришлось бы особо отличившихся рабов делать гражданами. Всех рабов освобождать, скорее всего, не предполагали, но и проблемность вопросов о собственности на землю и об имуществе в новом полисе должна была бы возникнуть очень быстро, чего Аристоник не мог не понимать: ведь монеты говорят, что он, как и Басилей, пытался унаследовать славное прошлое и достоинство «первого гражданина» полиса Гелиоса.

Хотелось бы отметить, что Пергам несет на себе черты архаического полиса (Гонгил и Пританей), элементы классического полиса (система самоуправления), а также опыт развития полиса на

перспективу, без собственнического состояния. Данная тенденция развития полисной формы обустройства несет на себе, конечно, и неизгладимый отпечаток кризиса полиса (Аристоник все-таки более похож не на Атталида, а на представителя младшей тирании). Пергам как город римлянами уничтожен не был, существовал и позже, как городской центр эллинистической римской ориентации. Ему досталось во время Митридатых войн, но даже во 2 в. н.э. он имел население около 120 тыс. свободных и рабов [6; 293].

Свидетельством его полисного состояния является: свидетельство о почитании Гомера, о работе библиотеки, о значительном тайном и явном присутствии паломников на Пергамском алтаре, о праздновании Эфебии. Упоминаются и изменения в спектре божеств: в Пергам приходит храм Гения императора, храм почитания Каракалы, Фаустины и других эллинистических руководителей данной области. Однако императоры тоже отвлекаются в дальнейшем на проблеск свободы в плане почитания Гелиоса — в 3 в. н.э. император Аврелиан делает этого бога уже имперским общеримским культом (Гелиос непобедимый). Так, бог, вдохновлявший Гелиополитов на борьбу и победу, хотя бы над своим рабством и над передачей Риму их по завещанию, стал богом всей Римской империи (270–275 гг. н.э.). Интересно, что храм Гелиосу непобедимому появился и в самом Риме. По иронии исторической судьбы такая победа над рабством вполне может быть проиллюстрирована мыслью поэта: «Лишь тот достоин жизни и свободы, кто каждый день за них идет на бой!».

Гелиополиты умудрились в опыте Пергама и Гелиополиса испытать этот день в историческом параметре полутысячелетия. При этом даже христианство, которое унаследовало понимание свободы в данной местности, заклеяло это местонахождением Сатаны: Иоанн Богослов в своем сочинении в рамках Нового завета (Откровение Иоанна) пишет Ангелу пергамской церкви: «... знаю твои дела, и что ты живешь там, где престол Сатаны, и содержишь имя мое, и не отрекся от веры моей даже в те дни, в которые у вас ... умерщвлен мой верный свидетель Антипа». Не исключено, что в качестве престола Сатаны христиане обозначали огромный Пергамский алтарь в честь битвы богов с гигантами (жертвенный стол был настолько велик, что одновременно на нем можно было пожертвовать трех быков).

Что касается, якобы, сатанистов, то сдается, что еще до появления центра монтанистов Перпузы (второго Иерусалима) здесь продолжало существовать и тайное сообщество памяти Гелиополиса. И через полторы тысячи лет среди местных мусульман ходили легенды о сборах на склонах лесистого холма «белых» и «рыжих» дьяволов, устраивающих ночами среди развалин свои жертвоприношения и поклонения. Костюмы «дьяволов» — типичное облачение жрецов Гелиоса. Не было ли это остатками последователей тайного союзника Гелиополитов, как религиозная память в сектантском выражении сохраняющейся на века мечте о возрождении Гелиополиса?

В XIX в. немецкий любитель-археолог выкопал с разрешения турецких властей фризы пергамского алтаря, отправил их в Германию (среди них была вывезена и барельефная статуя Гелиоса, топчущая гигантов верхом на лошади) — и «пляски» прекратились. Так что история Пергама как классического, эллинистического или какого еще полиса имеет довольно-таки (по предположению) значительное временное развитие социокультурного плана.

Последний вопрос нашей темы — о типологии полисов, в частности, об обозначении типов, видов и подвидов эллинистического типа полиса. Сошлемся на мнение маститого российского ученого Е.С.Голубцовой: «... в момент своего возникновения полис имеет целый ряд черт, напоминающих общинное устройство, — общественные земли, собрание сограждан, общеполитическое правление, культы и т.д. (в том числе развитие магистратур. — В.Г.)» [7; 59]. Хотя источники сообщают о немалом количестве случаев, когда непрерывное развитие частной собственности в территориальных или сельских общинах приводило к перерастанию в полис, однако нельзя сказать, что это был единственный путь образования новых городов, который знал античный мир: достаточно вспомнить многочисленные факты выведения греками колонии на совершенно новых, необжитых местах. В этих случаях, конечно, вновь образовавшийся город ни в коей мере не копировал устройство общины. Скорее, наоборот: сельская община, развитие частной собственности в которой шло быстрыми темпами под влиянием различных внутренних и внешних условий, копировало в своем устройстве полис, особенно его политическую организацию [7; 163].

Е.С. Голубцова обозначает этот путь как третий, особый по отношению к первым двум. Однако с нашей точки зрения, это путь, который обозначает особый подвид эллинистического полиса. Под его воздействием связка Пергам – Гелиополис дает завершение и перспективу развития этого подвида, как результат существования античного эллинистического города уже для римских условий.

Память о нем, как о результате и действенном пути развития мечты об освобождении от рабства, пусть и в непонятном Риме постспартаковском плане, скорее всего, в облике Гелиополиса пережила не только века, но и тысячелетия.

Современная археология любит Малую Азию: она исследовала вдоль и поперек Троаду (местоположение гомеровской Трои), она раскопала местоположение Милета, романтическая археология отважно исследует глубины Средиземного моря на предмет нахождения кораблей античности с сокровищами. В последней справочной работе археолога-романтика Г.Д. Малиничева упомянут и Пергам, раскопанный в свое время Хуманом. После этого Пергам был заброшен как археологический памятник, мусульмане – турки с удовольствием добывали там мрамор для пережигания на известь [9; 144–152].

Не пора ли реально заинтересоваться не хумановской версией археологической истории Пергама, а систематической археологической многослойной стратиграфической колонкой (как в Трое) и местоположением самого полиса и города Пергама (тем более, что архаический город и полис, куда переселили пергамцев персидские цари, до сих пор не найдены).

Список литературы

- 1 *Кобылина М.М.* Милет. — М.: Наука, 1965. — 467 с.; *Горовой В.В.* Становление архаического полиса в Малой Азии // *Античность и современность*: Сб. ст. — Алматы, 2002. — С. 31–37.
- 2 *Кошеленко Г.А.* Греческий полис на эллинистическом Востоке. — М.: Наука, 1979. — 370 с.
- 3 *История Европы*. — В 5 т. — Т. 1. — М.: Наука, 1988. — 875 с.
- 4 *Свенцицкая И.С.* Греческие города в составе Лидийского царства // *Вестник Древней Истории*. — 1978. — № 1. — С. 30–53.
- 5 *Климов О.Ю.* Царство Пергам. Очерк социально-политической истории. — Мурманск, 1998. — 260 с.
- 6 *Гладков В.И.* Древний мир. — В 2 т. — Т. 1. — М.: Наука, 1999. — 347 с.
- 7 *Голубцова Е.С.* Община, племя, народность в античную эпоху. — М.: Наука, 1998. — 253 с.
- 8 *Голубцова Е.С.* Сельская община в Малой Азии (III в. до н.э. – III в. н.э.). — М.: Наука, 1972. — 187 с.
- 9 *Малиничев Г.Д.* Археология по следам мифов и легенд. — М.: Вече, 2006. — 340 с.

В.В. Горовой

Кіші Азиядағы эллинистік полис

Мақала қызықты эллинистік полис Пергамға және оның Гелиополиске жалғасуы мәселелеріне арналған. Автор эллинистік полистің даму тарихының негізгі сипаттамасы және Аристоник туралы жаңа интерпретация берген. Мақалада қазіргі кезеңдегі эллинистік полис және оның аталған типологияда (Пергам полисі типологиясы) алатын орны жөнінде автордың кейбір өзіндік көзқарастары келтірілген. Аталған тақырыптың дамуы Кіші Азия мәселелерін полистік дамудың аймақтық перспективасы ретінде одан әрі зерттеуді талап етіп отыр. Болашақта полистің түрлерін еуразиялық көнеліктің даму нұсқасы ретінде қарастыру қажет.

V.V. Gorovoi

Hellenistic polis in Asia Minor

The article is devoted to the interesting Hellenistic Pergamum policy and its continuation of Heliopolis. The paper presents the basic characteristic of the history of the Hellenistic polis and a new interpretation of the version of the speech Aristonicus. This article shows some considerations about the author's assessment of the current state of the typology of the Hellenistic polis and place in the typology of Pergamum policy. The development of this theme suggests further study of the problems of Asia Minor as the place of the provisions of the regional development prospects of the polis. For the future, the study assumed the form of the policy as the basis for the development of the Eurasian version of antiquity.

References

- 1 Kobylyina M.M. *Milet*, Moscow: Nauka, 1965, 467 p.; Gorovoi V.V. *Antiquity and modernity*: collection, Almaty, 2002, p.31–37.
- 2 Koshelenko G.A. *Greek policy in the Hellenistic East*, Moscow: Nauka, 1979, 370 p.
- 3 European History. In 5 vol., 1, Moscow: Nauka, 1988, 875 p.
- 4 Svetsitskaya I.S. *Ancient History Herald*, 1978, 1, p. 30–53.
- 5 Klimov O.Yu. *Kingdom of Pergamum. Essay on the socio-political history*, Murmansk, 1998, 260 p.
- 6 Gladkov V.I. *Ancient world*. In 2 vol., 1, Moscow: Nauka, 1990, 347 p.
- 7 Golubtsova E.S. *The community, tribe, nationality in antiquity*, Moscow: Nauka, 1998, 253 p.
- 8 Golubtsova E.S. *Rural communities in Asia Minor (III century BC - III century AD)*, Moscow: Nauka, 1972, 187 p.
- 9 Malinichev G.D. *Archeology on the myths and legends trail*, Moscow: Veche, 2006, 340 p.

В.С. Ешпанов

*Казахско-Русский международный университет, Актобе
(E-mail: ws-282@mail.ru)*

Стахановское движение и рационализаторство среди актюбинских железнодорожников в период Великой Отечественной войны

В статье отмечено, что в годы Великой Отечественной войны получили широкое распространение стахановское движение, различные рационализаторские предложения, методы усовершенствования труда. Автором подчеркнута, что это было распространено также и на железнодорожном транспорте. В статье приведены примеры инициативности железнодорожников, меры по сбережению топлива и увеличению пробега паровозов, новые методы по ремонту вагонов, оборудования и др. Раскрыты особенности трудового героизма железнодорожников, их самоотверженный труд на благо Родины.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Актюбинское отделение Оренбургской железной дороги, стахановское движение, рационализаторство, материально-техническая база производства.

Железнодорожный транспорт в годы Великой Отечественной войны сыграл решающую роль в грузоперевозках. Во многом благодаря слаженной работе железнодорожников, их высокой самоотверженности фронт своевременно получал необходимое количество боеприпасов, оружия, обмундирования, особенно после 1942 г. На завершающем этапе войны в результате успешной работы железнодорожников советские войска могли быстро перемещаться, перевозить вооружение, занимать выгодные позиции на фронте. Например, летом 1944 г. советские войска на центральном направлении своевременно получили в результате железнодорожных оперативных перевозок необходимое количество боеприпасов, боевых соединений. В итоге Красной Армией была блестяще проведена Белорусская наступательная операция, завершившаяся разгромом немецко-фашистской группы армий «Центр». Железнодорожный транспорт также обеспечивал перевозки стратегических грузов, материальных и культурных ценностей, участвовал в эвакуации людей, промышленных предприятий. Именно поэтому немецкая авиация в начале войны пыталась вывести из строя железные дороги на территории СССР, понимая их стратегическое значение. Но несмотря на это, железнодорожники с честью выполняли свой служебный долг.

С самого начала войны среди железнодорожников Актюбинского отделения Оренбургской железной дороги развернулись соцсоревнование, стахановское, лунинское движение, борьба за перевыполнение производственных планов [1; 147, 148]. Например, машинисты-лунинцы депо Актюбинск Н. Киселев и другие дали слово водить поезда зимой на высоких технических скоростях, экономить топливо. Коллектив разъезда № 36 по предложению дежурного по разъезду Н. Смолова обязался своими силами полностью обеспечить местным топливом разъезды. Составитель поездов станции Актюбинск И. Демченко обязался сократить вдвое время для формирования поездов. Стрелочник станции Мартук В. Кузнецов взял обязательство работать по-лунински, своими силами производить мелкий ремонт стрелок [2; 20]. Железнодорожники станций Мартук, Курайли, Зелбет, Кудук, разъездов № 43, 52, 54 и др. 24-ю годовщину Октябрьской революции 7 ноября 1941 г. отметили упорным стахановским трудом на строительстве снегозащитных заборов, ремонте пути, заготовке топлива. В отчете политотдела Оренбургской железной дороги отмечалось: «С получением газет с докладом Сталина 24-ой годовщине Октября были проведены на предприятиях, в цехах и сменах митинги, рабочие собрания. Доклад и приказ Сталина вызвал у железнодорожников Актюбинского отделения новую мощную волну социалистического соревнования» [3, л.29].

Коллектив железнодорожников депо Шубар-Кудук обратился к остальным железнодорожникам Оренбургской железной дороги с призывом помочь Красной Армии: «Коллектив железнодорожного Шубар-Кудукского отделения, как и весь Советский народ, проникнут одним стремлением — всеми силами помогать доблестной Красной Армии в быстрейшем разгроме гитлеровской армии. Это подтверждается тем, что все мероприятия проходят с большой политической активностью» [3, л.32].

На наш взгляд, в деятельности Актюбинского железнодорожного отделения можно выделить три этапа: увеличение перевозок и ухудшение работы транспорта (вторая половина 1941 г. — осень 1942 г.); относительное улучшение деятельности железнодорожного транспорта (конец 1942 г. — 1943 г.) и

повышение производственных показателей (1944–1945 гг.). Партийные, советские органы власти стремились всячески повысить роль и значение стахановского движения, соцсоревнования. Так, например, в связи с первомайским приказом И.В. Сталина в 1942 г. коллектив рабочих и служащих депо Шубар-Кудук обязался стахановской работой на железнодорожном транспорте быстро и в срок перевозить войска, боеприпасы для нужд фронта. Коллективом были даны обязательства: 1) выполнять среднесуточный пробег паровозов 300 км при норме 294 км; 2) снизить оборот паровозов на 2 часа, выполнить 29,2, при норме 31,2 часа; 3) добиться технической скорости 31,2 км/ч при норме 30,5 км/ч; 4) сэкономить топливо до 10%; 5) ликвидировать браки в пути следования; 6) снизить процент т.н. «больных» паровозов при норме 11,4 до 9,2%; 7) выпустить в мае 1942 г. один паровоз сверх нормы из подъемочного ремонта; 8) простой паровозов на промывке довести до необходимой нормы; 9) лунинским уходом за паровозами и качественным ремонтом ликвидировать межпоездной ремонт; 10) развить в депо изобретательство и рационализацию, облегчающие труд рабочих, повышающие качество работы [4, л.1]. По итогам данной работы партком депо Шубар-Кудук отмечал в августе 1942 г.: «Бригады паровозов № 19 и 1727, применяя лунинский метод ухода за паровозом, добились высоких показателей в работе. В настоящее время в депо с комплексными бригадами вручаются гарантийные путевки паровозам, выходящим из ремонта, благодаря чему в последнее время заезды на межпоездной ремонт сократились, в июне имели 36 заездов с настоем часов 1234, в июле за 20 дней заехали 13 паровозов с настоем 443 часа» [4, л.3].

На совещании ответственных работников Оренбургской железной дороги в апреле 1942 г. было принято решение об улучшении системы ремонта паровозов, снижении расходов топлива, увеличении пробега паровозов. В июне 1942 г. были проведены широкомасштабные работы по ремонту технического оборудования на станциях Актюбинской области [1; 149]. По 4-му отделению паровозного хозяйства и паровозного депо был отремонтирован 1 паровоз промывочным ремонтом, 3 паровоза — междупоездным ремонтом, выгружено 22 вагона угля и выполнен ряд другой работы, заработано 3720 рублей. По вагонному участку и вагонному депо отремонтировано было средним ремонтом 2 вагона, годовым — 12 вагонов, установлен фундамент для мотора, собрано 8 тонн металла, заработано 1104 рубля 11 копеек. По 6-й дистанции пути произведен средний ремонт 400 пог. метров, планово-предупредительный ремонт — 1500 метров, погружено 30 и выгружено 50 вагонов балласта, общий заработок составил 2436 рублей. По 5 дистанциям пути было отремонтировано планово-предупредительным ремонтом 2 км пути, поднято 384 км земляного полотна, заготовлено 10 тонн щебня, вырезано 150 метров загрязненного балласта, собрано 67 тонн металла, разогнано 1200 пог. метров зазоров, заработок составил 2406 рублей [5].

В феврале 1943 г. в вождении тяжеловесных поездов по Актюбинскому железнодорожному отделению участвовали 5173 человека [6]. 13 марта 1943 г. машинист Жданов, его помощник Гудков и кочегар Федюнин на участке Челкар — Орск провели 3 поезда без остановок для набора воды, перевыполнили норму технической скорости каждого поезда на 10–12 км в час, а норму среднесуточного пробега локомотива — на 150 км. Машинисты Вишкин, Запорожец, Воронков и другие тяжеловесными поездами перевезли сверх нормы тысячи тонн груза и сэкономили 7 паровозов и 100 тонн угля [2; 21].

Применялось также соревнование по профессиям. Например: за лучший паровоз, лучшую паровозную и поездную бригаду, смену, цех. Машинисты Сеселкин (депо Челкар), Быстров (депо Оренбург), Арнаутов (депо Актюбинск) 30 ноября 1943 г. заключили между собой договор на социалистическое соревнование, одно из его условий — образцовая работа в условиях третьей военной зимы. Они обязывались не допустить срыва поездов с графика или каких-либо сбоев в движении транспорта. Победителями стала бригада М.Г. Сеселкина (помощник машиниста Г.В. Чехович, кочегар М.Г. Старкова), которые в декабре 1943 г. показали следующие результаты: норму технической скорости выполнили на 116,6 %; нагон в пути составил в среднем 10 часов; эксплуатационный оборот паровоза ускорили на 4,1 часа; сэкономили 26724 кг топлива [7]. Бригадир депо Челкар проявил ценную инициативу: в 1944 г. построил в свободное от работы время дизельный гусеничный тягач мощностью в 90 л/с из трофейного утиль-лома для подсобного хозяйства депо [8].

В августе 1941 г. на партсобрании в Актюбинском отделении Оренбургской железной дороги отмечалось: «Главная задача паровозников сейчас перевести те грузы, которые были нам особо поручены. За это время не было ни одной аварии, брака, были случаи предотвращения серьезных аварий. Ни один из машинистов не заявил нам о желании отдохнуть, работали без отдыха и очень хорошо. Товарищ Быстриков вырабатывает 4–5 норм, овладел 3-мя специальностями, готовит вместо себя жен-

щину-железнодорожника. Товарищ Караулов работает очень хорошо, не считаясь со временем, паровоз его один из первых и имеет в сравнении с планом 4000 тонн экономии по паровозу» [9].

Сооружение объектов для дальнейшего улучшения технического состояния дорог продолжилось и в 1943 г. Усилили существующие пути, получили развитие узлы Надеждинск, Орск, закончили строительство линии Орск – Кандагач (уложили четвертые пути на станциях Калмы – Курган, Курсай, Нугайты и Джаман-сор; усилили линию Оренбург – Джусалы) [10]. Провели капитальные работы по увеличению пропускной способности направления Оренбург – Орск – Айдырля – Челябинск (физический объем работ 339 км пути) [11].

По указу Президиума Верховного Совета СССР «О введении военного положения на всех железных дорогах» от 15 апреля 1943 г. рабочие и служащие железнодорожного транспорта объявлялись мобилизованными и закреплялись для службы в течение всей войны [12]. Военская дисциплина, предусмотренная уставом, обязывала каждого работника транспорта СССР точно выполнять возложенные на него обязанности: неуклонно соблюдать требования законов, распоряжений и правил, действующих на транспорте; хорошо знать свое дело и постоянно в нем совершенствоваться; оберегать государственную собственность — технические средства транспорта, оборудование и материалы, а также доверенные транспорту ценности; выполнять установленные нормы выработки; строго хранить государственную и военную тайны [13; 230].

В годы войны появились различные рационализаторские предложения для повышения производственных показателей. Например, в цехе подъемного ремонта депо Актюбинск каждый рабочий перевыполнял норму выработки продукции. Слесари Ф. Кирпичников, П. Соколов и А. Тураев постоянно выполняли производственные задания на 140–150 %, а слесарь депо Кандагач И. Черненко — на 280 %. Токари депо Актюбинск достигли такой производительности труда, которая позволяла перекрывать ежедневные задания в три раза. Хорошо работали вагонники: осмотрщики вагонов станции Челкар Н. Каратаев, станции Мартук О. Харитонов. Они за 28 минут вместо 60 меняли цельнокорпусные буксы. Активно стал внедряться безотцепочный ремонт вагонов [14; 147]. На станциях применялась скоростная погрузка и выгрузка с привлечением лиц, свободных от производственных заданий [2; 21].

Путейцы Жуков и Сапаров предложили способ обновления старых прокладок в кузнечном цехе. Старые прокладки, ранее использовавшиеся для рельсов облегченного типа, укладывались при ремонте пути. Это позволяло путевским бригадам сокращать заявки на получение нового оборудования. Последователи новосибирского машиниста Н.А. Лунина организовывали улучшенный уход за паровозами [13; 230]. Бригады своими силами устраняли различные повреждения, выполняли текущий ремонт. Применяя лунинские методы работы, железнодорожники увеличивали пробеги локомотивов, боролись за ускоренное вождение тяжеловесных поездов. В паровозном депо Актюбинск из 280 ремонтников 210 работали по-лунински. В сентябре 1941 г. из промывочного ремонта депо Актюбинск было выпущено 69 паровозов [15].

Коллектив Актюбинского вагонного участка в апреле 1943 г. распрессовал 93 вагона (при плане 75), отремонтировал 51 вагон, перевыполнив задание на 128 %, осуществил ремонт подвижных деталей 84 вагонов. 14 рабочих участков были отмечены различными формами поощрения [13; 231]. Среди них были слесарь П. Суханов, выполнивший производственные нормы на 170 %, вагонный мастер Р. Алимбетов, выполнивший задание по годовому осмотру вагонов на 130 %, кузнец Ф. Сергиенко, перевыполнивший производственные задания на 150 %, слесарь Н. Шамшутдинов, плотник Е. Самохвалов, осмотрщик вагонов Р. Телегин [16].

Смена старшего помощника начальника станции Кандагач Г. Прохорова отправляла 22 поезда вместо 18. В период предоктябрьского соревнования 1943 г. была проведена работа по восстановлению масляного склада. Значительно улучшились показатели работы цеха эксплуатации и ремонтных цехов. Производительность труда у многих рабочих механического цеха составила 120–130 %. Из 42 рабочих цеха 27 стали стахановцами. В соревновании паровозных бригад лучшими были признаны экипажи старших машинистов Т. Усенова и В. Городовикова. Они первыми в коллективе депо получили паспорта готовности паровозов к работе зимой 1943 г. [17].

На станции Кандагач диспетчер Ф. Гришин выполнял 100 %-ное отправление поездов по расписанию; комплексная бригада депо Актюбинск добилась выпуска паровозов из промывочного ремонта за 6–7 часов вместо запланированных 14 часов. Бригада цеха точных приборов депо Актюбинск во главе с Е. Фисенко выполняла норму более чем на 200 %; слесарь депо Кандагач А. Рахметов — до 300 %; то-

карь механического цеха Г. Щербань — до 250 %. Челкарский вагонный участок выполнил месячную программу по ремонту вагонов досрочно [18].

Уже в 1941 г. в депо и мастерских появились трехсотники, четырехсотники, пятисотники, вырабатывающие за смену 3–6 норм [14; 148]. Инициатором движения трехсотников явился коллектив Актюбинского депо, где многие коммунисты и комсомольцы выполняли систематически по 5–6 плановых заданий, обучали своим методам работы других рабочих. Движению многосотников способствовал специальный приказ Политуправления НКПС от 19 декабря 1941 г. «О задачах по развитию движения стахановцев — двухсотников и трехсотников». Движение за многократное перевыполнение нормы выработки в 1942 г. приобрело на железной дороге коллективные формы. Руководство Актюбинским железнодорожным отделением в мае 1944 г. 35 железнодорожникам присвоило звание лучших по своим профессиям, а в июле 1944 г. это звание получили уже 96 человек. Коллектив депо Актюбинск во втором квартале 1942 г. обеспечил 85 %-ную выдачу паровозов под поезда, снизив процент неисправных локомотивов до 6 % против 12 по норме, за что постановлением бюро Актюбинского обкома ВКП (б) и Исполкома Областного совета депутатов трудящихся от 9 июля 1942 г. был награжден переходящим Красным знаменем обкома партии и облисполкома [19]. Соревнование за экономию и бережливость на железных дорогах Казахстана в 1941–1945 гг. сопровождалось развитием движения рационализаторства и изобретательства. Только за первый период 1944 г. поступило 130 предложений, в производство было принято 9, в итоге годовая экономия денежных средств составила 28 тыс. 300 рублей [20]. За первый квартал этого года было также выпущено 5 номеров бюллетеней «Обмен опытом», которые способствовали повышению технических знаний железнодорожников. Значительное содействие организации рационализаторского движения оказали инженеры-транспортники [14; 149].

Путейские мастерские становились, в сущности, ремонтными базами, в которых производились реновация рельсов, скрепление шпал. Только на Оренбургской железной дороге было обновлено 220 тонн креплений. В депо Актюбинск в вагоноремонтном пункте (ВРП) повысилась ответственность кадров за выполнение порученной работы, крепла трудовая дисциплина. Были осуществлены вывод свободных от эксплуатации паровозов на линейные станции и перегоны, рассредоточение локомотивов по путям станции Актюбинск вдали от важнейших объектов [2; 21].

Многие вопросы, связанные с политической работой среди железнодорожников, в те годы приходилось решать по-иному, нежели в мирное время. Главное внимание политотдела Оренбургской железной дороги направлялось на мобилизацию железнодорожников для быстрейшего продвижения эшелонов с воинскими грузами, повышения организованности в работе. Партийные работники отправлялись непосредственно в депо, на станции, разъезды, где стремились всячески поднять боевой дух рабочих и служащих, проводили политбеседы, собрания, где поднимали важнейшие политические вопросы, говорили о насущных проблемах фронта и тыла. Была пересмотрена тематика лекций и бесед, составы агитколлективов. Эти мероприятия сыграли весомую роль в деле повышения трудовой дисциплины, роста стахановского движения. 23 июня 1942 г. машинисты депо Кандагач В. Кириленко и М. Босой доставили поезд на 32 минуты раньше графика, Ф. Долгов — на 15 минут, А. Реутов — на 36 минут [21].

В годы Великой Отечественной войны последователи новосибирского машиниста Н.А. Лунина организовывали улучшенный уход за паровозами. Например, бригады своими силами устраняли различные повреждения, выполняли текущий ремонт, увеличивая полезное время работы локомотивов. Это позволяло увеличить скорость движения поездов. В таком же направлении стремились трудиться другие сотрудники: дежурные по отделению, вагонники, вагонные мастера и т.д. Токарь депо Актюбинск И. Шилов выполнял производственную норму на 300 %, токарь П. Сазоненко — на 320%. Котельщики депо Кандагач А. Алимов, Р. Пахтусов, Е. Иващенко работали с перевыполнением плана на 200%, слесари Г. Родионов, Ф. Устюгов, Н. Калдыбаев вырабатывали за смену по 3–4 нормы. В 1941 г. на железных дорогах страны были предусмотрены подготовка около 200 тысяч квалифицированных рабочих и обучение 400 тысяч человек в стахановских школах и на курсах технического минимума. На Актюбинском отделении Оренбургской железной дороги в субботнике, проводимом в мае 1942 г., приняли участие 2578 человек. Было внесено в фонд обороны 2547 рублей [22].

Работа коллектива паровозного депо Актюбинск была направлена на развитие творческой инициативы, новых методов усовершенствования труда. В сентябре 1944 г. из промывочного ремонта было выпущено 65 паровозов. В цехах агитационными отделами было прочитано 135 лекций, докладов и бесед на общественно-политические темы. Экономии времени, средств и рабочей силы давал

метод безотцепочного ремонта вагонов. Рабочими Актюбинского железнодорожного отделения в преддверии очередной годовщины Октябрьской революции в 1944 г. было собрано и отгружено 2283 тонны металлолома, что составило 387 % плана. Были перевыполнены программы среднегодового, текущего, безотцепочного ремонта вагонов. Было заключено 3 сменных, 9 цеховых, 23 бригадных и 350 индивидуальных договоров на участие в соцсоревновании. В октябре 1944 г. из 2583 рабочих и служащих Актюбинского железнодорожного отделения 1127 были стахановцами и 993 — ударниками. Смена старшего помощника начальника станции Кандагач Г.И. Сахарова отправляла 19 поездов вместо 12, расформировывала 15 поездов при норме 11 [23].

Улучшились показатели работы цеха эксплуатации и ремонтных цехов. В соревновании паровозных бригад лучшими были признаны бригады машинистов А. Бондарева и В. Сабитова. Комсомольско-молодежная бригада из паровозного депо Актюбинск под руководством П. Тарханова отработала 2988 человеко-часов на восстановлении механического цеха и кладовой депо. В 1943 г. произошёл перелом в работе железнодорожного транспорта. Председатель Государственного комитета обороны СССР И.В. Сталин в ноябре 1943 г. отмечал: «Самоотверженный труд советских людей в тылу войдет в историю наряду с героической борьбой Красной Армии как беспримерный подвиг в защите Родины... Большую роль в деле помощи фронту сыграл железнодорожный транспорт... И если, несмотря на трудности военного времени и недостаток топлива, нам все же удалось снабжать фронт всем необходимым, то в этом заслуга наших транспортных рабочих и служащих». В 1943–1944 гг. советские войска провели серию успешных наступательных операций, закончившихся изгнанием оккупантов с советской земли и перенесением боевых действий на территорию восточноевропейских стран. Это потребовало от железнодорожников увеличения производительности труда, поскольку фронту требовалось больше боеприпасов, оружия и боевой техники, доставляемой войскам по железным дорогам. В свою очередь железнодорожники тыла отвечали на победы армии развертыванием стахановского движения. В январе 1944 г. коллектив Актюбинского вагонного участка выполнил план капитального ремонта вагонов на 115 %, по среднему ремонту — на 125 %, по годовому осмотру вагонов — на 105 %. По итогам февраля 1944 г. коллектив паровозного депо Актюбинск выполнил задание на 119 %. Был произведен промывочный ремонт 154 паровозов, выдано под поезда 520 паровозов. С 20 по 30 августа 1944 г. на Актюбинском железнодорожном отделении был проведен фронтовой декадник [2; 21]. Проведение декадника способствовало развитию соревнования, особенно по выполнению соцобязательств сменами, бригадами, цехами, в которое включились 1257 железнодорожников. Среднесуточный пробег паровоза был увеличен на 17 %, а экономия топлива — на 20 %. В цехах развернулось соревнование за сокращение времени ремонта паровозов. Коллектив станции Кандагач добился 100 %-ного отправления поездов по графику, развернув соревнование за отправление поездов с нулевой стоянкой. Машинистами депо Челкар был проведен 31 тяжеловесный поезд, увеличена техническая скорость на 2,7 км/час. На три часа сократился простой паровозов на промывке. Производительность труда паровозных бригад возросла на 26 % [24].

Домохозяйки-общественницы активно помогали железнодорожникам. Они восстанавливали производственные цеха, путевые будки, казармы, стрелочные посты, участвовали в посевных и уборочных работах в подсобных хозяйствах, подносили горячую пищу прямо к рабочим местам, контролировали работу столовых, магазинов, шефствовали над школами, домами инвалидов, шили и ремонтировали спецодежду, организовывали культурный отдых железнодорожников. Активно трудились женщины-активистки К. Евграфова, П. Рясова, А. Крутова, К. Алимбетова, Ф. Ветрова и другие.

Актюбинские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны, так же как и другие работники тыла, стремились повышать производственные показатели, активно участвовали в стахановском движении, других видах соревнования. Они внесли свой посильный вклад в дело разгрома вражеских оккупантов.

Список литературы

- 1 *Ешпанов В.С.* Материально-техническая база и проблемы функционирования Оренбургской железной дороги в период Великой Отечественной войны // *Вестн. ВЭГУ.* — 2013. — № 1. — С. 146–151.
- 2 *Ешпанов В.С.* Актюбинские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): принципы и методы производственной деятельности // *Вестн. Кемеровского гос. ун-та.* — 2014. — № 1. — Т. 2. — С. 19–22.
- 3 Государственный архив Актюбинской области (ГААО). — Ф. 13. — Оп. 1. — Д. 273.
- 4 ГААО. — Ф. 13. — Оп. 12. — Д. 253.

- 5 ГААО. — Ф. 13. — Оп. 12. — Д. 256. — Л. 18.
- 6 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). — Ф.7523. — Оп. 7. — Д. 175. — Л. 212–213.
- 7 *Сесёлкин М.* Сэкономлено свыше 26 т. топлива // *Большевицкий сигнал.* — 1944. — 8 янв. — С. 2.
- 8 ГААО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Д. 1074. — Л. 47.
- 9 ГААО. — Ф. 13. — Оп. 1. — Д. 329. — Л. 41.
- 10 Российский государственный архив экономики (РГАЭ). — Ф. 1884. — Оп. 31. — Д. 3745. — Л. 54.
- 11 ГАРФ. — Ф. 5446. — Оп. 88а. — Д. 324. — Л. 66.
- 12 ГААО. — Ф. 13. — Оп. 12. — Д. 131. — Л. 6.
- 13 *Ешпанов В.С.* Борьба за выполнение показателей на Актюбинском железнодорожном отделении в 1941–1945 гг.: успехи и трудности // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки.* — 2013. — № 4. — С. 229–232.
- 14 *Ешпанов В.С.* Выполнение производственных показателей на Актюбинском железнодорожном отделении в годы Великой Отечественной войны: основные тенденции и итоги // *Гуманитарные науки и образование.* — 2013. — № 3. — С. 147–150.
- 15 ГААО. — Ф. 14. — Оп. 2. — Д. 991. — Л. 78.
- 16 ГААО. — Ф. 13. — Оп. 12. — Д. 133. — Л. 547.
- 17 ГААО. — Ф. 13. — Оп. 12. — Д. 247. — Л. 50.
- 18 ГААО. — Ф. 14. — Оп. 2. — Д. 1260. — Л. 123.
- 19 ГААО. — Ф. 13. — Оп. 12. — Д. 227. — Л. 20.
- 20 ГААО. — Ф. 14. — Оп. 2. — Д. 338. — Л. 18.
- 21 ГААО. — Ф. 13. — Оп. 3. — Д. 124. — Л. 11.
- 22 ГААО. — Ф. 14. — Оп. 2. — Д. 55. — Л. 14.
- 23 ГААО. — Ф. 13. — Оп. 1. — Д. 143. — Л. 50–51.
- 24 ГААО. — Ф. 14. — Оп. 2. — Д. 251. — Л. 68.

В.С. Ешпанов

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі ақтөбелік теміржолшылар арасындағы жаңашылдық және стахандық қозғалыс

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдары стахандық қозғалыс, түрлі жаңашыл ұсыныстар, еңбекті жетілдіру әдістері кең тарағандығы туралы айтылды. Сонымен қатар теміржол көлігіне де қатысты жаңа ойлар көрініс тапты. Автор теміржолшылар бастамашылдығының мысалдары, жанармайды үнемдеу және паровоздардың жүру ұзақтығын арттыру шаралары, вагондарды, жабдықтарды жөндеудің жаңа әдістері жайлы деректер келтірген. Сондай-ақ теміржолшылардың еңбек қаһармандығының ерекшелігі, Отан игілігі үшін ерен еңбегі туралы жазған.

V.S. Eshpanov

Stakhanovite movement and rationalization among Aktobe railway workers during the Great Patriotic war

Stakhanovite movement, various technical innovations and methods of labor improvement were widespread during Great Patriotic War. The same situation was on railway vehicles. Examples of railway men's initiatives, measures of fuel savings and increase in mileage of locomotives, new methods of repairing cars and equipment are shown in the article. It is devoted to features of railway men's labor heroism and their selfless work for the benefit of home land.

References

- 1 Eshpanov V.S. *EESU Herald*, 2013, 1, p. 146–151.
- 2 Eshpanov V.S. *Kemerov state university herald*, 2014, 1, 2, p. 19–22.
- 3 State archive of Aktobe region (SAAR), f. 13, inv. 1, c. 273.
- 4 SAAR, f. 13, inv. 12, c. 253.
- 5 SAAR, f. 13, inv. 12, c. 256, p. 18.
- 6 State archive of Russian Federation (SARF), f. 7523, inv. 7, c. 175, p. 212–213.

- 7 Seselkin M. *Bolshevik signal*, 1944, 8 January, p. 2.
- 8 SAAR, f. 14, inv. 1, c. 1074, p. 47.
- 9 SAAR, f. 13, inv. 1, c. 329, p. 41.
- 10 Russian state archive of economics (RSAE), f. 1884, inv. 31, c. 3745, p. 54.
- 11 RSAE, inv. 5446, inv. 88a, c. 324, p. 66.
- 12 SAAR, inv. 13, inv. 12, c. 131, p. 6.
- 13 Eshpanov V.S. *Humanitarian, socio-economic and social sciences*, 2013, 4, p. 229–232.
- 14 Eshpanov V.S. *Humanities and Education*, 2013, 3, p. 147–150.
- 15 SAAR, f. 14, inv. 2, c. 991, p. 78.
- 16 SAAR, f. 13, inv. 12, c. 133, p. 547.
- 17 SAAR, f. 13, inv. 12, c. 247, p. 50.
- 18 SAAR, f. 14, inv. 2, c. 1260, p. 123.
- 19 SAAR, f. 13, inv. 12, c. 227, p. 20.
- 20 SAAR, f. 14, inv. 2, c. 338, p. 18.
- 21 SAAR, f. 13, inv. 3, c. 124, p. 11.
- 22 SAAR, f. 14, inv. 2, c. 55, p. 14.
- 23 SAAR, f. 13, inv. 1, c. 143, p. 50–51.
- 24 SAAR, f. 14, inv. 2, c. 251, p. 68.

А. Асанканов¹, С.Қ. Кентбек², А.З. Жуманова²

¹Ж. Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бішкек;

²Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: aiman_jumanova@mail.ru)

Қазақстандағы кеңестік тіл саясаты тарихының зерттелуі

Мақала бүгінгі күнгі өзекті мәселе тіл саясаты тарихының зерттелуіне арналған. Кеңестік дәуірде тіл мәселесі, кеңестік өкімет орнағаннан кейінгі жылдардағы пікірталастарды қоспағанда, тек 1989 ж. қыркүйек айындағы Пленумында ғана қаралды. 1990 ж. «КСРО халықтарының тілдері туралы» Заң қабылданды. Үкімет осындай шешімдерді Одақтағы ұлттық жағдайдың шиеленіскен кезінде ғана қолға алды. Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарындағы қоғамның барлық салаларындағы өзгерістері тәуелсіз мемлекеттің жаңа бағытын қалыптастырып, дамыту қажеттілігін көрсетіп отыр. Осындай маңызды мақсатты жүзеге асыру қазақ ұлты мен қазақ тілінің қоғамдағы орнын нақтылаумен тығыз байланысты. Кеңестік дәуірдегі Қазақстанда жүргізілген тіл саясатының тарихын зерттеу, оның мән-мағынасын түсіну бүгінгі күні қоғамда туындап отырған мәселелердің шешімін табудың негізгі жолы болып табылады.

Кілт сөздер: тіл саясаты, кеңестік идеология, КСРО, санақ, ұлттық тіл, кеңестік тарихнама, отандық тарихнама, шетелдік тарихнама.

Кез келген қоғамның дамуындағы күрделі құбылыстардың бірі тіл мәселесі болып табылады. Қай уақытта болмасын, тіл құрлысының қоғамдық және мемлекеттік маңызы жоғары болған. Соған сәйкес, тіл — халықтың тұтастығының негізі. Тілдің адам өмірінің философиясы мен ойлау жүйесін қалыптастыратындығы белгілі.

Кеңес дәуірі кезіндегі коммунистік партияның ұлттардың қосылуы, тілдердің бірігуі сияқты міндеттері аз уақыт аралығында одақтағы жалғыз халық — кеңес халқын жасауға, соның негізінде ұлттық ерекшеліктерді жоюға бағытталды. Қазақ халқының тарихында кеңестік дәуір уақытындағы тіл саясатының әсері қазақ халқының, сонымен қатар республикада тұратын және көшірілген басқа да ұлттардың табиғи даму заңдылықтарының бұзылуына алып келді. Әрине, бұл жерде басқа ұлттармен салыстырғанда, қазақ халқының тілі, ұлттық тарихы мен мәдениетінен айырылу қауіпі басым болды.

Кеңестік жылдардағы саясат бойынша коммунизмге жету үшін барлық халықтың бір тілді болуы басты шартқа айналып, соның нәтижесінде орыс тіліне ерекше мүмкіндік беріліп, оны игерудің маңыздылығы жоғары тұрды. Нәтижесінде, сол дәуірдегі қазақ қоғамында халықтың дүниетанымы өзгерістерге ұшырап, қазақтардың өз тіліне, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпына немқұрайлы қарау құбылысы байқалды. Кеңестік дәуірдегі Қазақстанда жүргізілген тіл саясатының теріс салдары әлі де жойылған жоқ. Сондықтан тіл саясаты тарихын зерттеу, оның мән-мағынасын түсіну бүгінгі күні қоғамда туындап отырған мәселелердің шешімін табуға бағыт-бағдар беретіндігі анық.

Ұлттың дамуындағы аталған ауытқушылықтар бүгінгі таңда мемлекеттің алдында ұлт және тіл саясаты бойынша ауқымды міндеттердің жүзеге асырылуын талап етеді. 2014 ж. 17 қаңтарында Елбасы Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауы барысында: «Қазақ тілі мәселесіне келетін болсақ, бүгінде біздің тіліміз ғылым мен білімнің, интернеттің тіліне айналды. Қазақ тілінде білім алатындардың саны жыл өткен сайын артып келеді. Еліміз бойынша мемлекеттік тілді оқытатын 57 орталық жұмыс істейді. Одан мыңдаған азаматтар қазақ тілін үйреніп шықты және әлі де үйренеді. Былтырға қарағанда биыл қазақ тілін білемін деген өзге ұлт өкілдерінің саны 10 пайызы өсті. Бұл да біраз жайттан бізге хабар береді» [1], — деп тоқталды. Президенттің сөзіне қарағанда, тек соңғы үш жылда мемлекеттік тілді дамытуға республика бойынша 10 млрд теңге жұмсалған. «Енді ешкім өзгерте алмайтын бір ақиқат бар! Ана тіліміз Мәңгілік Елімізбен бірге Мәңгілік Тіл болды. Бұл мәселені даудың тақырыбы емес, ұлттың ұйытқысы ете білгеніміз жөн. Біздің тіліміз мемлекеттің барлық жүйесінде қолданылуы үшін, барлық жерде керек болуы үшін біз өзімізді өзіміз қамшылауымыз керек және осыған өзіміз атсалысуымыз қажет» [1], — деді Елбасы Н.Ә. Назарбаев.

Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ бөліміне жатады және шамамен 8–8,3 млн адамның ана тілі болып табылады. Қазақстанда 2009 ж. жүргізілген санақ бойынша 9 982 276-дай қазақ ана тілі ретінде қазақ тілін белгілеген. Сонымен қатар республикада тұратын 1,8 млн жуық басқа халықтар да қазақ

тілін белгілі бір деңгейде меңгерген. Қазақстанда 2025 ж. қарай жазуды латыншаға көшіру жоспарлануда [2].

1998 ж. 22 қыркүйегі Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығына сәйкес Қазақстан Республикасының Тілдер күні болып жарияланды. Соңғы жылдары Қазақстанда республикада тұратын халықтардың ана тілін дамыту назарға алынып, әсіресе мемлекеттік тіл — қазақ тіліне ерекше көңіл бөліне бастады. Бұл, шынында, өте маңызды мәселе. Кеңестік дәуірде Қазақстан толықтай орыстандыруға ұшырап, соның негізінде тәуелсіздік алғаннан кейінгі жиырма жылдан астам уақыт ішінде кеңестік тіл саясатының салдарын жою қиынға түсуде. Тәуелсіздік алғанға дейінгі кезеңде қазақтардың 25 пайызы (кейбір мәліметтерде 40 пайыз) өзінің ана тілін білмейтіндігі айтылған болатын. Қазірдің өзінде қазақтарды өзара қазақ тілінде сөйлесуге шақырған өтініштер аз емес. Мысалы, Алматы қаласының бір демалыс орынында «Қазақ қазақпен қазақша сөйлессін» деген жазуы бар тақтайшаны кездестіруге болады [2]. 1999 ж. 17 қарашадағы ЮНЕСКО Бас конференциясында қабылданған шешімге байланысты, 2000 ж. 21 ақпанынан бастап дүниежүзі Халықаралық ана тілі күнін атап өтеді (International Mother Language Day) [3].

Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарындағы қоғамның барлық салаларындағы өзгерістері тәуелсіз мемлекеттің жаңа бағытын қалыптастырып, дамыту қажеттілігін көрсетіп отыр. Осындай маңызды мақсатты жүзеге асыру қазақ ұлты мен қазақ тілінің қоғамдағы орнын нақтылаумен тығыз байланысты. Бүгінде Қазақстандағы тілдер арасындағы коммуникативтік қызметтің орындалу көлемі мына ретте бейнеленеді: қазақ тілі — 20–25 %; орыс тілі — 75–80 %; басқа тілдер 5%-дан көп емес [4]. Осы келтірілген көрсеткіштерде кеңестік тіл саясатының ізі жатқандығы белгілі. Қазіргі уақытта қазақ тілінің мәртебесін көтеруде қазақтардың ауызбіршілігінің болуы маңызды. Себебі кеңестік дәуірде насихатталған бір ұлт, ортақ тіл саясатының салдары қазақ ұлтының арасында әлі де жойылмай отыр. Оны Х.М. Әбжановтың сөзімен айтсақ: «Ең ауыры — барша қазаққа тән дүниетанымдық, менталитеттік, рухани, этникалық сәйкестік бұзылып, «біз» және «олар» ұғым-түсінігінің аражігін ажырата алмайтын халге жеттік. Біріміз — орысшыл, екіншіміз — батысшыл, үшіншіміз — исламға жат діншіл, төртіншіміз — қытайдың (монғолдың, өзбектің, түркіменнің...) ықпалы бойынан тарқамаған оралман, бесіншіміз — рулық-тайпалық психологияда қалған трайбалист, алтыншымыз — жекешелендірудің арқасында жеті атасынан бері бітпеген байлықтың буына піскен «жаңа қазақ», жетіншіміз ғана — нағыз қазақпыз» [5; 240]. Қазақ халқының аталған жіктерге бөлінуін біртұтас ұлттық идеологияның болмауымен, ана тілінің әлі де мемлекеттік деңгейде өз орын ала алмай отыруымен байланыстыруға болады. Ол туралы Г. Бельгер де мынадай пікір білдірген болатын: «Одно время я отчаянно искал национальную идею. В чем ее суть? Чтобы объединить народ, сблечь. Я думал и пришел к выводу, что наша национальная идея — это казахский язык. Сейчас, честно говоря, в этом весьма сомневаюсь, язык национальной идеей стать не смог. Мы живем без национальной идеи, смотрим то на американцев, то на россиян, то на китайцев — не знаем, к кому приладиться» [6].

XXI ғ. Қазақстанның тіл мәселесі өзінің өзектілігімен ерекшеленеді. Қазіргі уақыттағы қазақ тіліне байланысты туындап жатқан мәселелердің себеп-салдары тікелей кеңестік дәуірмен ұштасатындығы сөзсіз. XX ғ. кеңестік жүйенің ұстанған ұлт саясаты Одақ құрамындағы ұлттардың даму заңдылықтарына әсер етіп, олардың ұлттық тілі, тарихы мен мәдениетінде көптеген өзгерістер туғызды. Сондықтан, қазіргі қоғамдағы тіл мәселесін түсіну үшін, кеңестік басқару жүйесі жағдайындағы тіл саясатының тарихын терең меңгеру маңызды болып табылады.

Қазақстандағы кеңестік тіл саясаты тарихының зерттелуін үш топқа бөліп қарастыруға болады: 1. Кеңестік тарихнама. 2. Отандық тарихнама. 3. Шетелдік тарихнама.

Осы үш топтың ішінде кеңестік тарихнама өзінің көлемділігімен және күрделілігімен ерекшеленеді. Оның себебі де түсінікті, кеңестік дәуірдегі тіл және ұлттық саясат мәселесі XX ғ. 20-жж. кеңестік биліктің басты назарында болып келді. Бұл мәселе бойынша көптеген пікірлер айтылып, зерттеулер шығарылды. Әсіресе тіл мәселесі қамтылған ұлттық мәдениеттің формалары мен мазмұны мәселелерінің мағынасының отандық тарихнамасы көптеген онжылдықтар бойында қалыптасты.

Ұлттық-мәдени даму мәселелері партияшілік ортада да даулы мәселелердің пәніне айналады. 1917 ж. кейін ұлттық өмірге қарай ұмтылған Ресейдің көптеген халықтары үшін ағарту мен мәдениет ұлттық дамудың басым міндеттері болып табылды. Мұны И.В. Сталин айқын түсінді: «Сол себепті ол 1925 ж. ұлттық мәдениет ұғымын ақтады». Ол мұнда сонымен қатар ұлттық мәдениетте ұлттық шеткі аймақтарды кеңестендірудің құралын көрді. 1925 ж. 29 мамырда Қазақстанның басты

партиялық комитетінің органы — «Ақ жол» газеті туралы өзінің хатында жазды: «Мен партиялық емес интеллигенттер қырғыз (қазақ. — авт.) жастарын саяси және идеологиялық тәрбиелеумен айналысуына қарсымын. Біз билікті жастарды саяси және идеологиялық тәрбиелеуді буржуазиялық партиялық емес интеллигенттерге беру үшін қолға алған жоқпыз. Бұл майдан толығымен коммунистерде қалу керек» [7; 2].

Ұлттық мәдениетті И.В. Сталиннің көзқарасымен көруін Т.Ю. Красовицкая өз түсініктемесінде Сталиннің 2 категорияны — форма мен мазмұнын қолдануымен негіздейді. Оның жазуынша, ол социализм жағдайында ұлттық мәдениеттің мазмұны өзгереді: буржуазиялық және буржуазияға дейінгі — социалистікпен шегеріледі және алмастырылады, ал ұлттық мәдениеттің тек формасы ғана қалады деп ойлаған [8; 284]. Одан әрі қарай ұлттық мәдениет ұранының трансформациясы ашылады: «ұлттық мәдениет ұраны, бұрын ұлтшылдықпен байланыстырылып келген, енді қолданбалы болып табылады, себебі кеңес билігі туы астында ұлттық мәдениет пролетарлық мазмұнмен толықтырылады (социалистік, интернационалдық, жалпы адамзаттық — Сталин үшін мұның барлығы бір болды). Басқаша айтқанда, Сталин үшін жаңа жағдайларда ұлттық мәдениеттің дамуы мазмұны бойына бірігу болып көрінді. Сталин барынша терең іс жүзінде саяси міндетті шешті — оған «пролетарлық мәдениетті» жақтаушылардың көбеюі қажет болды, олар Сталинмен жасалғанды партияның атынан ұлттық орта мазмұнына жеткізетін еді» [8; 355]. Т.Ю. Красовицкаяның еңбегі қазіргі тарихнамада 1925 ж. жалпы партиялыққа айналған сталиндік формуланы іс жүзінде алғашқылардың бірі болып талдауға ұмтылғандардың бірі екендігін атап өту керек. Бұл талдау сонымен қатар жалпы теориялық пікірталасты да, сол уақыттағы фракциялық карама-қайшылық жағдайын да көрсету негізінде жасалған.

Ұлттық мәдениеттің басты тасымалдаушысы тіл болып табылды, алайда мәдениеттің ұлттық формасын тек тілге ғана қатыстыру мүмкін еместігі айқын болды. Ұлттық тіл әдетте көркем әдебиеттің ұлттық формасының бастапқы негізі болып есептелді. Алайда тек бір ғана тіл әдебиеттің ұлттық спецификасын айқындау үшін жеткіліксіз екендігіне 1938 ж. А.А. Фадеев назар аударды [9; 51]. Ұлы Отан соғысынан кейін әдебиеттанушы Д.Д. Благой әдебиеттің ұлттық ерекшелігі тек қана тілден ғана құралмайтындығына, оның ұлттық тақырыпта көрінетіндігін, ұлттық өмір, ұлттық болмыста көрінетіндігін атап өтті. Әдебиеттің ұлттық спецификасын ол «берілген ұлттың психикалық мінез-құлқының өзіндік болмысымен, бұл оның мәдениетінің өзіндік келбетінде көрінеді, демек, оның көркем әдебиетінің өзіндік келбетінде де көрініс табатындығымен» байланыстырды [10; 36].

Ұлттық мәдениеттің мазмұнын ашу бойынша жалпыодақтық тарихнамада іргелі теориялық немесе нақтылы тарихи еңбектер 1920, 1930, 1940, 1950 жж. жазылмады. Ұлттық мәдениетті дамыту іс жүзіндегі мәдени теңсіздікті жоюдың партия мен мемлекеттің бағыты, әдетте, Қазақстандағы партия басшыларының сөздерінде, насихаттаушылық жетістікке теңгерілген 1929 ж. И.В. Сталиннің айтқан «ұлттық мәдениеттердің өркендеуі» формуласына сайып келді. Алайда ұлттық республикаларда мәдениеттің дамуының өзі, пісіп-жетілген ғылыми-теориялық ой елегінен өткізу оны өзекті мәселеге айналдырды, бұл ұлттық мәдениеттің формуласы мен мазмұны туралы формуланың тұрақтанған түсіндірмелерін туғызды. «Мәдениет» ұғымының өзі рухани құндылықтардың жиынтығы ретінде ғана түсіндірілді, бұл, әрине, ұлттық мәдениеттің формуласы мен мазмұны мәселелерін өңдеу мүмкіндіктерін шектеді.

1961 ж. қабылданған партияның жаңа бағдарламасының адамдардың санасына әсер еткен уақыты болды. Біз ұлттардың бірігуі қарсаңында тұрмыз, ұлттық тіл жойылады және ұлттық мәдениеттер бірігеді деген көзқарастар пайда болды және насихатталды. Ұлттық мәдениет мазмұны мен формасы бойынша бірегей деп бекітілді. Мәдениеттің «ұлттық формасы» ұғымы формасынан бастартып, оны «интернационалдық форма» түсінігімен алмастыру қажет болды.

Ұлттық мәдениеттің мәселелері туралы пікірталас және «социализмнен коммунизмге өту жағдайында» ұлттық қатынастарды дамытуды талқылауға арналған конференция барысында да көтерілді. 9–12 қазанда «Социализмнің дамуы мен коммунизмге өтудің заңдылықтары» кешенді мәселесі бойынша Фрунзеде КСРО ҒА жанындағы Ғылыми Кеңеспен шақырылған жиналыс өтті. Онда ұлттардың мәдени жақындасуы «социализм мен коммунизм құрылысының объективті заңдылығы» ретінде жарияланды. М.Д. Каммаридің баяндамасында «СОКП XXII съезіне дейін КСРО халықтары мәдениетінің интернационалдық негіздері жеткіліксіз зерттелгендігі және ұлттық белгілері салыстырмалы жағдайлармен қарастырылмағаны көрсетілді. Бұл қисынды түрде ұлттық форманың гипертрофиясына әкелді және КСРО халықтары мәдениетін жалпы адамзаттық үдерістерден, ұлтаралық қатынастар мен ықпалынан бөлек», — делінді [11; 211]. М.С. Джунусов

өзінің баяндамасында ұлттардың астасуы күрделі және ұзақ үдеріс екендігін және «ұлттардың бірігуі жекелеген халықтармен жинақталған барлық нәрсенің толықтай терістеу ретінде қарастыруға болмайтындығын» көрсетті [11; 212].

Ұлттық мәдениеттердің мазмұнымен формасы мәселесін нақтылы тарихи шешу туралы Н. Джусойттың айтқан ойы қызығушылық тудырады. Ол мәдениеттің тарихын «оның қиғаш бөлігінде басқа ұлттық мәдениеттермен салыстырумен қатар» қарастыруға мүмкіндік беретін салыстырмалы-тарихи талдауды қолдануды ұсынды [12; 253]. Дегенмен, мұндай көзқарас ұзақ жылдар бойы іске асырылмады, бұл туралы 1984 ж. В.Т. Ермаковтың мақаласында айтылды [13; 90].

КСРО халықтарының ұлттық мәдениетінің тарихы бойынша зерттеулерде салыстырмалы талдау әдісі Ю.В. Арутюнян мен Л.М. Дробижеваның «Многообразие культурной жизни народов СССР» деген кітабында табысты қолданылды [14]. Сол жылдардағы оқырмандардың әдеби-көркем талғамдарындағы ана тіліндегі және орыс тіліндегі көркем әдебиеттердің арақатынасы, өмірлік ұстанымдар жүйесіндегі білімнің орны мен мағынасы, кеңестік халықтардың өмірлік салтына урбанизацияның ықпалы бұл еңбекте көрініс тапты. Этноәлеуметтік сауалнамалардың берілгендігіне халық санағының материалдарын терең талдауға негізделген бұндай зерттеулер қазақстандық тарихнамада жүргізілген жоқ.

1970–1980 жж. тарихнамада көбінесе декларативті, КСРО халықтарының ұлттық мәдениетінің мазмұны мен формасы мәселелерінің «болымсыздығы» туралы мәселелер қарастырылды. Ұлттық мәдениеттердің мазмұнында ұлттық құрамдас туралы мәселенің қойылуының өзі мәдениеттегі идеялық құрушыны төмендетуге жетектейтін, таптықтың ұлттыққа айналуы ретінде қарастырылды [15; 72].

1960 жж. ортасындағы пікірталастың жауабы болмағанына қарамастан, мәселеге деген қызығушылықты арттырды. Әдебиетте «мәдениет мазмұны бойынша — социалистік, формасы бойынша — ұлттық» формуласының бұрынғы түсініктемесін толықтай қабылдаудан бастарту бағыты барынша анық байқалды. Оның тек мәселенің бір аспектісін ғана білдіретіні анық болды: ұлттық-таптық, таптық және ұлттық қатынастардың үйлесімділігіне ұмтылу. Бұл формуланы пайдалану тек ұлттық мәдени құрылыстың шынайы үдерісін көрсететін басқа теориялық ережелермен сәйкестендіріліп, пайдалану мүмкін еді. Академик Н.И. Конрад пен әдебиеттанушы Л.И. Тимофеев бұл формуладағы ішкі әлсіздік пен нақты анықтаманың жоқтығын көрсетіп берді [16, 17; 215].

«Социалистік мазмұн — ұлттық форма» формуласының қарама-қайшылығын жою үшін М.П. Ким КСРО халықтарының көпұлтты мәдениетіне жалпы сипаттама беру үшін «интернационалдық мазмұн — ұлттық форма» формуласын қолдануды ұсынды [18; 22]. Алғашқыда «интернационалдық» ұғымына «ұлттық» ұғымы нақты жауап берді. Алайда уақыт өте келе «интернационалдық» ұғымы екі мағынаға ие болды:

- 1) жалпы, халықаралық, ұлтаралық;
- 2) интернационалистік.

1980 жж. ортасында социализм жағдайында ұлттық мәдениеттің формасы мен мазмұны мәселесінің бұрынғы түсіндірмесі көптеген қарама-қайшылықтарға толы болды. Оларға, ең алдымен, форманың мазмұннан алшақтауы және мазмұнның формадан алшақтауын жатқызу керек, бұл туралы В.Т. Ермаков: «Егер мәдениеттің мазмұнында ешқандай ұлттық белгі болмаса, онда ол формада қайдан болады?» — деп, жазды [19; 92].

1980 жж. этностардың рухани, материалдық өміріндегі этномәдени белгілердің тұрақтылығын көрсететін зерттеулер жарық көрді [20, 21]. «Социально-культурный облик советских наций» кітабында жарық көрген этноәлеуметтік зерттеулердің нәтижелері [22] кеңестік халықтардың мәдени білім беру ландшафтындағы түбегейлі алға жылжулар туралы, бұл үдерістегі мәдениеттің белсенді рөлі мен этникалық сана-сезімнің өсуін көрсетіп берді. Ұлттық мәдениет мәселелерін зерттеу ғылыми ізденісті саяси тәртіптілігін күшейтуді талап етті, бұл КСРО халықтарының ұлттық мәдениеттерінің тарихи динамикасы туралы біздің түсінігімізді біршама кеңейтуге мүмкіндік беретін еді. Сонымен қатар ғылыми басылымдардың беттерінде ұлттық-дәстүрлі және интернационалдық-заманауи (дәстүрлі мәдениет пен жаңғыртудың өзара әрекеттестігі) мәдениетті сақтау арақатынасы мәселелерін ғылыми зерделеудің шетелдік тәжірибесі мүлдем көрініс таппады [23].

Кеңестік ғылымда тіл саясаты кеңестік идеология тұрғысынан зерттелді. М. Исаевтың «Языковое строительство в СССР...» [24], М. Губоглоның «Современные этноязыковые процессы в СССР...» [25], К. Ханазаровтың «Решение национально-языковой проблемы в СССР» [26],

Ю. Дешериевтің «Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху» [27] еңбектері осындай мақсатта дүниеге келген еді.

Қайта құру жылдары публицистер, ұлттық қозғалыстың идеологтары кеңестік кезеңдегі ұлттық тіл саясаты сұрақтары туралы сөз қозғады. Осы жағдайда ондаған жылдар бойы «тілдердің өркендеуі», «лениндік ұлттық саясаттың салтанаты», «жазудың латынға, кейін орыс әліпбиіне дер уақытында ауысуы» туралы жазған тарихшы-ғалымдар және социолінгвистер бірқатар тығырыққа тірелді. Маман-ғалымдар 74 жылдың ішінде түрлі кезеңде бірегей болмаған биліктің тілдік саясатын дәлелді түрде баяндаған бірлі-екілі басылымдар жарық көрді [28]. Публицистер мен ұлттық қозғалыстың идеологтары бұл саясатты ешбір жіктеусіз, негізінен, орыс тілін нығайту деңгейі бойынша революцияға дейінгі биліктен асып түскен билеушілердің зұлым еркімен туындаған ұлттық тілдік қанау саясаты ретінде қарастырды. Бұндай көзқарастардың пайда болу себептері көп, оларды дәлелдейтін фактілер де аз емес. Бірақ дегенмен эмоциялар мен конъюнктурадан бастартып, ұлттық тіл саясатының тарихи даму мәселесін, оны жүргізудегі объективті және субъективті жақтарының арақатынасын талдау негізінде қарастыру қажет болды. Қазіргі уақытта Қазақстанға көршілес Өзбекстанда, сонымен қатар Әзербайжанда жазудың латын әліпбиіне көшуі орын алғанда, Қазақстанда да латын әліпбиіне көшу туралы сұрақ, араб әліпбиі негізіндегі жазудың латынға, кейін орыс әліпбиіне көшу тарихы мәселелері талқылануда, бұл ғылыми орталар мен барлық қауымдастықтың күмәнсіз қызығушылығын тудырды.

КСРО халықтарының мәдениетінің мазмұнын тек бірегей идеялық-таптық негізге жатқызу мәліметінің бұрыстығы және мәдениеттің ұлттық формасын тек көркем, тілдік және тұрмыстық мәдениет саласында бекіту мойындалды. Ұлттық мәдениет мәселесінің тарихнамасының маңызды қорытындысы болып ұлттық мәдениетке деген нигилистік көзқарастан ғылыми-теориялық ойлардың бастартуы, алдыңғы кезеңмен салыстырғанда барынша ауқымды және терең, берілген халықпен жасалған рухани құндылықтардың жиынтығы ретінде ұлттық мәдениетті анықтау деп білу керек. Қайта құру жылдарында ұлттық қатынастардың шешімін таппауы мен шиеленісуімен байланысты билік «ұлттық мәдениеттің гүлденуі» туралы насихаттау ұранынан бастартып, ұлттық мәселелердің бар екендігін және ұлттық мәдени дамудағы қиындықтарды мойындады.

Отандық тарихнамада Қазақстандағы тілдік қатынастардың даму тарихы толық қарастырылмаған. Қайта құру жылдарында бұл мәселелерге қазақстандық тарихнама баяу қарады. Соғысқа дейінгі кезеңде мәдени-тарихи дәстүрлердің сабақтастығында жағымсыз әсер еткен қазақтардың жазуын екі рет ауыстыру тек сирек жағдайда ғылыми талдаудың нысанына айналды. Ғылыми мерзімдік баспасөз және публицистика барынша белсенді түрде соғыстан кейінгі кезеңді, тың игеру аудандарында қазақ тілді оқытуы бар 700-ден астам мектептер жабылған тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңін талдады. Салдарынан бұл сан өсті [29], бірақ одан әрі қарай бұл тақырып басылып шықпады. 1950–1960 жж. қазақ мектептерінің санының азаюы мәселесі басқа қызығушылыққа толы тақырыппен жанама қарастырылды, бұл елді Н.С. Хрущев басқарған кезеңді бағалаумен байланысты болды. Қазақстандықтар үшін бұл кезең тек тың жерлерді игеру кезеңі болып қана қоймады. Елді Н.С. Хрущев басқарған жылдары Қазақстанның оңтүстігіндегі бірқатар жерлер көршілес Өзбекстанның құрамына берілді, көршілес Астрахань облысына батыстағы мұнай-газы бар аудандарды беру туралы шешім дайындалды. Тың өлкесін құрумен байланысты шекараны белгілеу жоспарларымен, халшаркомдарды ұйымдастырумен байланысты әкімшілік бөлу реформасы да болды.

Республиканың басшылары мен зиялы қауымы Н.С. Хрущевтың «орыс емес халықтардың КСРО халықтары үшін іс жүзінде екінші ана тіліне айналған орыс тілін меңгеруге деген қарқынды талпынысы», «Біз орысша неғұрлым тезірек сөйлесе білетін болсақ, соғұрлым коммунизм орнайтыны» туралы мәлімдемелерінің салдарынан қауіптенді [30]. Осындай басылымдардың көптігі шегінде соғысқа дейінгі кезеңнің ұлттық тіл саясаты мәселелерінің қазақстандық тарихнамасы көп жылдар бойы «қазақ жазуының латын негізіне дер уақытында көшуі», «арабқа қарағанда латын әліпбиі барынша заманауи болғандығы», оның «мәдениетке мұсылман басшылығы мен буржуазиялық ұлтшылдардың ықпалын бұзуына әсер еткендігі» және «қазақ тілінің табиғатына орыс әліпбиінің барынша сәйкестігі» туралы айтып келді [31; 365]. Әліпбиді реформалау мәселелері қазақстандық тарихнамада мәдени құрылыс тарихы бойынша жалпылама еңбектерде қарастырылды [32, 33]. Бұл жұмыстардың барлығы үшін бір жалпыға ортақ белгі тән — авторлардың «әліпбиді іс жүзінде унификациялауға әкелген» реформалардың прогрессивтілігін дәлелдеуге және осы унификацияның негізінде «социалистік ұлттық мәдениеттердің» сатылап басымды дамуы көрсетуге

талпынууы тән [8; 354], — деп Т.Ю. Красовицкая атап өтеді. Тарихнамадағы ұлттық тіл саясатының мәселелеріне біржақты апологетикалық көзқарас жазу графикасын жаңғыртудың негізгі бағыттарының айналасындағы саяси күресті шиеленістіре түсуге әкелді.

Социализм жағдайында революцияға дейінгі ұлттық мәдениеттің прогрессивтік элементтерімен не болып жатыр? деген сұраққа жауап болмады. Егер жалпыодақтық әдебиетте мәдени мұрада тұрақты дәстүрлерді сақтау туралы сөз қозғалса, қазақстандық тарихнамада ол сақталған мұраның шеңберінен шықпады (ғылыми ойлар, ауыз әдебиеті, Абайдың әдеби мұрасы мен музыкалық шығармашылық) [31; 489].

Қазақстандағы тілдердің дамуына байланысты зерттеулер ХХ ғ. 80-жж. соңынан бастап неғұрлым белсенді жүргізілді. Ұлттық тілдердің республикадағы дамуына байланысты Б.Х. Хасанов [34], О.Б. Алтынбековалардың [35] ғылыми зерттеулерінде қарастырылды. Соның ішінде О.Б. Алтынбекова Орта Азия республикаларындағы тіл саясаты мәселесін қарастыра отырып, Қазақстандағы көші-қон үрдістері және оның республиканың аймақтарындағы тілдік ортаға ықпал етуі, халықтың этникалық құрамындағы өзгерістерін қарастырады. Сонымен қатар алғашқылардың бірі болып Г.В. Каннның [36] Қазақстандағы корейлер туралы еңбегі жарық көрді.

Қазақтың ұлттық мәдениеті, тіліне байланысты өзекті мәселелер Х.М. Әбжановтың зерттеулерінің басты нысаны болып табылады. Ол тілдің қоғамдағы немесе нақты мемлекеттегі саяси-идеологиялық, экономикалық, демографиялық, тағы да басқа ахуалмен өсетіндігін немесе өшетіндігін айта келе, әлеуметтік дамудың жалпы екі моделінің болатындығына тоқталады. Бірі — халықтың өз мемлекеттілігін, шаруашылық-мәдени типін, идеологиясын, болмыс — бітімін диалектикалық байланыс және қатынастар желесінде айқындауы, екіншісі — өзінен күштінің қармағына ілігіп, тәуелді, отар халық ретінде өмір сүруі. Х.М. Әбжанов қазақ халқының аталған баламалардың екеуін де басынан өткергендігін атап өтеді [37; 320].

Мәдениет тарихын зерттеуші Р.М. Жұмашев 1917–1991 жж. Қазақстан мәдениетінің тарихнамасын қарастыру барысында кеңестік тіл саясатына байланысты 1930 ж. ортасынан тіл саясатындағы ұрандар сақталып, ал шынайы саясаттың өзгергендігін атап өтеді. Саясаттағы өзгерісті жазудың кириллицаға ауысқанын көрсетті. Жаңа тіл саясатының түпкілікті рәсімделуіне БК(б)П Орталық Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1938 ж. 13 наурызындағы «Ұлттық республикалар мен облыстардың мектептерінде орыс тілін міндетті түрде оқыту туралы» Жарлығы нүкте қойды. Бұл шара мектептердегі тілдердің арақатынасының өзгеруіне әсер етті. Р.М. Жұмашевтың ойынша, сол жылдардағы тіл саясатының революцияға дейінгі кезеңге ұқсап кеткендігін жазады. Сонымен қатар ол барлық халықтардың ұлтаралық байланысқа түскендігін, соған сәйкес көпшіліктің орыс тілін меңгерудің қажеттілігін түсінгендіктерін атап өтеді. Ал, 1940 ж. 10 қарашасындағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің V Сессиясында қабылданған «Қазақ жазуын орыс графикасының негізіндегі жаңа алфавит латыншаға көшіру туралы» Заңын тіл саясатының логикалық аяқталуы деп бағалайды [38].

Қазақстандағы тіл тарихын Н.Т. Жанақова [39] өз зерттеуінің негізгі нысаны етіп алды. Ол кеңестік кезеңде қазақ тілінің өркендеуіне кері ықпал еткен мынадай ішкі және сыртқы әлеуметтік-демографиялық процестерді атап көрсетеді: ұжымдастыру, немесе қолдан жасалған ашаршылық, зардаптары; Кеңес Одағы бойынша, әсіресе Қазақстандағы жаппай индустрияландыру; Ұлы Отан соғысы жылдарында Ресей мен Украинадан ірі өнеркәсіп орындарының Қазақстанға көшірілуі; Кеңес Одағын басқарған Н.С. Хрущевтің тың игеру саясаты. Оның пікірінше, ұжымдастыру жылдарында жіберілген қателіктер мен ашаршылық салдары Қазақстандағы демографиялық процестердің қалыпты арнасын бұзып, қазақ тілінің дамуына орасан зор зиян келтірді.

Тіл саясатын меңгеруде өз үлесін қосатын Э.Д. Сүлейменованың тілдік үрдістер мен саясат мәселесіне арналған монографиясын атап өтуге болады. Аталған еңбекте автор тілдік идеология, тіл саясаты, тілдік жоспарлау сияқты ұғымдарға түсініктер бере отырып, әр түрлі мысалдардың негізінде тілдік идеология мен тіл саясатының түрлерін сипаттайды. Сонымен қатар Қазақстандағы орыстандыру және қазақтандыру үрдістеріне талдаулар жүргізеді [40]. ХХ ғ. ортасына дейінгі кеңестік биліктің Қазақстанда жүргізген тіл саясатының қалыптасуын, барысын тарихи құжаттардың негізінде Д. Махат зерттеді [41]. Зерттеуші республикадағы жергіліктендіру үдерісіне, латын әліпбиін енгізуге байланысты туындаған ахуалға, жалпы қазақ тілінің кеңес дәуіріндегі жағдайына жан-жақты талдаулар жасайды. Осы ретте латын әліпбиіне көшу мәселесі С.О. Смағұлованың зерттеуінің басты

нысаны болып, ол XX ғ. 20–30 жж. латын әліпбиіне ауысу себептеріне, барысына өз көзқарасын білдіреді [42].

Кеңестік дәуірдегі тілдік ахуал, тілдік идеология және саясатын саяси факторлар тұрғысынан қарастырған еңбектер де жазылды. Оларда 1946–1960 жж. Қазақстандағы ұлттық-тіл құрылысындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттары [43], тіл саясатының жағдайы мен болашақтағы даму жолдары [44] қарастырылды.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары тілдік даму, ұлт мәселесіне байланысты ғылыми зерттеулердің көлемі ұлғайды. Олардың ішінде республикадағы ұлттық-мәдени орталықтардың қалыптасуы мен дамуы мәселелеріне [45], 1956–1991 жж. Қазақстандағы ұлттық мәселенің тарихнамасына [46], 1975–1995 жж. қазақ ұлттық мектептерінің дамуына [47], 1980–1994 жж. Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар мәселесіне [48], 1985–1995 жж. республикадағы көпұлтты білім беру жүйесінің дамуына [49] арналған ғылыми-зерттеу жұмыстары жарық көрді. Сонымен қатар Қазақстандағы тіл саясатының қалыптасу және даму жолдары А.Ә. Рамазанның зерттеуінде қарастырылды [50]. Ол кеңестік тіл саясатын қазақ баспасөзінің дамуымен байланыстыра отырып, қарастырады.

Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін тіл саясатын жаңаша тұрғыда зерттеуге алыс және жақын шетел ғалымдары тарапынан көңіл бөліне бастады. В. Алпатовтың «150 языков и политика 1917–2000. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства» [51] еңбегі тіл саясаты тарихына байланысты қалыптасқан көзқарастарға үлкен өзгерістер енгізді. Кеңестік жүйенің қуғынына ұшыраған А. Авторхановтың «Империя Кремля» [52] еңбегінің Одақтың құрамында болған ұлттардың тілін дамытуға байланысты шектеулерді анықтауда маңызы зор. КСРО-дан тәуелсіздік алған республика ғалымдары кеңестік тіл саясатының жергілікті ұлт тіліне әкелген зардаптарын терең талдай бастады. Г. Асатованың «Языковая политика в Узбекистане в XX веке: суть, последствия и уроки» [53], В. Заблоцкийдің «Языковая политика в Украине: состояние и направление оптимизации» [54] тақырыбындағы кандидаттық диссертацияларында кеңестік тіл саясатының салдарлары ашып көрсетілді.

КСРО көлеміндегі тіл саясаты тарихы батыс зерттеушілерінің тарапынан да қарастырылды. Француз академиясының президенті Элен Каррер д'Анкосс «Алфавитный развод» тақырыбында мақала жариялап, онда зерттеуші И.В. Сталиннің барлық КСРО халықтарына бір ғана алфавитті қабылдатып, ұлттардың тілдік және мәдени дамуын біртіндеп тоқтатуды жоспарлағанын жазады. Оның ойынша, бұл ең айлакер шешім болып табылды. Модернизацияны жүзеге асыру қолға алынғанымен (түрік реформаторы М. Кемальдың үлгісінде), бірақ негізгі мақсат жазу деңгейінде тілдерді орыстандыру болып табылды. Элен Каррер д'Анкосстың пікірінше, осы жан-жақты ойластырылған операция 1939 ж., яғни орыс тілінің алфавиті барлық КСРО халықтарының міндетті жазуы ретінде белгіленген уақытта, аяқталды [55].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар. — [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: [http:// www.akorda.kz](http://www.akorda.kz).
- 2 *Амирхамзин А.* Языковая политика в Казахстане. — [ЭР]. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
- 3 Международный день родного языка. — [ЭР]. Режим доступа: [http:// www.calend.u/holidays/0/0/ 1860/](http://www.calend.u/holidays/0/0/ 1860/).
- 4 *Жангазы Р.* Системный подход в реализации государственной языковой политики Республики Казахстан до 2020 года: анализ, стратегия, политика, прогнозы. — [ЭР]. Режим доступа: <http://zhangazy.yvision.kz/post/190934>.
- 5 *Мүсіреп F.* Рухыңды түсірме, ұлым! — Алматы: Азия-Арна, 2010. — 240 б.
- 6 *Бельгер Г.* Мы страшно скудем умственно. — [ЭР]. Режим доступа: [http:// www.caravan.kz](http://www.caravan.kz).
- 7 Сталин против Казахстана // Казахстанская правда. — 1991. — 31 мая.
- 8 *Красовицкая Т.Ю.* Модернизация России. Национально-культурная политика 20-х годов. — М.: Наука, 1998. — 284 с.
- 9 *Фадеев А.* Литература и жизнь: ст. и речи. — М.: Сов. писатель, 1939. — 168 с.
- 10 *Благой Д.Д.* О национальной специфике литературы (к постановке вопроса) // Большевик. — 1951. — № 18. — 36 с.
- 11 Развитие национальных отношений в условиях перехода от социализма к коммунизму // Народы Азии и Африки. — 1964. — № 2. — С. 211.
- 12 Национальное и интернациональное // Дружба народов. — 1967. — № 1. — С. 253.
- 13 Культура в общественной системе социализма. Теоретические и методологические проблемы. — М.: Наука, 1984. — 220 с.

- 14 Арутюнян Ю.В. Многообразие культурной жизни народов СССР: науч. изд. / Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева. — М.: Мысль, 1987. — 304 с.
- 15 Головнев А.И. Интернациональное и национальное в развитии социалистической культуры. — Минск: Беларусь, 1974. — 208 с.
- 16 Конрад Н.И. Октябрь и филологические науки // Новый мир. — 1971. — № 1. — С. 214.
- 17 Тимофеев Л.И. К проблеме формы и содержания // Современные проблемы литературоведения и языкознания. — М., 1974. — 494 с.
- 18 Ким М.П. Проблемы развития социалистической культуры // Культура развитого социализма: некоторые вопросы теории и истории. — М., 1978. — С. 17–28.
- 19 Ермаков В.Т. К вопросу о содержании и форме национальных социалистических культур // Культура в общественной системе социализма. Теоретические и методологические проблемы. — М.: Наука, 1984. — 220 с.
- 20 Арутюнян Ю.В. Развитие социально-профессиональной структуры и устойчивость этнокультурных черт в советском обществе // Советская культура. 70 лет развития. К 80-летию академика М.П.Кима. — М.: Наука, 1987. — 398 с.
- 21 Арутюнян Ю.В. Социально-культурное развитие и сближение наций в СССР на современном этапе / Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева. — М.: Знание, 1972. — 32 с.
- 22 Социально-культурный облик советских наций: по результатам этносоциологического исследования: учебник. — М.: Наука, 1986. — 453 с.
- 23 Взаимодействие традиционных культур и модернизации // Народы Азии и Африки. — 1977. — № 1. — С. 82.
- 24 Исаев М.И. Языковое строительство в СССР: процессы создания письменностей народов СССР. — М.: Наука, 1979. — 349 с.
- 25 Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР: основные факторы и тенденции развития национально-русского двуязычия. — М.: Наука, 1984. — 288 с.
- 26 Ханазаров К.Х. Решение национально-языковой проблемы в СССР: науч. изд. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1982. — 224 с.
- 27 Дешериев Ю.Д. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. — М.: Наука, 1976. — 418 с.
- 28 Алтатов В.М. Языковая политика в СССР в 20–30-е годы: утопии и реальность // Восток. — 1993. — № 5. — С. 113–127.
- 29 Абжанов Х.М. «Белые пятна» культурного строительства // Казак тарихы. — 1993. — № 3. — С. 47–50.
- 30 Воспоминания. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории КПСС. — 1990. — № 3. — С. 96.
- 31 Сулейменов Р.Б. Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. — Алма-Ата: Наука, 1972. — 494 с.
- 32 История советской школы в Казахстане. — Алма-Ата: Казахское гос. учеб.-пед. изд-во, 1962. — 365 с.
- 33 Канапин А.К. Расцвет культуры казахского народа: Общие проблемы культуры. Закономерности, тенденции, особенности культурного строительства в Казахстане после Великой Октябрьской революции / А.К. Канапин, А.Д. Яндаров. — Алма-Ата: Казахстан, 1977. — 254 с.
- 34 Хасанов Б.Х. Национальные языки, двуязычие и многоязычие: поиски и перспективы: науч. изд. — Алма-Ата: Казахстан, 1989. — 135 с.
- 35 Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане: монография. — Алматы: Экономика, 2006. — 415 с.
- 36 Кан Г.В. История корейцев Казахстана. — Алматы: Ғылым, 1994. — 208 с.
- 37 Абжанов Х.М. Түркі әлеміндегі Қазақстан: іргелі тарих және методология. — Петропавл: Полиграфия, 2011. — 364 с.
- 38 Жумашиев Р.М. Очерки истории культуры Казахстана (1917–1991 гг.). — Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. — 147 с.
- 39 Жанақова Н.Т. Қазақстандағы тіл тарихы: оқу құралы / ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі. Тіл комитеті. — Алматы: Арда, 2006. — 192 б.
- 40 Сулейменова Э.Д. Языковые процессы и политика: монография. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2011. — 117 с.
- 41 Махат Д. Тіл мен діл тағдыры: Тарихи деректер, уақыт бедері және ақиқат: мақалалар мен зерттеулер. — Астана: Ана тілі – Ата тарих, 2007. — 192 б.
- 42 Смагулова С.О. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы латын әліпбесіне көшу мәселесі тарихынан // Отан тарихы. — 2007. — № 1. — 120–130-б.
- 43 Кудайбергенова Ж.А. Национально-языковое строительство в Казахстане (1946–1960 гг.). Исторический аспект. — Алматы, 1999. — 140 с.
- 44 Абдығалиев Б. Языковая политика в Казахстане: состояние и перспективы // Казахская миссия: сб. ст. — Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 313 с.
- 45 Тлепина Ш.В. Национально-культурные центры Республики Казахстан: становление, деятельность, проблемы (1985–1995 гг.): дис. ... канд. ист. наук. — Алматы, 1997. — 207 с.
- 46 Батпеннова З.С. Историография национального вопроса в Казахстане (1956–1991 гг.): дис. ... канд. ист. наук. — Алматы, 1999. — 178 с.
- 47 Джумалиева Л.Т. 1975–1995 жылдардағы қазақ мектептері (даму тарихы және тағлымы): тарих ғыл. канд. ... дис. — Алматы, 1987. — 159 б.
- 48 Құттыбаева Р.С. Қазақстандағы ұлтаралық қатынастар мәселесі (1980–1994 жж): тарих ғыл. канд. ... дис. — Алматы, 1985. — 164 б.
- 49 Кадысова Р.Ж. История развития системы многонационального образования в Казахстане: опыт и проблемы (1985–1995 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Алматы, 1999. — 30 с.

- 50 Рамазан А.Ә. Қазақ баспасөзі және Қазақстандағы тіл саясатының қалыптасу, даму жолдары: филол. ғыл. д-ры ... дис. — Алматы, 2010. — 242 б.
- 51 Аллатов В. 150 языков и политика. 1917–2000. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. — М.: Институт востоковедения РАН, 2000. — 224 с.
- 52 Авторханов А. Империя Кремля (журнальный вариант). — М.: Полифакт – Дружба народов, 1991. — 112 с.
- 53 Асатова Г.Р. Языковая политика в Узбекистане в XX веке: суть, последствия и уроки: автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ташкент, 2004. — 29 с.
- 54 Заблоцкий В. Языковая политика в Украине: состояние и направление оптимизации: автореф. дис. ... канд. полит. наук. — Харьков, 2007. — 16 с.
- 55 Культура. Еженедельная газета интеллигенции. — 1999. — № 42 (7202). — 23 ноября. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.Kultura-portal.ru/tree_new/culpaper/article.jsp?number=94&rubric_id=200

А. Асанканов, С.К. Кентбек, А.З. Жуманова

История историографии языковой политики Советского правительства в Казахстане

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме — истории историографии языковой политики. По мнению специалистов, отмечено в статье, реально проблема языка в СССР была поднята только в сентябре 1989 г., за исключением дебатов после установления Советской власти. В 1990 г., в результате ухудшения межнациональной ситуации, был принят Закон о языках народов СССР. Авторами подчеркнуто, что после объявления независимости Казахстана было много изменений во всех сферах общественной жизни, которые указали на потребности нового направления в развитии языковой политики. И одним из направлений, по мнению исследователей, является идентификация государственности и языка в обществе. Для этой цели, определено авторами, важно исследовать языковую политику, проводимую в Казахстане в советский период, так как это позволит найти решение современных социальных проблем.

A. Asankanov, S.K. Kentbek, A.Z. Zhumanova

History of a historiography of language policy of the Soviet government in Kazakhstan

Article is devoted to a problem of history of a historiography of language policy actual today. According to experts really the language problem in the USSR has been lifted only in September, 1989, except for debate after establishment of the Soviet government. In 1990, as a result of deterioration in an international situation, the law on languages of the people of the USSR has been adopted. After declaration of independence of Kazakhstan there were many changes in all spheres of public life, and they have pointed to needs of the new direction for development of language policy. And one of the directions, according to researchers, is identification of statehood and language in society. And it is for this purpose important to investigate the language policy pursued in Kazakhstan during the Soviet period as it will allow us to find answers to modern social problems.

References

- 1 Message of President N.A. Nazarbaev to people of Kazakhstan, January, 17, 2014, [ER]. Access mode: <http://www.akorda.kz>.
- 2 Amirkhamzin A. *Language policy in Kazakhstan*, [ER]. Access mode: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
- 3 *International day of the native language*, [ER]. Access mode: <http://www.calend.u/holidays/0/0/1860/>.
- 4 Zhangaza R. *System approach in realization of the state language policy of the Republic of Kazakhstan till 2020: analysis, strategy, policy, forecasts*, [ER]. Access mode: <http://zhangazy.yvision.kz/post/190934>.
- 5 Musirep G. *Rukhyndy to a tusirma, uly!* Almaty: Asia Arn, 2010, 240 p.
- 6 Belger G. *We terribly grow scanty intellectually*, [ER]. Access mode: <http://www.caravan.kz>.
- 7 *Kazhkhstanskaya pravda*, 1991, May, 31.
- 8 Krasovitskaya T.Yu. *Modernization of Russia. National and cultural policy of the 20th years*, Moscow: Nauka, 1998, 284 p.
- 9 Fadeyev A. *Literature and life: Art. and speeches*, Moscow: Sovetski pisatel, 1939, 168 p.
- 10 Blagoi D.D. *The Bolshevik*, 1951, 18, 36 p.

- 11 *The People of Asia and Africa*, 1964, 2, 211 p.
- 12 *Friendship of the people*, 1967, 1, 253 p.
- 13 *Culture in public system of socialism. Theoretical and methodological problems*, Moscow: Nauka, 1984, 220 p.
- 14 Arutyunyan Yu.V. *Variety of cultural life of the people of the USSR: scientific publication* / Yu.V. Arutyunyan, L.M. Drobizheva, Moscow: Mysl, 1987, 304 p.
- 15 Golovnev A.I. *International and national in development of socialist culture*, Minsk: Belarus, 1974, 208 p.
- 16 Conrad N.I. *New world*, 1971, 1, 214 p.
- 17 Timofeev L.I. *Modern problems of literary criticism and linguistics*, Moscow, 1974, 494 p.
- 18 Kim M.P. *Culture of the developed socialism: some questions of the theory and history*, Moscow, 1978, p. 17–28.
- 19 Ermakov V.T. *Culture in public system of socialism. Teoretichesky and methodological problems*, Moscow: Nauka, 1984, 220 p.
- 20 Arutyunyan Yu.V. *Soviet culture. 70 years of development. To the 80 anniversary of the academician M.P. Kim*, Moscow: Nauka, 1987, 398 p.
- 21 Arutyunyan Yu.V. *Social cultural development and rapprochement of the nations in the USSR at the present stage* / Yu.V. Arutyunyan, L.M. Drobizheva, Moscow: Znanie, 1972, 32 p.
- 22 Welfare shape of the Soviet nations: by results of ethnosociological research: textbook, Moscow: Nauka, 1986, 453 p.
- 23 *People of Asia and Africa*, 1977, 1, 82 p.
- 24 Isaev M.I. *Language construction in the USSR: processes of creation of writings of the people of the USSR*, Moscow: Nauka, 1979, 349 p.
- 25 Guboglo M.N. *Modern ethnolanguage processes in the USSR: major factors and tendencies of development of the national-Russian bilingualism*, Moscow: Nauka, 1984, 288 p.
- 26 Hanazarov K.H. *The solution of a national and language problem in the USSR: scientific publication, prod. the 2nd, additional*, Moscow: Politizdat, 1982, 224 p.
- 27 Desheriyev Yu.D. *Regularities of development of the literary languages of the people of the USSR during the Soviet era*, Moscow: Nauka, 1976, 418 p.
- 28 Alpatov V.M. *Vostok*, 1993, 5, p. 113–127.
- 29 Abzhanov Kh.M. *Khazak tarikhy*, 1993, 3, p. 47–50.
- 30 *History CPSU Questions*, 1990, 3, 96 p.
- 31 Suleymenov R.B. *Lenin ideas of a cultural revolution and their implementation in Kazakhstan*, Alma-Ata: Nauka, 1972, 494 p.
- 32 *History of the Soviet school in Kazakhstan*, Alma-Ata: Kazakh state educational and pedagogical publ. house, 1962, 365 p.
- 33 Kanapin A.K. *Blossoming of culture of the Kazakh people: The general problems. cultures. Regularities, tendencies, features of cultures. a str-va in Kazakhstan after Great October revolution* / A.K. Kanapin, A.D. Yandarov, Alma-Ata: Kazakhstan, 1977, 254 p.
- 34 Chasanoff B.Kh. *National languages, bilingualism and mnogoyazychiye: poisk and prospects: scientific publication*, Alma-Ata: Kazakhstan, 1989, 135 p.
- 35 Altynbekova O.B. *Ethnolanguage processes in Kazakhstan: monograph*, Almaty: Economy, 2006, 415 p.
- 36 Kahn G.V. *History of Koreans of Kazakhstan*, Almaty: Gylm, 1994, 208 p.
- 37 Abzhanov H.M. *Turks of an alemindega Kazakstan: irgel tarikhi of Zhane methodology*, Petropavlovsk: Poligrafiya, 2011, 364 p.
- 38 Zhumashev R.M. *Sketches of cultural history of Kazakhstan (1917–1991)*, Karaganda: Publishing house KSU, 2002, 147 p.
- 39 Zhanakova N.T. *Kazakstandagy til tarikha: to an eye of kurala* / KR of Madeniyet zhane aqnapar mines-gi. Til komiteti, Almaty: Arda, 2006, 192 p.
- 40 Suleymenova E.D. *Language processes and policy: monograph*, Almaty: Khazak university, 2011, 117 p.
- 41 Makhat D. *Language and eloquence: Historical information, time and truth: articles and studies*, Astana: Ana tili – Ata tarikhi, 2007, p. 192.
- 42 Smagulova S.O. *Otan tarikhi*, 2007, 1, p. 120–130.
- 43 Kudaybergenova Zh.A. *National and language construction in Kazakhstan (1946–1960). Historical aspect*, Almaty, 1999, 140 p.
- 44 Abdygaliyev B. *Kazakh mission: collection of articles*, Almaty: Dayk-Press, 2007, 313 p.
- 45 Tlepina Sh.V. *National cultural centers of the Republic of Kazakhstan: formation, activity, problems (1985–1995 yy.): yew. ... edging. ist. sciences*, Almaty, 1997, 207 p.
- 46 Batpenova Z.S. *A historiography of an ethnic question in Kazakhstan (1956–1991 yy.): yew. ... cand. of historical sciences*, Almaty, 1999, 178 p.
- 47 Dzhumaliyeva L.T. *1975–1995 zhyldardaga Cossack of a mekteptera (lady of a tarikha of Zhane of a taglyma): historical sciences edging. ... yew.*, Almaty, 1987, 159 p.
- 48 Kutybayeva R.S. *Kazakstandagy ultparalyk katynastar of a maselesa (1980–1994 live journals): tap. gyl. edging. ... yew.*, Almaty, 1985, 164 p.
- 49 Kadysova R.Zh. *History of development of system of multinational education in Kazakhstan: experience and problems (1985–1995): synopsis. ... edging. ist. sciences*, Almaty, 1999, 30 p.
- 50 Ramazan A.A. *Kazak of a baspasozha of Zhane of Kazakstandagy tit sayamatynyn a kalypstasa, the lady of a zholdara: doctor of Philosophy ... yew.*, Almaty, 2010, 242 p.
- 51 Alpatov V. *150 languages and politician. 1917–2000. Sotsiolingvistichesky problems of the USSR and former Soviet Union*, Moscow: Kraft Institut of oriental studies of the Russian Academy of Sciences, 2000, 224 p.

52 Avtorkhanov A. *Empire of the Kremlin (magazine version)*, Moscow: The polyfact – Friendship of the people, 1991, 112 p.

53 Asatova G.R. *Language policy in Uzbekistan in the XX century*: abstract of dis. ... cand. of historical sciences, Tashkent, 2004, 29 p.

54 Zablotsky V. *Century. Language policy in Ukraine: state and direction of optimization*: abstract of dis. ... cand. of historical sciences, Kharkiv, 2007, 16 p.

55 Culture. Weekly newspaper of the intellectuals, 1999, 42 (7202), November, 23, [ER]. Access mode: http://www.Kultura-portal.ru/tree_new/culpaper/article.Jsp?number=94&rubric_id=200

N.A. Kassymzhanova¹, M. Dutta²

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University;*

²*Jawaharlal Nehru University, India, New Delhi*

(E-mail: nazie_one@mail.ru)

Policy of the Republic of Kazakhstan in the field of sustainable development

The article considers the policy of the Republic of Kazakhstan in the field of sustainable development in the conditions of the economic crisis, which has shown in this matter that balance of economy, ecology and social sphere is important. It analyzes the three major national initiatives such as the «Green Bridge», «Green economy» and the «Global energy-ecological strategy of sustainable development in the XXI century». In this article studied the basic legal documents of the Republic of Kazakhstan in the field of sustainable development and an assessment of activities in support of the UN's work in all areas.

Key words: sustainable development, Green bridge, Green economy, energy-ecological strategy, UN, economics, ecology, social sphere, policy.

The world economic crisis clearly demonstrated the fact that all previous measures are not able to provide a balance between the three pillars of sustainable development: economics, ecology and social sphere. It is obvious a threat of a sharp decline in the pace of development of the developing and developed countries. and least developed countries were in conditions of impossible to eradicate poverty and destitution.

The key themes of «Rio + 20» were green economy in the context of sustainable development, poverty eradication and the institutional framework for sustainable development.

In preparation for the summit President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev proposed to consider three major national initiatives: «Green bridge», «Green economy» and «Global energy-ecological strategy of sustainable development in the XXI century» [1].

The program «Green Bridge» was proposed in 2010 as part of the III Astana Economic Forum. Its main task is to support inter-state and inter-sectoral efforts for transition to «green» economy. Being focused on the promotion of partnership among the countries of Europe and Asia-Pacific region the program «Green Bridge» aims to move from the current, traditional models of development to the concepts of «green» growth [104]. In accordance with this program, it is believed that only the union of a collective effort can integrate and coordinate existing disparate sectoral and regional approaches. It is built on five pillars:

- role for the state in key reforms;
- long-term interest of investors for «green» business;
- cooperation of all parties (government, private sector, etc.);
- effective management;
- the maximum emphasis on practical results.

In addition, the «Green Bridge» initiative creates additional opportunities for states to attract investment, private capital and new technologies. In this context, it is extremely important international efforts to transition to a «green» economy, as sometimes a lack of self-country capacity does not allow them to overcome the existing barriers.

«Green Economy» (or the green «growth»). In June, 2013 President of the RK approved the Concept for transition to «green economy» [2]. This paper presents the priorities aimed at reforming individual sectors of the economy by improving the efficiency of resources, improvement of Kazakhstan's infrastructure, improvement of public welfare. The implementation of the Concept is planned in three phases:

- the first phase — 2013–2020 — optimization of used resources and improving the efficiency of environmental protection management and the creation of 'Green' infrastructure;
- the second phase — 2020–2030 — Rational use of natural resources, the introduction of renewable energy on the basis of high technologies;
- the third phase — 2030–2050 — The transition of the national economy to the principles of the «third industrial revolution», which is based on the use of natural resources in the event of their renewability [3].

According to the document, it has been identified seven key areas of development of «green economy» in Kazakhstan:

- the introduction of renewable energy sources;
- energy-efficiency in housing and communal services;
- organic farming in agriculture;
- improvement of waste management systems;
- improvement of the water management system;
- the development of «clean» vehicles;
- conservation and effective management of energy systems.

In turn, it is assumed that it will contribute to economic progress, growth of gross domestic product, an increase the country's income and create jobs for the population, reducing the unemployment rate in the country.

The final document «Rio + 20» includes the initiative of the Republic of Kazakhstan on «green economy» (or «green growth»). According to this document, in the context of sustainable development and poverty eradication, it should enhance the ability of rational use of natural resources with less impact on the environment, as well as increase the efficiency of resource use and reduce the amount of waste [4].

Another important initiative of Kazakhstan is «Global energy-ecological strategy of sustainable development in the XXI century» which proposed to the «Rio + 20» Summit. The strategy aims at the expense of saving energy to achieve an optimal level of satisfaction of the needs of all countries in the energy and other natural resources, which, in turn, is possible with the reduction of about half of greenhouse gas emissions and other types of pollution, the search for ways of production and consumption, ensuring harmony between man and the world.

This initiative is described in detail in the book of N.A. Nazarbayev «Global energy-ecological strategy of sustainable development in the XXI century», which was published in 2011. This monograph features the basics of energy and ecological strategy for sustainable development in the XXI century. Using the methods of formation of the global energy development, proposed by Russian and Kazakh scientists, politicians and experts from different countries, the author analyzes the energy-ecological situation in the world, and its change in the XXI century, offers the realization of global energy and ecological strategy. These methods are illustrated with specific schemes and algorithms for energy-ecological development of Kazakhstan and other EurAsEC countries [5; 64].

As A. Spitsin noted in an interview with the Vice-President of the Russian Academy of Sciences: «The problem of global energy and ecological strategy N.Nazarbayev has stated in the context of global contemporary trends. In modern science, a position in the development of this issue is the first and absolutely new. Therefore, we think that this strategy, its position and development are very important in the context of the outcomes of the major contemporary global challenges» [6].

According to the author s of the developed within the framework of preparation of the scientific and technical program «Development of clean energy sources in the Republic of Kazakhstan (in 2013–2017.) the «Strategy for Sustainable Energy Future of Kazakhstan till 2050» concept N. Abykayev, O.L. Kuznetsov, N.S. Bekturganov, A.T. Spitsin, A.A. Zeinullin and A.S. Shcheulin, the above mentioned initiatives are functionally different and is currently developing the transformation resource base focused on energy security, which will contribute in the green the economy, and in partnership of different countries. However, this contribution is not in itself lead to a significant increase in the overall economy. Green growth will provide new sustainable energy primary resources, including biogenic origin, and sustainable energy through a range of technologies will create energy flow, which allows to ensure the development of nature as a whole [7].

Kazakhstan's intention to achieve sustainable development supported by the fact that the country has committed itself to implement the objectives of the Agenda for the XXI Century (Rio de Janeiro, 1992), the Millennium Summit (New York, 2000), the World summit on Sustainable development (Johannesburg, 2002) and the meeting of the «Rio + 20». Kazakhstan is also a member and active participant in the United Nations Commission on Sustainable Development, «Environment for Europe» and «Environment and Sustainable Development for Asia» process and regional Eurasian network of the World Business Council for Sustainable institutional and other important associations.

Certainly the fundamental legal document of the Republic of Kazakhstan in the field of achieving sustainable development is «Kazakhstan – 2050 strategy: new political course of established state», which was adopted in December 2012. Its main objective — to create a society of prosperity based on a strong state, developed economy and universal labor opportunities of Kazakhstan joining the thirty most developed countries in the world. To achieve this goal identified seven long-term priorities:

- the economic policy — a comprehensive economic pragmatism on the principles of profitability, return on investment and competitiveness;
- the full support of entrepreneurship — leading force in the national economy;
- the new principles of social policy — social guarantees and personal responsibility;
- knowledge and professional skills — milestones of modern education, training and retraining;
- further strengthening of the statehood and development of the Kazakhstan democracy;
- consistent and predictable foreign policy — the promotion of national interests and the strengthening of regional and global security;
- the new Kazakhstan patriotism — the basis for success of the multinational and multi-society [8].

In this direction have also been taken: strategic plan for development of Kazakhstan till 2020, concept of transition of the Republic of Kazakhstan to the «green economy» for 2013–2020, the concept of innovative development of Kazakhstan till 2020, concept of sustainable energy future strategy of Kazakhstan until 2050, concept of environmental safety of the Republic of Kazakhstan for 2004–2015, concept of formation of perspective national clusters of the Republic of Kazakhstan till 2020 and a concept of transition of Kazakhstan to sustainable development for 2006–2024, established the council for sustainable development of the Republic of Kazakhstan and JSC «Sustainable development Fund Kazyna».

It is noteworthy that the Republic of Kazakhstan plays a special role in ensuring the environmental sustainability of the Eurasian continent. As the political, cultural and economic bridge between Europe and Asia, Kazakhstan performs a similar connecting function in development of landscape and ecological systems on the continent. The area of Kazakhstan, variety of climatic conditions, especially the water balance of the region result in significant dependence of the environmental situation in Eurasia upon its stability in Kazakhstan.

The political situation in Kazakhstan demonstrates to the world a unique example of stability, interfaith harmony, democracy and public institutions in the interests of all citizens. Stable political development of Kazakhstan can and should play an important role in the development of the country as a responsible player in international relations and a reliable partner in the strengthening of regional security and cooperation.

In 1993, Kazakhstan was initiated by UN General Assembly Resolution in relation to developing countries without access to the sea. In this regard, not quite by chance in 2002 the Republic of Kazakhstan has been determined by Resolution 56/180 of the UN General Assembly as the venue for the first International Conference of Ministers of developing countries that do not have access to the sea [9].

2829th August, 2003 in Almaty hosted the International Ministerial Conference of developing countries landlocked and transit developing countries and donor countries and representatives of international institutions dealing with finance and development, on cooperation in the field of transit. It was the first such meeting, presented the international community with an opportunity to strengthen the partnership in order to assist developing countries without access to the sea, to create transit routes and active participation in the international trading system.

As a result of this meeting has been adopted the Almaty Declaration, which called on the international community to the implementation of the Almaty Programme of Action (APoA) [10].

The document is aimed at ensuring the special needs of developing countries without access to the sea, including:

- to promote the development of international trade;
- the entry of developing and transit countries in the WTO;
- the simplification of access to all markets for the exports of developing countries and transit countries;
- assistance on trade facilitation and the WTO negotiations;
- improvement in trade facilitation at border posts and etc.

UN activities to support developing countries that are not landlocked, began since then to acquire increasing importance in the global community. The UN has been published several reports on the implementation of the Almaty Programme of Action. For example, Resolution 66/2014 of the 66th session of the UN General Assembly decided to prepare a comprehensive ten-year review conference held in Almaty and the implementation of commitments and programs [10].

In July, 2014 in Almaty held a retreat preparatory meeting in preparation for the second Conference of the United Nations on countries landlocked to the sea, where discussed the updating of the format of partnership for development, the goals, objectives and priorities of the new program of action, the further develop-

ment of infrastructure, transport corridors and etc. The event was attended by the Permanent Representatives to the United Nations of countries that are not landlocked, representatives of the United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD), the UN Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP) and the World Trade Organization (WTO).

As Minister of Foreign Affairs of Kazakhstan E. Idrisov noted in his address, «Almaty meeting aimed at formulating recommendations for inclusion in the global plan of action for the next period to achieve the goals of the Almaty Programme of Action. As important tasks in this regard need to focus efforts on the adoption of legally binding global and regional instruments, really protect the interests of countries that are not landlocked. The recommendations should take into account all the lessons learned from the realities of the Almaty Programme of Action, as well as fully correspond with the decisions of all the global UN conferences in the field of development, including Rio + 20, to take into account future challenges such as sustainable development after 2015» [11].

The Concept of transition of Kazakhstan to sustainable development for 2006–2024 years, Kazakhstan is facing with significant barriers in its development that pose a threat to national security. The economic growth of the Republic of Kazakhstan to date occurs primarily due to an increase in raw material prices on world markets and the use of a significant amount of natural resources. There have been a huge loss and degradation of natural capital. Growth in gross domestic product is accompanied by high emissions of CO₂ of carbon dioxide into the environment. It is estimated that about 75% of the country are at an increased risk of ecological destabilization. There is an acute problem of desertification and waste storage, growing toxic emissions from stationary and mobile sources of threat to the environment and human health [12; 4].

According to L. Erkenbaeva, potential threats to the stability of the national economy are essential commodity dependence, weak level of preparation of some sectors to join the World Trade Organization (WTO), the growth of external debt, the problem of «shadow» economy. There is a significant gap in the economic and social situation of the regions of Kazakhstan. Challenges remain in the demographic situation and health status of the population, as well as insufficient level of legal, economic, environmental awareness [13].

For example, the population of the Republic of Kazakhstan is an important criterion for sustainable development. Low population density at considerable length boundaries is always a factor of instability for the country's development. Despite the fact that a large part of the country is difficult for economic development and it is impossible to put the problem of proportional population of all regions of Kazakhstan, all the same population should be maintained at a certain level, increasing thereby the economic opportunities in the first place, solving the problems of the labor market, while maintaining the genetic and cultural potential of Kazakhstan among the neighboring nations of the world, overcoming unwanted differentiation between regions, caused, in particular, poor infrastructure and demographic imbalances.

While economic growth is necessary to improve the environmental requirements to reduce human pressure on the environment. For this purpose, according to the authors, the Concept of Transition of Kazakhstan to sustainable development is necessary by 2024 to bring the index of environmental sustainability, at least until the best values to date — 88 points. This will ensure a significant improvement in quality of life, which is close to the best world standards [12; 9].

Overcoming these barriers should be a key goal in the transition of the Republic of Kazakhstan to sustainable development.

Analyzing the Strategy «Kazakhstan – 2030», in which the emphasis was devoted to economic growth of the country, it should be noted that in its basic parameters it is generally performed. In total over 15 years the national economy has grown from 1.7 trillion tenge in 1997 to 28 trillion tenge in 2011, GDP increased by more than 16 times. Since 1999, the annual increase in GDP of Kazakhstan was 7.6% and surpassed the country with a dynamic economy, the state has entered the top five fastest growing countries in the world [8].

The document notes that the nature and the depth of the transformations occurring in the world, the global interdependence of states require a long-term sustainable development. The country seeks to achieve real, sustainable and increasing the pace of development, in the framework of the changes occurring in the world under the influence of a prolonged global crisis, is a very ambitious task.

It is obvious that Kazakhstan's economy is stable enough to develop where its main industries are oil and gas, industrial, mining and metals sector. But it should be remembered, and the negative impact of resource-oriented economic model, which entails a breach of ecosystems and resource depletion and thereby undermine sustainable development. In addition, to address such major and acute problems in Kazakhstan as the provision of clean water and soil remediation, require significant energy resources.

Of course, to prevent the risk of Kazakhstan is taking steps, including the adoption of the Concept of transition of Kazakhstan to the «green economy» in 2013 and the Action Plan for its implementation. However, in today's world, where almost every problem has a global impact, it is impossible to solve these problems in isolation from a single ecosystem. At present, the regional system is so interconnected that the internal problems of Kazakhstan becomes a matter of the whole of Central Asia and the region as a whole, and vice versa, in all areas of life and human development.

In our view, it is essential that due to the positive relations in the economy, ecology and social sphere provide lower energy consumption growth rate compared with the rate of economic growth that can become a practical basis for cooperation with the national initiative «Green bridge» and «green growth» and to ensure that all initiatives of Kazakhstan being introduced in the plane of the three pillars of sustainable development (economic, environmental and social) became the catalyst not only the wider social and economic development, but also provide a higher quality of life, as well as the transition to a new technological order. Particular attention in this regard should be paid to institutional capacity through government partnerships with the private sector, civil society and international organizations.

Considering the dynamics of the development of Kazakhstan's cooperation with the UN, it should be noted that in October 5, 1992 since the signing of the UN Secretary-General Boutros Boutros-Ghali and the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev the Agreement between the United Nations and the Government of the Republic of Kazakhstan regarding the opening of the UN Office in Kazakhstan, provided by specialized agencies, funds and programs in the country has increased significantly.

Today, we can say with full confidence that the country-level cooperation between Kazakhstan and the United Nations has reached a qualitatively new level.

Currently, in the Republic of Kazakhstan there are 18 representative offices of the specialized agencies, programs and funds of the United Nations [14].

It should be noted that of the 18 agencies of the UN family, are present in Kazakhstan, about half of the organizations have a subregional and regional coverage, covering the countries of Central Asia, Eastern Europe and the Caucasus.

The UN country program, working closely with the Government, is governed by the United Nations Framework program to promote the development (UNDAF). On the basis of this program, all the agencies and foundations to develop their country action plans. Today, Kazakhstan has implemented the UNDAF for 2010–2015 [15]. At that time, as the main priorities of the UNDAF 2005–2009 [16] were to develop policies to protect the poor, improving the quality of life for all and the effective management and development with the involvement of all parties, the main goal of the program 2010–2015 is to assist the Republic Kazakhstan in the implementation of national strategies and plans to improve competitiveness, with particular attention to human development for the benefit of all the people. Current UNDAF covers three main areas: economic and social well-being for all, environmental sustainability and good governance.

Expansion of the United Nations presence in the Republic of Kazakhstan provides the basis for the possibility of opening a regional hub of multilateral diplomacy Organizations in Almaty, the idea of which was initiated by the President of the RK in a meeting with the heads of foreign diplomatic missions accredited in Kazakhstan, March 2, 2012 [17] and was confirmed at the 66th Session United Nations General Assembly during a meeting with UN Secretary-General.

In this regard, the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev said at a meeting with representatives of the UN within the VII Astana Economic Forum and II World Anti-Crisis Conference in May, 2014 reiterated the proposal to form in the structure [18].

From the first days of its independence, Kazakhstan has actively supported the UN's work and activities in all areas. Unconditional arguments in favor of creating a regional hub of multilateral diplomacy in the UN system based in Almaty are the geopolitical position of the Republic of Kazakhstan, at the center of the Eurasian continent; the growing economic potential of the state and its political and social stability in the country and society; significant experience in the field of conservation and security, both nationally and on a regional scale; significant progress in achieving sustainable development and the transition to a «green economy»; developed transport infrastructure that allows you to create a unique model of logistics centers; Leading the country's role in the promotion of integration processes in the Central Asian region; active role in the reconstruction of Afghanistan, which supports efforts to resolve the conflict and post-conflict reconstruction; the transformation of the state status of the recipient country of international aid in the donor country.

In addition, it should be noted that in the vast area between Geneva and Bangkok, and, in general, in the Central Asian region there is no representatives of the UN, which would coordinate the activities of agencies, funds and special representative of the Organization.

References

- 1 Нурдаuletова С.М. Глобальные инициативы ООН в области устойчивого энергетического развития и изменения климата. — [ЭР]. Режим доступа: <http://gg-old.otgroup.kz/ru/publication/view/5754>
- 2 Указ Президента Республики Казахстан № 577 от 30 мая 2013 г. «О Концепции по переходу РК к «зеленой экономике». — [ЭР]. Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31399596
- 3 Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике». — [ЭР]. Режим доступа: <https://strategy2050.kz/ru/news/1211/>
- 4 Йоханнесбургская декларация по устойчивому развитию. Всемирная встреча по устойчивому развитию. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml
- 5 Назарбаев Н.А. Глобальная энергоэкологическая стратегия устойчивого развития в XXI веке. — М.: Экономика, 2011. — 194 с.
- 6 Международное информационное агентство Казинформ «В Астане презентована книга Н. Назарбаева «Глобальная энергоэкологическая стратегия устойчивого развития в XXI веке». — [ЭР]. Режим доступа: <http://inform.kz/rus/article/2391455>
- 7 Концепция Стратегии устойчивой энергетики будущего Казахстана до 2050 года. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.journal.esco.co.ua/industry/2014_6_7/art303.pdf
- 8 Стратегия «Казахстан–2050»: Новый политический курс состоявшегося государства. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-14-dekabrya-2012-g_1357813742
- 9 Sustainable Development Knowledge Platform. Outcome Document – Open Working Group on Sustainable Development Goals. — [ЭР]. Access mode: <http://sustainabledevelopment.un.org/focussdgs.html>
- 10 Resolution 56/180. Specific actions related to the particular needs and problems of landlocked countries (A/RES/56/180). — [ЭР]. Access mode: <http://unohrrls.org/UserFiles/File/Maria/ARES-56-180.pdf>
- 11 Сайт Министерства иностранных дел. В Алматы проходит выездное совещание Постоянных представителей при ООН группы стран, не имеющих выхода к морю. — [ЭР]. Режим доступа: <http://mfa.gov.kz/index.php/kz/poslednie-novosti>
- 12 Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2006–2024 годы. — [ЭР]. Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000216_
- 13 Еркенбаева Л. Правовые аспекты инвестиционной привлекательности природоохранной деятельности в Республике Казахстан. — [ЭР]. Режим доступа: http://i-news.kz/news/2011/04/01/4297481-aktualnye_voprosy_i_analiz_praktiki_prim.html
- 14 Основная информация. ООН в Казахстане. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.un.kz/pages/30.jsp>
- 15 Resolution 66/214. Specific actions related to the particular needs and problems of landlocked developing countries: outcome of the International Ministerial Conference of Landlocked and Transit Developing Countries and Donor Countries and International Financial and Development Institutions on Transit Transport Cooperation. Adopted by the General Assembly during its 66 session (A/RES/66/214) // http://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/ares66d214_en.pdf
- 16 Организация Объединенных Наций в Республике Казахстан. Рамочная программа ООН по оказанию помощи в целях развития (ИОНДАФ) для Республики Казахстан 2010–2015. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.undp.org/content/dam/kazakhstan/un/publications/The%20United%20Nations%20Development%20Assistance%20Framework%20%28UNDAF%29%20for%20the%20period%20of%202010-2015%20ru.pdf>
- 17 Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на встрече с главами зарубежных дипломатических миссий, аккредитованных в Казахстане. — [ЭР]. Режим доступа: <http://www.akorda.kz/ru/page/vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-na-vstreche-s-glavami-zarubezhnykh-diplomaticheskimi>
- 18 Встреча Президента РК Н.А. Назарбаева с представителями ООН в рамках VII Астанинского экономического форума и II Всемирной антикризисной конференции. — [ЭР]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/page/page_216810_vstrecha-s-predstavatelyami-oon-v-ramkakh-vii-astaninskogo-ekonomicheskogo-foruma-i-ii-vsemirnoi-antikrizis

Н.А. Касымжанова, М. Дутта

Тұрақты даму саласындағы Қазақстан Республикасының саясаты

Мақалада экономика, экология және әлеуметтік салалардың тепе-теңдігі қажеттілігінің маңыздылығын көрсететін экономикалық дағдарыс жағдайындағы Қазақстан Республикасының тұрақты даму саласындағы саясаты зерттелді. Авторлар «Жасыл көпір», «Жасыл экономика» және «XXI ғасырда тұрақты дамудың жаһандық энергоэкономикалық стратегиясы» атты үш ірі ұлттық бастамаларға сараптама жүргізді. Тұрақты дамуды іске асыру саласындағы Қазақстан Республикасының негізгі нормативтік-құқықтық құжаттары зерттеліп, барлық бағыттар бойынша БҰҰ қызметіне қолдау көрсету саласындағы іс-әрекеттеріне баға берді.

Н.А. Касымжанова, М. Дутта

Политика Республики Казахстан в области устойчивого развития

В статье отмечено, что в вопросе устойчивого развития Республики Казахстан в условиях экономического кризиса важен баланс экономики, экологии и социальной сферы. Авторами проанализированы три крупные национальные инициативы, такие как «Зеленый мост», «Зеленая экономика» и «Глобальная энергоэкологическая стратегия устойчивого развития в XXI веке». Изучены основные нормативно-правовые документы Республики Казахстан в области достижения устойчивого развития и дана оценка деятельности в сфере поддержки работы ООН по всем направлениям.

References

- 1 Nurdavletova S.M. *Global initiatives UN in the field of sustainable energy development and climate change*, [ER]. Access mode: <http://gg-old.otgroup.kz/ru/publication/view/5754>
- 2 Decree of the President of the Republic of Kazakhstan № 577 from May 30th, 2013. «About the Concept of the Republic of Kazakhstan for the transition to «green economy», [ER]. Access mode: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31399596
- 3 Concept of the Republic of Kazakhstan for the transition to «green economy», [ER]. Access mode: <https://strategy2050.kz/ru/news/1211/>
- 4 Johannesburg Declaration on Sustainable Development. The World Summit on Sustainable Development, [ER]. Access mode: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_wssd.shtml
- 5 Nazarbayev N.A. *Global energy strategy for sustainable development in the XXI century*, Moscow: Economics, 2011, 194 p.
- 6 International news agency Kazinform in Astana presented Nazarbayev's book «Global Energy Strategy for Sustainable Development in the XXI Century», [ER]. Access mode: <http://inform.kz/rus/article/2391455>
- 7 Sustainable Energy Strategy for Future Concept of Kazakhstan until 2050, [ER]. Access mode: http://www.journal.escoc.co.ua/industry/2014_6_7/art303.pdf
- 8 «Kazakhstan – 2050» Strategy. New political course of established state, [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-14-dekabrya-2012-g_1357813742
- 9 Sustainable Development Knowledge Platform. Outcome Document – Open Working Group on Sustainable Development Goals, [ER]. Access mode: <http://sustainabledevelopment.un.org/focussdgs.html>
- 10 Resolution 56/180. Specific actions related to the particular needs and problems of landlocked countries (A/RES/56/180), [ER]. Access mode: <http://unohrrls.org/UserFiles/File/Maria/ARES-56-180.pdf>
- 11 Website of the Ministry of Foreign Affairs. Almaty hosts visiting meeting of Permanent Representatives to the United Nations group of countries that do not have access to the sea, [ER]. Access mode: <http://mfa.gov.kz/index.php/kz/poslednie-novosti>
- 12 Concept of Transition of Kazakhstan to Sustainable Development for 2006–2024 years, [ER]. Access mode: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U060000216_
- 13 Erkenbaeva L. *Legal aspects of investment attractiveness of the environmental activities in the Republic of Kazakhstan*, [ER]. Access mode: http://i-news.kz/news/2011/04/01/4297481-aktualnye_voprosy_i_analiz_praktiki_prim.html
- 14 Summary. UN in Kazakhstan, [ER]. Access mode: <http://www.un.kz/pages/30.jsp>
- 15 Resolution 66/214. Specific actions related to the particular needs and problems of landlocked developing countries: outcome of the International Ministerial Conference of Landlocked and Transit Developing Countries and Donor Countries and International Financial and Development Institutions on Transit Transport Cooperation. Adopted by the General Assembly during its 66 session (A/RES/66/214), [ER]. Access mode: http://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/ares66d214_en.pdf
- 16 The United Nations in the Republic of Kazakhstan. The United Nations Framework for the provision of development assistance Framework (UNDAF) for the Republic of Kazakhstan 2010–2015, [ER]. Access mode: <http://www.undp.org>
- 17 Speech by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the meeting with the heads of foreign diplomatic missions accredited in Kazakhstan, [ER]. Access mode: <http://www.akorda.kz/ru/page/vystuplenie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-na-vstreche-s-glavami-zarubezhnykh-diplomaticheskikh>
- 18 Meeting of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev with representatives of the UN within the VII Astana Economic Forum and II World Anti-Crisis Conference, [ER]. Access mode: http://www.akorda.kz/ru/page/page_216810_vstrecha-s-predstaviteli-oon-v-ramkakh-vii-astaninskogo-ekonomicheskogo-foruma-i-ii-vsemirnogo-antikrizis

Д.Б. Кошербаев

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: kosherbaev_das@mail.ru)*

Саяси имидждің даму тарихы

Мақалада саяси имидждің тарих беттерінде көрініс алуы мен ұлы ойшылдардың, саясаткерлердің «бейнесін» өзгерту мәселесі сөз етілді. Саясаткердің халық алдында қандай болуы керек. Билікті тілмен, жағымды іс-әрекеттердің көмегімен уысында ұстап қалудың жолдары ұлы ойшылдардың еңбектерінде қарастырылған. Рим және түркі ойшылдарының саяси еңбектеріндегі басшы мен қоғам арасындағы қатынас туралы тұжырымдарға шолу жасалған.

Кілт сөздер: имидж, имиджтану, саяси имидж, саяси технологиялар.

Имидж ұғымы ХХ ғасырдың соңында ғана ғылыми айналымға белсенді түрде енсе де, оның да өзге ғылыми салаларға тән өзіндік даму тарихы бар. Бүгінгі ғылыми әдебиеттерде имидж тарихы жөнінде ақпарат жоқтың қасы. Мысалы, ресейлік ғалым Г.Г. Почепцов өзінің «Имидж и выборы» атты кітабында «имидж — бүгінгі күннің жаңалығы» деп көрсетеді. Алайда саяси тұлғаның сыртқы және ішкі дүниесіне қатысты сыни ойлардың элементтерін тарихтан өткен ұлы ойшылдардың еңбектерінен көруімізге болады. Енді сөзімізге дәлел болуы үшін осы ұлы ойшылдардың шығармалары мен ой-толғамдарына шолу жасап көрейік.

Саясат пен өнер (мемлекеттік істі жүргізу өнері) туралы айтулы зерттеулерді Ежелгі Рим ғалымдары мен қоғам қайраткерлері жасаған болатын.

Марк Туллий Цицерон (б.д.д. 106–43 жж.) Ежелгі Римнің саяси қайраткері, шешен, жазушы. Ақсүйектер әулетінен. Б.д.д. 63 ж. консул болған кезінде халық арасындағы және саяси қайраткер ретіндегі беделі қатты өсті. Керісінше, інісі Квинт Туллий Цицеронды (б.д.д. 102–43 жж.) басым көпшілігіміз біле бермейміз. Алайда Квинт Туллий Цицерон саяси ілімдер тарихында алғашқылардың бірі болып саяси кеңесшілік, сайлау кампаниясын жүргізу сынды мәселелерді қарастырған болатын. «Краткое наставление по соисканию» атты қысқа шығармасында ағасына саяси сарапшы ретінде жақсы кеңестер береді.

Сонымен қатар Квинт Туллий Цицеронның б.д.д. 64 ж. өзінің консулдық қызметке тұрған ағасы Марк Туллий Цицеронға жазған бірнеше «Хаттары» [1; 126] жеткен болатын. Бұл «Хаттар» имидж тақырыбындағы шағын саяси трактат секілді және Квинт Туллий Цицерон жақын адамына жазғандықтан, басқаларға айта бермейтін ойларын ашық көрсеткендігімен құнды. Осы еңбектен қысқаша үзінді келтірелік.

Өмірін саяси қызметке арнаған адам өзін қалай ұстап, не істеуі керек? «Ол, алдымен, ораторлық шеберлігін шыңдауы керек», яғни сөз саясатқа араласудағы басты құралдардың біріне жатады. Сөздік қорды байыту жолында жұмыс істе деп кеңес береді. «Сенің әрбір сөзіңді ұйып тыңдай-тыңдай сенің талантты екеніңді танытындай етіп дайындал». «Саясаткердің басты мақсаты — адамдарды өзіне қаратып, бағындыра білуі».

«Халықтың қолдануына ие болу үшін оларды не толғандыратындығын, тұрмыстық жағдайларын, мұң-мұқтаждықтарымен таныс болу керек». «Олар тек қана уәдені емес, өздеріне деген қызметті, жомарттықпен берілген уәдені керек етеді». Бұл бәрінен бұрын кандидаттың танымал болуына және халықтың қолдауына ие болу үшін маңызды. Қазір біз бұны популизм деп атаймыз.

Саясаткерге саяси әрекетінде, арына қайшы келетін, бірақ онсыз мақсатқа жете алмайтын әдістерді қолдануына тура келеді. «Оның бірі алдау, өз ойын жасыру, өтірік айту және т.б. Өтірік те маңызды, мақсатқа жету және құрметке ие болу үшін қажет».

«Сайлау кампаниясы кезінде ол көпшіліктің көз алдында болғаны абзал. Оған белсенді қоғамдық өмірден алшақтауына немесе демалысқа кетуіне болмайды». «Кандидаттың есігі ғана емес, көзі мен жүзі үнемі адамдарға ашық болсын, бірақ оның ойын бірде-бір пенде білмесін».

«Егер оған кімде кім өтінішпен келсе, оны қайткен күнде орындауға тырысуы керек. Ал егер шамасы келмейтіндей өтініш жасаса не істеу керек? Онда қолынан келмейтіндігін түсіндіріп бастартуға болады, жақсы адам секілді. Бірақ ол саясаткер, сондықтан ешқашан да қолдан келмейді».

деп айтуына болмайды. Немесе мүмкіндік болған кезде өтінішіңіз орындалады деп сыпайы бастарту қажет».

Ежелгі грек ойшылы Плутарх (46–120 жж.) — «Мемлекеттік істер туралы» [2; 760–806] саяси трактатының авторы. Бұл трактат Плутархтың досы Манемахтың өтініші бойынша жазылған. Ол фэлсафашы, саясаткер болғандықтан, қоғамдық жұмысты ұйымдастыру, қоршаған адамдармен, тұрғындармен қалай әрекет жасау керектігі жөнінде құнды кеңес алғысы келген. Плутарх оған біраз кеңестер береді.

Оның пікірінше, мемлекеттік іспен айналысу үшін, алдымен, жақсылап ойлану керек. «Адам саясатпен билік пен байлыққа құмарлықтан немесе біреуден кек қайтару мақсатында айналыспауы керек. Онда азда болсын жүрегінде халқына деген махаббат болғаны абзал. Мұнсыз бірде-бір саясаткер алдына қойған асыл мақсатына жете алмасы анық».

«Саясаткер өз халқының психологиясын, оларды не қызықтыратынын, не ұнататындығын жақсы білгені абзал. Халықтың көңілінен шыға білуде өнер. Көңілінен шықсаң, халық саған өз ырқымен беріліп, ашылады».

«Саясаткердің барлық әрекеті «театрдағы көрермендердің көз алдында өтіп жататындықтан», ол қоршаған ортаның қолдауына ие болатындай, ел сүйсінетіндей қылықтарға толы болуы қажет. Мінезіндегі әрбір қателік, шарапқа құмарту, ұзақ ұйықтау секілді әдеттер өзін күлкіге қалдырады, жаман атақ әкеледі. Саясаткер жағымды істер мен жақсы әрекеттер арқылы көзге түсуге тырыссын. Осындай мінез оның жақсы атаққа ие болуына және халық алдында сенімді болуға септігін тигізеді».

«Әрбір адаммен тіл табыса алу қабілетінің болуы абзал. Риторикалық шеберлік, өз ойын анық жеткізе алуы, сөйлеген сөзі арқылы адамдардың жүрегіне жол табу да үлкен роль атқарады. Көмейінен шыққан сөз адамдардың жүрегін елжіретердей әсерлі болсын. Тәжірибелі саясаткердің қолында сөз жақсы құрал бола алады». Плутарх былай деп жазған: «Қасқырды құлағынан ұстай алмайсың, бірақ адам мен мемлекетті тек құлағынан ұстап жетелеу керек, халықты тек сөзбен қызықтыра аласың, ал басқа безендендірулер (дастархан жаю, ақша тарату және т.с.с.) ашаршылық кезіндегі аңдарды алдағанға ұқсайды».

Саясаткердің сөзі қандай болу керек. «Софистиканы, дөрекілікті қолдану саясаткердің сөзін әшекейлемейді. Бұндайдан бастарту керек. Ол сенімді жай адамға түсінікті болу орынды. Сөзінде мақал-мәтелді, тарихи деректерді орнымен қолданса, сенімді, қонымды болып шығады. Әзілді де ұмытпаған жөн. Айтылғандарды көпшілік алдында сөйлегенде, әсіресе қарсыласқа жауап қайтарғанда тиімді қолдануға болады. Саясаткер мағынасыз бос сөзге берілмей, алдын ала дайындалып, ойын жинақтап сөйлегені орынды. Бірақ ой ұшқырлығы мен тапқырлық та қажет».

Плутарх дауыстың ырғақты, әуенді болуына баса назар аударады. «Егер адам өзінің саяси мансабын енді бастап келе жатса, аты халық арасында әлі белгілі болмаған жағдайда өзін әділдіктің жаршысы, жақсылық үшін күрескер, шулы соттарда әлсізді күштіден қорғаушы іспетті істер арқылы көпшілікке танылуына болады. Саясаткерге атақ, шен құмарлық, өзінің ескерткішін соғу сияқты істер беделіне жағымсыз әсер етеді. Неғұрлым қарапайым болса, сол жақсы», — дейді.

«Саясаткер азаматтарға зорлық-зомбылық көрсетіп, жеке меншігіне қолсұғуға жол бермеуі керек. Өзіне көмекші қылып адал, шыншыл адамдарды алсын. Олар да билеушінің беделіне әсер етеді. Ол туралы қандай пікір, көзқарас қалыптасуы сол қоршаған адамдарға байланысты. Аздаған қателігін кешіре салу, мақтауға лайық істерін мадақтап, қызметін, талантын бағалап көтермелеп те отыру керек».

Билеушіге қызмет көбінесе «ұлылық» секілді қасиет пен байланысты дейді. «Ұлылық үлкен шеберлікті және белгілі бір жағдайда ой тазалығы мен мінез қаттылығын сақтайтын психологиялық көңіл-күйді талап етеді».

«Саясаткердің жұмысы шешім қабылдау болғандықтан, шешім қабылдауда басқа адамның пікірін тыңдауда қажет, бірақ тез келісе салуға болмайды, әбден ақылға салып, «бет әлпетінде терең ойға батқан кейіп таныту керек». Басқаның пікірін тыңдағанда, оның ойын оқып отырғандай, сезім қалдыру маңызды».

Плутарх осылайша саясаткердің қандай болу керектігін жақсы көрсете білген.

Итальяндық ойшыл, саяси қайраткер Джованни Понтано (1426–1503 жж.). Фердинанд I баласы Альфонсаның тәрбиешісі, ұстазы ретінде оған арнап, саяси-этикалық мазмұндағы «Государь» (De principere) атты дидактикалық трактат жазады. Джованни Понтаноның [3; 290–306] ойынша, «билеуші өз имиджіне тек өз елінде ғана емес, шетелде де мән бергені дұрыс. Бұл мақсатта өзі туралы тараған ақпараттарды бағыттап, тиімді қолданған жөн. Басқа мемлекеттің елшісін үлкен құрметпен

карсы алып, мұқият тыңдап, өзінің қандай дәрежеге ие екендігінді еппен сұлу байқатқан жөн. Оларды сыйлықтармен, бағалы бұйымдармен құрметтеген абзал».

Джованни Понтано бүгін мамандардың айтып жүрген имидждің кинетикалық, вербалдық, габитарлық секілді құбылыстарына да үлкен мән береді. «Адамның мейірімді жүзі мен ашық көңілі жағымды имиджді қалыптастыруы да өте маңызды роль атқарады. Қол — денені, көзқарас жанды асырайды деп тегін айтпаған», — деп жазады. Ол қатты дауыстап күлуден, бет аузын қисандатудан, қолын әрі-бері мәнсіз сермеуден сақ болуға шақырады.

Дж.Понтано сыртқы киімге де үлкен мән береді. «Талғамды киім мен әшекейлер — ұлылықтың маңызды белгісі. Киім мен әшекейді жағдайға, уақытқа, орынға және билеушінің жасына лайық киініп, тағынған жөн. Қаралы киімді салтанатты жиында немесе ала жібекті қатаң жерлерге киюге болмайды. Табиғи кемістікті жасыру үшін және келбетіңнің сұлу жақтарын айқындау мақсатында бет бояулары мен шаш үлгісін орнымен қолданып, пайдаланған орынды», — дейді.

Сән мен талғамның үнемі өзгеріп отыратындығын ескеріп, Дж. Понтано билеушіге әрдайым «алтын аралықты» ұстануды ұсынады.

Дж. Понтано билеуші имиджінің вербальді компонентіне де аса мән берген. «Саясаткердің сөзі оның ой-өрісі мен мінезінен, біліктілігінен хабардар ететіндіктен, әрбір сөзі салмақты, бет-әлпетімен және әр түрлі қимыл-қозғалыстарымен сәйкес болуы маңызды. Сөзі үзік емес, салмақты, түсінікті, анық, қысқа болуы керек. Дауыстың жоғарылығы мен төмендігі, ырғағы, естілудегі әуенділігі секілді өлшемдердің маңызын да еске салып өтеді».

Имидж мәселесі араб, түрік ойшылдарының еңбектерінде де қарастырылды. Әрине, өткен заман ойшылдарының еңбектерінен біз имидж терминін кездестіре алмаймыз. Ол тек біздің заманда пайда болып отыр. Бірақ соған ұқсас ұғымдар (ұлылық, сенім, пікір, махаббат, бедел, жақсы атақ және т.б.) саясаткердің имиджі туралы сөз болып жатқандығы жөнінде күмән қалдырмайды.

Орта Азия мен Иран өлкесінде дүниеге келген ғұламалардың еңбектерінде адамның тәрбиесі, өзгелермен қалай байланыс құру керектігі, көптің адамы өзін қалай ұстауы керектігі, шешендік және т.б. тәлім тәрбиелер сөз етілген.

Көрнекті философ, энциклопедист-ғалым, күллі әлемге Аристотельден кейінгі «екінші ұстаз» ретінде танылған Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлағ *әл-Фараби* ат-Түрки қазақтың Фараб (Отырар) қаласында дүниеге келген. Әл-Фараби ел билеушісінің қандай және кім болуы керек екендігіне ерекше тоқталады.

Әл-Фарабидің «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» еңбегінен үзінділер [4; 11, 198–201, 218–220, 225]:

27. Шын билеуші — қалаларды басқарғанда өзі қолданатын өнерде өзі үшін және қаланың басқа тұрғындары үшін басқару өнерінің шегі және мақсаты болып табылатын бақыт орнатуды өзінің талабының мақсаты және өмірлік ісі етіп алға қоюшы адам.

28. Кейбір [билеушілер] қалаларды басқарудағы мақсат ұлылық, құрметтеу және тыйым салу, бағындыру, сыйлау және даңқын асыру болу керек деп ойлайды. Құрметті қалағанда, олар өздеріне соған жетуге көмектесетін басқа бірдемелер үшін емес, өздерінің сол көздеген мақсаты үшін қалайды. Қалаларды басқарғанда өздері жасайтын әрекеттерді олар соның көмегімен осы мақсатқа жетудің құралы етіп пайдаланады.

Нағыз әкім. Ол — бірінші басшы, сондықтан оның бойында ұштасқан алты қасиет болуы керек: даналық, асқан пайымдағыштық, қалтықсыз сендіру [қабілеті], өте жақсы қиялдау [қабілеті], қасиетті (ғазуат) соғысты өзі бас болып жүргізу қабілеті және оның тәнінде қасиетті соғысты жүргізуге бөгет жасайтын еш нәрсенің болмауы. Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық іс-әрекеттерде кімге еліктеу керек екенін, кімнің айтқан сөзі мен ақылына құлақ қою керек екенін көрсететін үлгі болады. Мұндай адам өзінің дұрыс деп тапқанынша, өзінің қалауынша басқара алады.

Ғұлама әл-Фараби екі жүзділік секілді жаман қасиеттерге де тоқталады: «Алдау, айла және екі жүзділік дегеніміз — игілік сияқты болып көрінетін пасықтық әрекеттер істеу, пасықтықпен пайда табу немесе пасықтықпен ләззат алу үшін ненің қолайлы және дұрыс келетінін мінсіз ашу».

Сонымен қатар әл-Фараби «ақыл» ұғымына терең мән береді. Өлеңдерінде ақылдың рөлінің жоғары екенін дәріптей түседі. «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші болып, екеуі біріккенде бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады, қасиеттер дегенде біз әрбір нәрсенің игілікті жағы, соның өзінің және оның әрекеттерінің абзалдығында және жетілгендігінде деген мағынада айтамыз», — дейді әл-Фараби.

Түркі әлемінде өзіндік орны бар еңбектердің бірі — 1082–1083 жылдары жазылған аса бағалы «Қабуснама» шығармасы.

«Қабуснама» — Иран шахы Кейқауыстың ұлы Гилан шахқа арнап жазған өсиет сөздерінің жиынтығынан үзінді келтірелік: «Ей, перзентім, есінде болсын, өнерсіз жан — өнегесіз, оның ешкімге де пайдасы тимейді.... Барлық өнерден сөз өнері жақсы екенін білгенің жөн.... Адамзаттың ең абзал қасиетінің бірі — сөз сөйлей білу. Бұл жағдайды жете түсін де, жақсы сөйлей білуге үйрен: сыпайы, анық сөйлеуді әдет қылғайсың. Өйткені қандай сөзді айтуды әдеттенсең, тіл соны айтады». Жетекшінің басты қаруы тіл және орынды, уәжді сөйлей білу. «Сөзді өз орнымен сөйле. Орынсыз айтылған сөз жақсы болса да, жаман көрінеді. Орынсыз айтылған сөз опық жегізеді. Егер сөйлеген сөзіңнен бір нәрсенің пайдалы иісі сезіліп тұрмаса, ондай сөздің айтылмағаны жақсы» [5; 20, 21].

Көпшілікпен қалай сөйлесу және көпшіліктің ортасында өз өзін қалай ұстау керектігі туралы былай дейді: «Кісі сөз өнерін білетін, шешен болуға тиіс. Ей, перзентім, сен де шешен бол, сөйлей білгін, бірақ жалған сөйлеме, сөйлесең шындықты сөйлеп, туралықты айтумен атағың шықсын». «Халық алдында сөйлеген сөзің сұлу болып, оны жұрт ықыласымен тыңдасын. Сөз өнерін меңгеріп, биік дәрежеге көтерілгеніңді жұрт сөйлеген сөзіңнен білсін» [5; 32, 36]. «Мінбеге шығып алып, көңілің қалаған, аузыңа түскен сөзді айта бермей, мақсатыңды қысқа әрі сұлу сөзбен сөйлегін. Киген киімің өзіңе қонымды әрі таза болсын». «Сөзің әсерлі болсын, естіген жұрт әр сөзіңе ризалансын. Мінбеде томсырайған тоң мінез, салғырт салқын сөзді болма. Әрдайым қимыл-әрекет үстінде көптің көңілін аударар сөйле» [5; 110]. «Жиылған топ ішінде үгіт-насихатыңды тек бір кісіге қарап айтпағын. Өйткені топ ішінде бір кісіге қарап айтылған насихат насихат емес, керісінше, айыптау болып шығады» [5; 22].

Қоғамда, достарының ортасында белгілі бір беделге ие болғысы келсе, жаман қылықтардан арылу керектігін айтады. «Құмарлықтың құрбаны, ақмақтың ашынасы, қулардың құлы болма». «Асығыс ашу мен томырық дәрекілікке әдеттенбе, сынық мінез сыпайылықтан сырт қалма, бірақ тіпті мүләйім болма, мүләйім болсаң, жоқ қылып жібереді, дәрекі болсаң, жұртты өзіңнен қашықтатып аласың» [5; 29, 30].

Көпшіл болу, халықтың баласы болу туралы былай дейді: «Ей, перзентім, қанша дана болсаң да, сен өзінді халықтан данамын деп есептеме, сен өзінді кіші санасаң, дана боласың. Өзін қарапайым ұстап, білімсізбін дейтін білімдар — нағыз дана сол» [5; 31].

Ел басқару, ел ағасы болу адамнан жақсы мінездерді талап етеді. «...Қазы болсаң, саликалы ой, салмақты мінез иесі болғын. Оралымды ойы бар, алдын болжай білетін зерек, жұрттың ішкі жандүниесін зерттеп білетін саясат иесі болуың керек. Әрбір ру топтарының әдет-ғұрпы, жол-жоралғысы мен қауымның өзіне тән діни дәстүрлерінен хабарың болсын» [5; 111].

Өзіміз байқағандай, «Қабуснама» шығармасы тәрбиелік мәнге толы туынды.

Түркі тектес халықтардың орта ғасырдағы аса көрнекті ғұламасы, сопылық әдебиеттің негізін салушы, мұсылман әлемінің біртуар ойшыл қайраткері — Қожа Ахмет Иассауи 1103 ж. Сайрам қаласында дүниеге келген. Иассауидің бізге жеткен ең көлемді туындысы «Диуани хикмет» атты хикметтер жинағы. Иассауи «Диуани хикметінде» адамгершілік, Алланы сүю, адамның жетілу жолдары және сопылық ілім сөз етіледі.

Дүние мүлік жинау, атақ құмарлық, халықтың ақысын жемеу, халық адамының қандай болу керектігі жөнінде Иассауи өз хикметтерінде жақсы сөз қозғайды. Мәселен:

*Дүние менікі дегендер — жаһан малын алғандар,
Құзғын құстай арамға белшесінен батқандар.
Мола, мүфтий болғандар — жалған жала жапқандар,
Ақты қара қылғандар: ол тамұққа түседі.
Қазы, имам болғандар — нақақ жала қылғандар,
Есектей болып жегіліп, жүк астында қалады.
Пара алған әкімдер — арамдықпен жүргендер,
Өз бармағын өзі шайнап өкінішпен қалады.
Жылы — жұмсақ жегендер, әсем киім кигендер,
Алтын тақта отырса да топырақ астына түседі.
Сенген құлдар — адалдар, садақамен тұрады,
Дүние-мүлкін сарп етіп жұмақ хорын құшады [6; 86, 87].*

Білім мен ғылым — адамның өмірлік серігі. Осы екеуі жақсылыққа жетелейді. Ал надандық тек тозаққа ғана апарды.

Осы жайлы Иассауи:

*Наданменен өткен өмірің тозақ болар,
Надан барса дозақта одан қашар.
Наданменен дозаққа қылма сапар,
Наданменен қазан айындай солдым міне [6; 41].*

Жүсіп Баласағұни (1020 ж.ш. – ө.ж.б.). «Құтты білік» — аңыз әңгіме ретінде баяндалатын даналық сөз, өсиет, тәлім-тәрбие берерлік дидактикалық тағылымдық туынды. Онда жеке адамның өзін қоғамда, үй ішінде қалай ұстай білу керектігінен бастап, хандар мен бектердің өз қарамағындағы әрбір қоғамдық топтарға қарауға тиіс екендігі жөніндегі көптеген мәселелер қамтылады. Сонымен қатар Ж.Баласағұнидың «Құтты білік» еңбегінде «тектілік», «парасаттылық», «кісілік» іспетті қасиеттер түркі тілдес халықтардың ішінде алғаш көтерілген еңбектердің бірі.

Адамның сыртқы бейнесі туралы ол былай дейді:

*Ақыл көркі — тіл,
Тілдің көркі — сөз,
Адам көркі — жүз,
Жүздің көркі — көз [7; 35].*

Адам бойындағы жаман қылықтар мен одан арылу жолдарын айтады. Ер азаматқа қандай болу керектігі жайлы кеңестер береді. Мәселен:

*Қаһар, ашу — ерге жаман қылықты,
Бұл екуі жанға жәбір қылыпты [7; 50].*

Көпшіліктің алдында және соған сәйкес абыройға ие болуда не нәрседен сақтану керектігін сөз етеді:

*Шарап ішпей, бәледен жүр қашықта,
Байқа, атанба зинақор да, пасық та.
Сақ бол, шарап, зинақорлық күйгізер,
Олар тонын кедейліктің кигізер [7; 53].*

Қарамағындағы адамдармен қандай қарым-қатынас құру керектігі туралы былай дейді:

*Ісіне сай жайсан менен қасқаның,
Кісілік қыл мәрттігіне басқаның.
Қарым қайтар қызметі асқанға,
Болып әділ атың шықсын аспанға.
Ей, падишам, жақсылықтан жалықпа —
Соған орай ізгі болар халық та.
Ей, падишам, елден еңбек аяма,
Елді сақтап, ақыл-оймен аяла [7; 106].*

Ақыл, парасаттылық және жақсы іске ұмтылу туралы, пайдалы істің игілікке жеткізетіндігі жайлы мынадай кеңестер береді:

*Түйсікті бол, білімді де таңдай біл,
Жақсы атқарып, іс тетігін аңдай біл.
Жарайтын мен жарамасты байқастыр,
Керексіз бек керек істі жайғастыр [7; 126].*

Ж.Баласағұни: «Тіл адамның даңқын асырады... Тіл адамға жапа да шектіреді. Абайламаса, басыңнан да айырады. Көп сөйлеме, сабыр қыл, әр сөзінді салмақтай айт. Он мың сөздің түйінін он сөзбен шеш». Ж.Баласағұни өз шығармасында имандылық, сабырлылық, рақымшылдық, ақыл-парасаттылық, әділеттілік, ғылым-білім, достық, бауырмалдық, адалдық, ар-ұят, қарапайымдылық, тазалық, өзара құрмет, тағы сондай сияқты құндылықтарды қарапайым халыққа түсінікті тілде жеткізе білді.

Қараханид дәуіріне қатысты әдеби ескерткіш — Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» атты еңбегі. XII ғасырдың аяғы — XIII ғасырдың бас кезінде жазылған мыс делінеді. Еңбектің мазмұны ар-намыс, этика, адамгершілік мәселелерін ашуға бағытталған.

Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» еңбегінің басты мақсаты — ақыл-кеңес беру, үгіт-насихат айту. Адамдардың бойында жақсы мінез-құлықты қалыптастыру, білімге, ғылымға ұмтылу жөнінде ой қозғайды.

Тәрбие мен білімнің байланысы. Білімсіз алынған тәрбие пайдасыз. Бүкілінің қазығы білім екендігін көрсетеді. Біліктілік туралы былай дейді:

*Білікті білім жинап кәсіп өтер,
Білімнің дәмін татып өсіп өтер.
Білдірер білім елге, білім сырын,
Біліксіз білімді аттап, бөсіп өтер.
Білімсіз не айтса да білмей айтар,
Өз тілі өзінің кеп басын жұтар.
Алла өзін білімменен құт етеді,
Қайыпсыз надандықты жұт етеді.
Білімді үйренбеген талай қауым,
Құдайды қолдан жасап нұт етеді [8; 72, 73].*

Адамның дәрежесі артқанымен, адам болып қалу туралы былай дейді:

*Өзгерте ұлық болсаң өз күйіңді,
Ұмытпа шайы кесең, бөз киімді.
Дәрежең өскен сайын ұстамды бол,
Айта біл жас-кәріге сөз түйінді [7; 48].*

Басшының алыстан ойлай білуі мен ақыл түйе алуын былай суреттейді:

*Қайсыбір іс кездесе де бетпе-бет,
Оның жайын, алдын-артын ойлап өт,
Тәуір болса — тағы толған, еске тұт,
Жаман болса — қатты сақтан жайлап өт [7; 126].*

Сөз қадірі және орынды сөйлей білудің маңыздылығы жайлы мына жолдарда келтіреді.

*Беталды сөйлей берме, тіліңді тый.
Тіліңнің жүгенсіздігі бір күні басыңа жетеді.
Тілін тартпаған кісіні ақылды деуге бола ма?
Тіл мен сөздің бостығы талай басты жеді.
Адамды тіліңмен өшіктірме.
Біліп қой. Тіл жарасы жазылмайды, оқ жарасы жазылады [9; 350].*

Бұл шығармадан философияның, педагогиканың және психологияның шырмалып жатқанын көре аламыз. Бұл ғылым салалары адамды зерттейтіні анық, сондықтан Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дастаны мәңгі маңыздылығын жоймайтын тарихи туынды.

Көрнекті түрік тарихшысы Мұхаммед Хайдар Дулати (1499–1551) «Тарих-и Рашиди» еңбегінде адамға білімнің қажеттілігі, адамның істерінің оны мен терісі, тілдің күштілігі мен оны орынды қолдана білу керектігі, ел билеуші әкімдерге қажетті қасиеттер және жалпы тәрбие туралы сөз етіледі.

М.Х.Дулати ел басқаратын азамат, халыққа жаққысы келсе, кішіпейіл, қарапайым, шешен, көреген, адал, әділетті болуы керек.

*Ие болу жақсы атқа — барлық жанның мақсаты,
Дүниеде тозбайтын тек сол жалғыз жақсы атың.
Ағайынның қашанда ауыр жүгін арқалас,
Елдің халін қайткенде жақсартам деп жанталас!
Күндіз-түні, ерте-кеш, сәчкеде һәм бесінде,
Менің осы кеңесім жүрсін ылғи есіңде! [10; 406]*

Баршаға қол ұшын беру. Қолдан көмекті аямау. Осының бәрі М.Х. Дулати үшін адамға абырой мен өлмес атақ әкелетін істер екендігін көрсетеді.

*Залым өлер, соңынан өлер аты жексұрын,
Адал өлер, аты өлмес, осы нағыз жақсы ырым [10; 70].*

Әділ іс жақсылыққа, абыройға бастайтын қадам. Әр кез әділдікке ұмтыл. Өз ісіңе, достарыңа, халқыңа әділ бол.

*Әділ болсаң, халықтың көңілінен шығасың,
Пайғамбарлар есігін қысылмай-ақ қағасың! [10; 88]*

Әр нәрсенің шегі бар екендігін және шектен шықпай, барға қанағат ету туралы айтады. Яғни көрсе, қызарлыққа салынбай, өлшеулі заттың қадірін білу керек, дейді.

*Әр нәрсенің шегі бар, шектен шыға алмайсың,
Қысқа болса, көрпеңді неменеге жалғайсың? [10; 64].*

Өтірік сөйлеу мен алдаудың ғұмыры қысқа. Түлкілік қылыққа салынып, қулықпен, елге ор казумен өмір сүруге болмайды. Барлық жасаған жамандықтарың өзіне қайтып келеді.

*Қулықты қой, ей түлкі, айлаң алтыс болса да,
Арыстаннан аспайсың қартайсаң да, солсаң да [10; 75].*

Татулық күнделікті өміріңе береке мен сабырлық әкеледі. Бірігіп істеген іс берекелі болады. Бірлік қараға да, ханға да қажетті іс екендігін жеткізеді.

*Бауыры мен бауыры тіл табысқан тәуірі,
Онда сені ешбір жау ала алмайды, бауырым! [10; 365]*

Және патшаларға қатысты:

*Екі патша бірін-бірі сүйемелдеп қолдаса,
Жеңем деген оларды басқаныкі далбаса! [10; 364]*

М.Х.Дулатидің адамзат қоғамы алдындағы маңызды үлесі — тұлғаны тәрбиелеуге қатысты құнды ой-пікірлері. Тәлім-тәрбиеге толы ойлары қазіргі қоғам үшін де, болашақ үшін де өміршең, құндылығын жоймайтын асыл мұра.

Есімдері тарихта алтын әріптермен жазылған ұлы ойшылдарың адам тәрбиесі, оның жаны мен тәнін «тазалықта» ұстауға қатысты айтқан ойлары өте маңызды. Адамның бойында адамгершілік, сыйластық, бауырмалдық, қайырымдылық, шешендік, ой ұшқырлығы, өз-өзін көпшілік алдында ұстай білу сияқты қарапайым, сонымен бірге өмірде аса маңызды құндылықтар ойшылдардың шығармаларында жақсы дәріптелген. Қазақтың «дала» ойшылдарының идеяларының түпкі мәні жоғары адамгершілік сана мен мінез-құлықты қалыптастыру, соның негізінде ішкі және сыртқы дүниесі бір-біріне сай, рухани және дене әсемдігі өзара үйлескен жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеу.

Қорыта келгенде, имидждің бай тарихы бар екендігін көреміз. Ол шығыстық деспотия мен алғашқы мемлекеттің пайда болуы және саяси қарым-қатынастың қалыптасуынан бастау алып, бүгінгі ақпараттық технологиялардың көмегімен күрделене түскен заманға дейін жетіп отыр. Саяси имиджтанудың әрі қарай дами берері сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Фадин С.С.* Имидж: политика в свете истории // Вестн. КазНУ. Сер. психология и социология. — 2002. — № 2. — С. 126–132.
- 2 *Плутарх.* Наставления о государственных делах // Плутарх. Моралии: сочинения. — М.: Эксмо-Пресс; Харьков: Фолио, 1999. — С. 760–806.
- 3 *Понтано Дж.* Государь / Пер. с лат. Н.А.Федорова // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV в.). — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1985. — С. 290–306.
- 4 *Әл-Фараби.* Әлеуметтік-этикалық трактаттар. — Алматы: Ғылым, 1975. — 419 б.
- 5 *Қабуснама / Ауд. Т.Айнабеков.* — Астана: Аударма, 2002. — 159 б.
- 6 *Иассауи Қ.А.* Диуани хикмет. — Алматы: Мұраттас, 1993. — 303 б.
- 7 *Құрышжанұлы Ә.* Ескі түркі жазба ескерткіштері. — Алматы: Қайнар, 2001. — 470 б.
- 8 *Иүгінеки А.* Ақиқат сыйы. — Алматы: Ғылым, 1985. — 152 б.
- 9 *Әдеби жәдігерлер: жиырма томдық. — 6-т. / Құраст. А. Әлібекұлы, С. Дәуітұлы, Б. Сағындықұлы. — Алматы: Таймас, 2008. — 488 б.*
- 10 *Дулати М.Х.* Тарих-и Рашиди. — Алматы: Санат, 2003. — 614 б.

Д.Б. Кошербаев

История развития политического имиджа

В статье исследована проблема политического имиджа в истории политических учений. Отмечено, что практически на протяжении всего существования человеческого общества фактор имиджа оказывал значительное влияние на ход политических процессов. Именно этим, подчеркнуто автором, обусловлен тот факт, что к проблеме образа идеального государства, идеального государя, так или иначе, обращались многие мыслители древности, античности, средних веков и нового времени, которые задумывались над вопросами того, каким должен быть правитель (политик) в глазах масс.

D.B. Kosherbayev

The history of the development of political image

The article examines the problem of political image in the history of political doctrines. Almost throughout the existence of human society factor image had a significant impact on the course of political processes. This stems from the fact that the problem of the image of the ideal state, the ideal of the sovereign has in some way addressed by many thinkers of ancientry, antiquity, middle ages and new time. They pondered over the questions of what must be a ruler (politician) in the eyes of masses.

References

- 1 Fadin S.S. *Bull. of KazNU. Ser. psychology and sociology*, 2002, 2, p. 126–132.
- 2 Plutarch. *Precepts about public Affairs // Plutarch.: Moralia Essays*, Moscow: Eksmo-Press; Kharkov: Folio, 1999, p. 760–806.
- 3 Pontano J. *Works of the Italian humanists of the Renaissance (XV century)*, Moscow: Publ. house of Moscow University, 1985, p. 290–306.
- 4 Al-Farabi. *Social and ethical treatises*, Almaty: Gylym, 1975, 419 p.
- 5 Kabusnama, transl. T. Ainabekov, Astana: Audarma, 2002, 159 p.
- 6 Yassau Kh.A. *Diuany hickmet*, Almaty: Murattas, 1993, 303 p.
- 7 Kuryszhanuly A. *Monuments of ancient Turkic writing*, Almaty: Kainar, 2001, 470 p.
- 8 Yugneky A. *Daristiny*, Almaty: Gylym, 1985, 152 p.
- 9 *Literary monuments: the 20-volume edition*, 6, edit. A. Alibekuly, S. Dauytuly, B. Sagyndykuly, Almaty: Taymas, 2008, 488 p.
- 10 Dulaty M.Kh. *Taryh-y Rashidy*, Almaty: Sanat, 2003, 614 p.

Н.Б. Смағұлов¹, А. Ташағыл²¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана;²Едитене университеті, Стамбул, Түркия
(E-mail: Smagulov_ist@mail.ru)**Әл-Фараби еңбегіндегі «Мәңгілік Ел» идеясының
тарихи-саяси және теориялық негіздемесі**

Мақалада ортағасыр дәуірінде ислам ғылымын өз дамуының биік шыңына көтерген әл-Фарабидің «Мемлекет басшысының нақыл сөздері» атты еңбегіне ғылыми талдау жасалған. Авторлар ортағасырдағы ислам өркениетінің барлық жетістіктеріне, сондай-ақ ғылым, білім, мәдениеттердің алға өрлеуіне Орталық Азия түріктерінің де қосқан үлесіне тоқталған. Әл-Фараби өз еңбектерде дүние, қоғам, мемлекет, адамдардың қатынастары туралы заманнан озық тұрған пікірлер, пайымдаулар айтады. Әл-Фарабидің еңбектері күні бүгінге дейін өз мән-маңызын жоғалтқан жоқ. Оның мемлекет, ел басқару жөніндегі тұжырымдары, әлеуметтік-этикалық, саяси көзқарастары бүгінгі қоғам үшін де айрықша маңызды болып табылатына назар аударылып отырған. Авторлар ежелгі түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясын тарихи-саяси және теориялық тұрғыдан негіздеп, бұл идеяның ортағасырларда өміршең болуына әлемнің екінші ұстазы атанған әл-Фарабидің іргелі еңбектері себепші болғандығын ғылыми тұрғыдан дәлелдеген. Сондай-ақ әл-Фарабидің еңбегінде «Мәңгілік Ел» идеясының ғылыми-теориялық және тарихи сана тұрғысынан негізделгендіктен, бұл идеяның өміршең болып, бүгінгі күнде Қазақстан Республикасының ұлттық идеясына айналып отырғанына арнайы тоқталған.

Кілт сөздер: әл-Фараби, Отырар, Бағдат, Мәңгілік Ел, ғалым, ортағасыр, өркениет, ислам, идеология, түрік, идея.

Орта ғасырларда адамзат білімінің молайып, ақыл-парасатының жетілуіне орасан зор еңбек сіңірген ғұламалардың бірі — Қазақ топырағынан шығып, халқымыздың данышпан перзенті Әбу Насыр әл-Фараби болды. Бүгінгі күнде бүкіл дүние жүзінің мыңжылдық рухани демеушісі, әлемнің екінші ұстазы Әбу Насыр әл-Фарабидің Отаны бүгінгі қазақ жері, ал қаны түркі екені дәлелденді.

Ғұлама ғалымның шығармалары мың жылдан артық уақыт өтсе де, аты ауыздан ауызға жатталып, ол жазған еңбектері уақыттың тезінен, мезгілдің қатал сынынан мүдірмей өтіп, ортағасырларды және жаңа заман тарихының кезеңінде мұсылман әлемінің прогресшіл қоғамдық-саяси ой-пікірдің көш бастаушысы әл-Фараби болды. Ортағасыр дәуірінде исламдық ғылым өз дамуының биік шыңына көтерілді. Ортағасырдағы ислам өркениетінің барлық жетістіктеріне, сондай-ақ ғылым, білім, мәдениеттердің алға өрлеуіне Орталық Азия түріктері де айтарлықтай өз үлестерін қосты.

Әл-Фарабидің энциклопедиялық мұрасы осы уақытты билеген ғылыми ізденіс пен ақыл ұмтылысының жалпы атмосферасын бойына сіңірді. Оның білімнің түрлі саласындағы ғылыми жетістіктері тарихи-философиялық дамудағы ғылыми көзқарасын және таным мен ғылыми-зерттеу әдістемесіне рөлін анықтаудағы маңызды бөлігін құрайды.

Әбу Насыр Мұхаммед ибн Тархан ибн Ұзлақ әл-Фараби ат-Түрки 870 ж. Отырар жазирасында дүниеге келген. Жазба деректер мен археологиялық зерттеулер ортағасырларда Жетісуда, Қаратауда, Сыр бойында, Тараз, Баласағұн, Сығанақ, Отырар, Сайрам, Мерке т.б. үлкенді-кішілі көптеген қалалардың болғанын көрсетеді. Бұл қалалардың сол кездерде құрылыс техникасы мен сәулет өнері едәуір жоғары дәрежеге көтерілген. Осы тұста Ұлы Даланы мекендеген түркі халықтардың адамзат өркениетіндегі орны жоғары болып, көршілес жатқан хорезм, парсы, араб елдерімен тығыз саяси, мәдени, экономикалық тығыз қарым-қатынас жасап отырған. Көне замандардан бері түркілер өзінің кешенді шаруашылығын дамытып, ірі-ірі қалалар, тұрақты мекендер салып, оларды саяси-экономикалық және мәдени орталықтарға айналдырған. Ұлы Жібек жолы арқылы жақын және алыс көршілерімен қарым-қатынас жасады. Орта ғасырлардағы Қазақстанның ең ірі мәдени орталықтарының бірі — Сырдария бойындағы Отырар алқабы болды [1; 137].

IX ғ. Отырардағы қарлық жабғысы арабтарға алым төлемегені үшін арабтардың Отырар облысын өздеріне қаратпақшы болып шабуыл жасағандарын және қарлық жабғысының ұлы мен әйелін тұтқындап алып кеткенін хабарлайды. Отырар төбенің көлемі 200 гектарға жуық. VI–VIII ғғ.

Отырар қаласы ірі орталық бола отырып, көршілес мемлекеттердің саяси өмірінде маңызды рөл атқарады [2; 186].

Отырар алқабы 300 шаршы км жерді қамтып жатқан осы алқапта 50-ден астам ескі қалалардың, елді мекендердің орындары бар. Бұл өңірде магистралдық каналдар мен арықтардың ізі көп. Олардың ең үлкені — Отырар төбе. Оның айналасындағылар: Арыстан баб, Қарауыл төбе, Қорған төбе, Бұзық төбе, Алтын төбе, Гауһар ана. Осылардың бәрі де сол Отырардың алып жатқан аудандары. Бұлардың көпшілігі Сырдарияның оң жағында орналасқан. Сонымен қатар өзеннің сол жақ бетінде де жеке бекініс қорған «Бесікқорған» болған. Әл-Фараби сол қорғандардың бірінде туған [3; 6].

Махмұт Қашқари «Диуан лұғат ат-түркі» атты әйгілі еңбегінде «Қарашоқы Фараб қаласының атауы. Бұл оғыздар шаһарларының біреуі», — деген [4; 450].

Отырарда араб, парсы ғалымдары болған. Ибн-Хаукал «Отырар шаһарының ұзындығы мен ені бір күндік жолға жетіңкіремейді. Жері тұзды және сазды келеді», — деген. Әл-Масудидің айтуына қарағанда, әр жылы жазғытұрым Сырдария тасып, Фараб шаһарының аймақтарындағы 30 фарсахты жерлерге су жайылатынын жазған. Әл-Макдиси айтуынша, бұл аймақтағы ең үлкен басты шаһар Фараб екенін нақты айтқан. Сырдарияның батыс жағалауында Кердеріден 2 фарсах төмен Весидж қонысы бар. Онда философ Әбу Насыр әл-Фараби туған. Макдисидің деректері бойынша, бұл аймақтағы ең үлкен басты шаһар Фараб екенін нақты айтқан. Шаһарда 70000 ерлер тұрады, жұма намазын оқитын мешіт, қаланың орталығы және базар орналасқан. Шаһардың бекінісінің ішінде де, рабадта да дүкендер бар. Весидж онша үлкен емес бекіністі қала. Ол «күшті әмірдің қаласы», — деген [5; 525]. Осы мәліметтерге қарағанда IX ғ. Отырар қаласы ежелден келе жатқан түркі халықтарының, оның ішінде үйсін, қаңлы, қарлұқ, оғыз, қыпшақ тайпаларының мекені және Сырдарияның орта ағысындағы ірі отырықшы мәдениеттің орталығы болған.

Әл-Фарабидің әкесі Отырар қаласы әскери гарнизонының қолбасшысы болған. Ол кезде Отырар гарнизонын қарлұқ түркілері басқарған. IX ғ. басында Отырарға шабуыл жасаған халифаттың Фадл ибн Сахл атты қолбасшысы қарлұқ жабуының Отырардағы қолбасшысын өлтіріп, екі баласы мен әйелін тұтқынға алғаны туралы дерек бар [6; 208].

Әл-Фарабидің туған жылы 870 ж., өлген жылы 950 ж. деген мәлімет ресми түрде белгіленген. Ұлы ғалымның туған жері — Отырар (Фараб), қайтыс болған жері — Дамаск (Сирия). Әл-Фарабидің туған жері Сырдария бойындағы Фараб (Отырар) екенін дәлелдеп жазып, картаға түсірген арабтың атақты ғалым-географы ибн-Хаукал. Ол өзінің «Китап Масалик уа мамалик» деп аталатын географиялық еңбегінде Түркістан аймағының сипатын беріп, қалаларын картаға түсірген. Ол Отырарды жазғанда, картаға түсіргенде әдейі арнайы тоқталып: «Бұл жер атақты ғұлама, асқан философ әл-Фарабидің туған жері», — деп жазған. Ибн-Хаукал мен әл-Фарабидің жастары шамалас, оның үстіне екеуі бірін бірі жақсы білген, екеуі де Сирияның сол кездегі атақты әмірі Сайф-ад-Даулаға қызмет еткен адамдар [7; 52].

Әл-Фараби дүниежүзілік мәдениеттің дамуына терең із қалдыра отырып, ол туған елінің дәстүрлі мәдениетінің байлығымен түркі жұртына іргелес жатқан иран, үнді, араб елдерінің қол жеткен табыстарын бойына сіңірген ғұлама ғалым еді... Әл-Фараби туған кезең, яғни IX ғ. соңы мен X ғ. басы, Орта Азия мен Жетісу өңірі үшін Еуропадағы қайта өркендеу кезеңі болды [2; 208].

Әл-Фараби заманында Түркістан елі исламды қабылдап, ғылыми, мәдени салада араб тілін меңгере бастаған. Исламданған көшпелі мәдениет бұрынғы мәдениетке қарағанда әлдеқайда жоғары тұрған, рухани жағынан дамыған жаңа сатысы болып табылады. Өйткені ол жоғары сатыда этика мен идеологияға негізделген, әмбебеп өркениеттің құрамдас бөлігі ретінде қызмет етеді. Көшпелілік пен исламның бірігуі түркілердің мәдени тұйықталуы жағдайынан шығып, жалпыадамзаттық интеграцияға қадам басуға мүмкіндік береді. Сондықтан әл-Фарабидің араб елдерінде болып, ғылымды сол тілде жазуы түсінікті. Ол кезде араб тілі дүние жүзінде ең жоғары ғылыми дәрежеге көтерілген тіл болатын. Әл-Фарабидің араб ғалымдары қатарында саналуы да содан [7; 53]. Шын мәнінде ислам дін әрі өркениет ретінде Шығыс елдерінің тарихи-мәдени дамуында зор рөл атқарғаны белгілі, әсіресе бұл жайт ортағасырлық кезеңге қатысты. Әл-Фарабидің заманына бастап, ол туып-өскен Отырар аймағы мұсылман әлемімен біртұтас жүйе болып, түріктердің қоғамдық-саяси және тарихи-мәдени өміріне ислам дінінің зор ықпалы болды.

Қазақстан мен Орта Азиядағы тұңғыш әл-фарабитанушы болған Ақжан Машановтың пікірінше, әл-Фараби балалық шағында сауатын Отырарда қыпшақ тілінде ашқан [8; 46]. Оның заманында Жібек жолы бойындағы түркі қалаларының, оның ішінде Отырардың экономикасы мен мәдениетінің дамыған кезі еді. Бастапқы білімді ол туған қаласы Отырарда алады, одан соң Хорасанға барады. Әбу

Насыр әл-Фараби Орта Азия, Парсы, Ирак, араб елдері қалаларына жиһанкездік сапарларға шығып, тез есейеді. Ол жерлерде көптеген ғұламалармен, ойшыл-ақындармен, қайраткерлермен танысып, сұхбаттасады [6; 208].

Кейінірек ол 16 жасында керуенге ілесіп, білімін одан сайын толықтыру мақсатында араб мәдениетінің орталығы Бағдатқа оқуға келген. Әл-Фарабидің бұл жерде ғылым үйренуге толық жағдайы келеді. Оның үстіне Бағдат халифаты IX ғ. Арун Рашид кезінен бастап ғылым жолына, өнерге бет алған адамдарға қақпасын кең ашқан және де ғалымдар үшін ерекше құрметтеді [7; 53]. Әбу Насыр әл-Фарабидің жас кезінен Бағдатқа баруының мынадай екі сыры бар. Біріншіден, сол кездегі Бағдат халифатын басқарған Аббас әулетінің сенімді уәзірлері негізінен түркістандық Фараб қаласынан болған. Екіншіден, Бағдат шаһары ғылым мен өнер жолына бет алған адамдарға қақпасын кең ашып, барынша жағдай жасаған. Бағдатта «Баит әл-хакма» атты ғалымдар үйі және әлемдегі ең бай кітапхана болған [9; 3].

Ислам халифатының орталығы Бағдатқа келген әл-Фараби білім алуға және ғылыми-танымдық қызметке белсене араласып кетеді. Алғашқы кезде әл-Фараби өзін-өзі ақын, музыкант ретінде танытқан. Ғылым-білімге өте құмар, зерек әл-Фараби мұсылман бола тұрып, тіпті басқа діннің өкілдері болған оқымыстылардан үйренуге тайсалмады. Оның алғашқы ұстаздары ертедегі Александриядан, Византиядан ығысып келген ғалымдар болған. Мәселен, медицина туралы білім мен логиканы христиан оқымыстылары Юханна ибн Хайланнан, ал жаратылыстану ғылымдары мен грек тілін атақты аудармашы Әбу Башар Маттадан үйренеді. Бір нұсқада әл-Фараби шәкірт шағында ғалым Әбубәкір ибн Сиражбен жақын араласып, оған логиканы үйретіп, одан астрономияны үйренген деп айтылады. Араб елі осы жоғарыда аты аталған ғалымдарға зор құрмет көрсетіп, олардың жемісті еңбек жасауына жағдай жасап, ғылым жасауға пайдаланған. Кейін келе араб елінің өзінен және араб тілінде жазатын ғалымдардан мұсылман ғылымын жоғары дамытатын адамдар шықты. Сөйтіп, грек ғалымдары Платон, Аристотельдер бірінші ұстаз болса, әл-Фараби екінші ұстаз болып шықты [7; 54]. Өз өмірінің көп жылдарын ол араб халифатының саяси және мәдени орталығы болған Бағдатта өткізді. Мұнда ол өз білімін әбден тиянақты меңгеріп, толықтырады. Көрнекті ғалымдармен байланыс жасайды, сөйтіп өзінің білімдарлығы, ақылының алғырлығы және асқан байсалдылығы арқасында көп ұзамай олардың арасында үлкен абырой-беделге ие болады. Бірақ өресі тайыз кертартпа хадисшілер оны жек көріп, ғалымның еңбектерін сынға алған. Олар әл-Фарабидің бүкіл ойының негізгі мәніне қарсы шыққан, өйткені оның дүниеге көзқарасы шынайы болмысты танып-білуге, адам бақытын о дүниеден емес, бұл дүниеден іздеп табуға меңзейтін еді. Ақыр соңында әл-Фараби лажсыздан Бағдаттан кетеді.

Тарихи деректер бойынша, жетпіске жуық тіл білген. Өздігінен көп оқып, көп ізденген ойшыл философия, логика, этика, метафизика, тіл білімі, жаратылыстану, география, музыка салаларынан 150-ге тарта трактат жазып қалдырған [6; 208]. Әл-Фарабидің ғылыми-философиялық көзқарастары мен бағыт-бағдарлары өте күрделі саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдайларда қалыптасты. Ұзаққа созылған жаулаушылық пен идеологиялық саясат нәтижесінде құрылған жаңа мемлекет — араб халифаты енді тек жаңа орасан зор территориялар мен елдерді қосып алып қана қоймай, мемлекеттік дін дәрежесіне көтерілген ислам діні мен идеологиясы біріктірген әр түрлі мәдениеттерді қосып, жаңа қоспа (синкреттік) мәдениет туғызды.

Әл-Фарабидің қоғамдық-философиялық, жаратылыстану туралы ғылыми көзқарастары орта ғасырлардағы Таяу және Орта Шығыс елдеріндегі мәдениет, философиялық және ғылыми ой-пікірлердің даму нәтижесі болып табылады. Оның дүниетанымы екі әлемнің — көшпелілер мен отырықшылар өркениетінің және Шығыс пен Грек-рим мәдениетінің өзара байланыстарының нәтижесі еді. Ежелгі түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясын теориялық-философиялық тұрғыдан негізін салып берген түркілердің әйгілі ойшылы, философы Әбу Насыр әл-Фараби болды [6; 208].

Әл-Фарабидің көзқарастарынан басты үш бағытты айқын аңғаруға болады. Ол дүниенің мәңгілігін, танымның болмысқа тәуелділігін мойындады, сонымен қатар ақыл-парасат туралы ілімді саралады. Мәңгілік пен тәуелділік бастауларын ақыл-парасаттан, адамның жан дүниесінен, түр мен материя ара қатынасынан, аспан әлеміндегі құбылыстардың мәнінен іздеді [6; 208].

Әл-Фарабидің философиясын зерттеушілер оның бұл саладағы трактаттарын терең талдай келіп, Әл-Фарабидің философиялық мұрасында үш басты жайтты атап көрсетеді: дүниенің мәңгілігін тану, детерминизм — зерттеу принципі, яғни себептілік сыр-сипатын ашу, — ғылымның қайнар көзі; адам жанының өшпейтіндігін теріске шығарған ақыл туралы ілім. Бұл үш принцип әл-Фарабидің философиясының биік шоқтығы және ерекшеліктері болып саналады.

Әл-Фарабидің философиялық ілімін де өз кезеңінің, яғни орғасырлық түркі және мұсылмандық дәуір тұрғысынан зерделеген жөн. Алайда ол жоғарыда аталған түсініктерді философиялық тұрғыдан алға қарай дамытады [6; 208]. Мәселен, дүниенің мәңгілігін, басының болмағанын мойындау ресми дін өкілдерінің дүниені құдай жаратқан деген доктринасына қайшы келеді. Әл-Фараби бұл жағдайда құдай бірінші, дүние екінші кезекте деген сияқты түсінік береді. Ғалымның пікірінше, қозғалыс — мүмкіндіктен шындыққа көшу, уақыт та мәңгілік, ол қозғалыстың сипаттамасы.

Әл-Фараби ежелгі грек философиясы мен Шығыстың мұсылман ілімдерін байланыстыра отырып, түркі дүниесінің реалийлеріне сәйкес «Мәңгі Ел» идеясының саяси-философиялық теориялық негіздемесін жасап берді. Ғалым «Мәңгі Ел» теориясының негізгі ережелерін «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» шығармаларында баяндайды [6; 208].

Әл-Фарабидің бұл еңбектерде дүние, қоғам, мемлекет, адамдардың қатынастары туралы заманнан озық тұрған пікірлер, пайымдаулар айтады. Сондықтан бұл еңбектердегі жазылған мәселелер күні бүгінге дейін өз мән-маңызын жоғалтқан жоқ. Оның мемлекет, ел басқару жөніндегі тұжырымдары, әлеуметтік-этикалық, саяси көзқарастары бүгінгі қоғам үшін де айрықша маңызды. Ол адам ғылымға түрліше тосқауыл жасайтын мемлекеттен кетіп, ғылыми өркен жайған елде тұруға тиіс дейді.

Әл-Фарабидің қоғамдық-саяси көзқарастары, әсіресе оның «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» деп аталатын еңбегінде анық көрінеді. Ғұлама ғалым «Тәнді емдеуші — дәрігер, ал жанды емдеуші — әмірші деп аталатын мемлекеттік қайраткер», — деп тұжырым жасайды [10; 512].

«Мемлекет қайраткері мемлекетті басқару өнері арқылы, әмірші, ел билеу өнері арқылы [бұл өнерді] қай жерде және кімге қолдану немесе қолданбау керектігін және тәнге денсаулықтың қандай түрін қамтамасыз ету керектігін анықтайды. Сондықтан әмірші мен мемлекет қайраткерінің өнері жайы, қалаларда [бар] басқа өнерлермен салыстырғанда, құрылысшылар басшысының барлық басқа құрылысшыларға қарағандағы жайына ұқсайды, өйткені қалаларда [бар] басқа өнерлер олардың көмегімен мемлекетті басқару өнерінің және ел билеу өнерінің көздеген мақсатына жету үшін іске қосылып, пайдаланылады, олар құрылысшылардың басқа өнерлерінің бас [сәулет] өнерін мақсатына жету үшін пайдаланылатыны сияқты», — деген анықтама береді [10; 512].

Орта ғасырлар кезеңінде мұсылмандық шығыста асқан білімді ғұламалардың негізгі басты қызметі мемлекеттік билікті қорғау және патша тағына тірек болу еді. Тақ тірегіне айналған шыққан тегі түркілік әл-Фараби ресми ислам идеологиясын қуаттап және таратушы болды [11; 66].

Әл-Фараби азаматтық ғылымның қалыптасып дамуына өлшеусіз үлес қосты. «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері» шығармасында ортағасырдағы гуманитарлық білім туралы жеткілікті түсінік бере отырып, адамды тәрбиелеу мен мемлекеттік өмірді құрудың тиімді жолдарын көрсетеді. Әл-Фараби мемлекет пен қоғамның кемелденуі туралы әлеуметтік-саяси теориясында ғалым мемлекет басқарушылары мен сол қоғамда өмір сүретін адамдардың да ұстануы тиіс мемлекетті басқарудың императивтері мен механизмдерін ашады. Қоғамдық-саяси мәселе бойынша кең түрде зерттеу жұмыстарын жазып, билік басындағыларға халықты қалай дұрыс басқаруға болатынын жол сілтеп көрсетіп береді.

«Ізгі қала бес түрлі адамдардан құралады: ең құрметті адамдардан, шешендерден, өлшеушілерден, жауынгерлерден және байлардан. Ең құрметті адамдар санатына даналар, пайымдағыш адамдар, маңызды істерде беделді болатын адамдар жатады. Олардан кейін діни қызметкерлер мен шешендер, атап айтқанда, дін уағызшылары, сөз шеберлері, ақындар, музыканттар, хатшылар және солар сияқтылар да солардың тобына жатады. Өлшеушілер дегеніміз — есепшілер, геометрлер, дәрігерлер, астрологтар және басқа сондайлар. Жауынгерлер дегеніміз — жасақшылар, сақшылар және соларға ұқсастар солардың тобына жатады. Байлар дегеніміз — қалады байлық табатындар: егіншілер, мал өсірушілер, саудагерлер және басқа сондайлар», — деп ізгі қаланың тұрғындарын бес әлеуметтік категорияға бөліп көрсетіп, олардың әр тобы туралы түсінік беріп отырады [10; 527].

Әл-Фараби заманында түркі жұртының қала-мемлекеттері басым болған. Сондықтан әл-Фарабидің «қала» түсінігін «мемлекет» түсінігімен сәйкес қарастыру орынды. Ол қала-мемлекеттің қоғамдық өмірінің толық сипаттамасын бере отырып, ізгі қалалардың жетілдірілген әлеуметтік құрылымының анықтамасын берді. Өзінің еңбегінде ғалым қала халқының бостандығы мен тең құқылығына ықыласпен қарайды, бірақ басшысыз, оның өкіметінсіз жалпыға ортақ бақытқа жету мүмкін емес деп есептейді.

Кейбір мәселелерге түсінік берген кезде ақыл-ой мен терең философиялық білімге ие болып отырған әл-Фараби өз дәуірінен асып түсті. Әл-Фарабидің дәуірінде мемлекетті монархиялық билік құру әдісі негізінде басқарды. Бұқара халыққа салынатын салықтар, елдердің арасында сансыз тонаушылық соғыстар жиі болып тұрды. Сондықтан әл-Фарабидің мемлекеттік басқарудың механизмдерін жетілдіріп, билікті ізгілендіру үшін коллективтік, топтық басқарудың үлгісі идеясын, демократиялық әділетті, ақылды басшы туралы идеясын ұсынды. Әл-Фарабидің ойы бойынша, қоғамның жетілген алғашқы үлгісі болып «қала-мемлекет» билігі болып есептелінді. Сондықтан ғалым қала билеушілерінің мемлекетті басқаруда олардың ақыл-ойы мен кемеңгерлігіне қарап 4 топқа бөліп қарастырды: «Бұл қаланың басшылары мен билеушілері төрт түрлі болады:

1. Нағыз әкім. Ол — бірінші басшы, сондықтан оның бойында ұштасқан алты қасиет болуы қажет: даналық, асқан пайымдағыштық, қалтқысыз сендіру, өте жақсы қиялдау, қасиетті соғысты өзі бас болып жүргізу қабілеті және оның тәнінде қасиетті соғыспен байланысты істерді жүргізуге бөгет жасайтын еш нәрсенің болмауы. Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық іс-әрекеттерде кімге еліктеу керек екенін, кімнің айтқан сөзі мен ақылына құлақ қою қажет екенін көрсететін үлгі болады. Мұндай адам өзінің қалауынша басқара алады.

2. Мұның бәрін өз бойында ұштастыратын адам болмаса, бірақ бұл қасиеттер бір топ адамдардың арасында жеке-дара дарыған болса, мәселен, ол адамдардың біреуі мақсатты көрсете білсе, екіншісі мақсатқа бастайтын жолды көрсете білсе, үшіншісінде көз жеткізе сендіру, қиялмен өте жақсы елестету қабілеті болса, төртіншісінде қасиетті соғысты жүргізу қабілеті болса, сонда бұл топтың мүшелері бірлесе отырып, билеушінің орнына ие болады, оларды жұрт жақсы басшылар және қадірлі адамдар деп атайды, ал олардың басқаруы ең қадірлі адамдардың басқармасы деп аталады.

3. Мұндай адамдар да болмаса, имамдардың алғашқы ұрпақтары енгізген және қаланы басқарғанда өздері қолданған ертедегі заңдар мен қағидаларды ұштастыра білетін адам қала бастығы болады; мұның үстіне ондай адам бұл заңдар бұрынғы ұрпақтар көздеген мақсатқа сәйкес қандай жерде, қандай жағдайда пайдаланылуға тиіс екенін өте жақсы айыра білуі тиіс. Мұнымен бірге онда қасиетті соғысты жүргізу қабілеті болуы керек. Мұндай адам заңға лайық билеуші деп, ал оның басқаруы заңды басқару деп аталады.

4. Бұл қасиеттердің бәрін жалғыз өзінің бойына жинаған адам болмаса, бірақ ондай қасиеттер бір топ адамдарға жеке-дара тән болса, онда олардың бәрі әкімнің орнына заң бойынша бірлесе ие болады. Адамдардың бұл тобы заң бойынша қойылған басшылар деп аталады», — деп қарастырып, қала-мемлекетті басқарушы билеушілерінің қоғамдық өмірінің толық сипаттамасын береді. Әл-Фараби ел басқарушы әкімдер өздерінің жұмысында алдымен халық үшін игі істерді көп жасаса, қала-мемлекеттің өркендеуіне жол ашылады деген тұжырымға келеді. Халыққа қажетті әділетті заңдар болса, онда мемлекетті басқарудың ісін шыңына жеткізе жетілдіруге мүмкіндік береді, — деп есептеді [10; 528]. Бұл жерде ғалым идеалды мемлекет пен адамның кемелденуі туралы адамгершілік теорияны басшылыққа алып, барлық азаматтар ұстану тиіс мемлекет басқарудың тиімді механизмдерін көрсетіп береді.

Әл-Фараби туралы жазған адамдардың бәрі оның үстінен түркі киімін тастамағанын айтады. Бұл оның түркінің салт-дәстүрін қатаң ұстаған ортада есейгенін, «білім іздеп келді» дейтін арабтарға оның тіпті де еліктемегендігін көрсетеді. Екіншіден, ол түркіге тән жауынгерлік өнерді өте жақсы меңгерген [9; 3]. Ол адамдардың патриоттық сезімдерінің күшті болуына үлкен мән беріп: «Ол өзінің халқын сүйіп, беріліп, оның абзал дәстүрлерін дамытып, жоғын жоқтап, мұның мұндап отыруы қажет», — дейді [3; 156].

Бұл тұрғыдан әл-Фарабидің елі, жұрты немесе басқа бір қасиетті мақсат үшін өмір сүру немесе өзін-өзі құрбан етіп шахидтік дәрежеде көтерілетін еңіреген ерлер туралы жазады. «Ізгі адам ажалды жақындатуға ұмтылмауы тиіс, қайта өмірді ұзартуға барынша тырысуы керек, өмір ұзара берсе, мұның өзі оған бақытты ететін істерді көбірек істеуге мүмкіндік туғызады. Ол өзінің қайырымдылығымен келтіріп отырған пайдадан қала тұрғындары мақрұм қалмауы үшін де істеуі керек. Ол адам өлімге бой ұсынғанда тек мынадай ретте ғана — оның өлімі арқылы қала тұрғындарына ол одан әрі өмір сүргендегіден гөрі көбірек пайда келтіретін болғанда ғана ұғынуы тиіс. Егер оған ажал еріксіз келсе, онда ол мұнан қорықпай, абыроймен өтуі тиіс. Ол ажалдан тіпті де қорықпайды; өлім оны абыржытарлық дәрежеде қорқыта алмайды. Өлім тек надан қалалардың тұрғындары мен бұзық адамдарды ғана қорқыта алады» [10; 536].

Бұдан шығарар қорытынды жауынгер туған қаласын жат жерлік басқыншылардан қорғау үшін майданға шыққанда өлімді ойлап қорқудың қажеті жоқ екен. Ізгі жауынгер қаласын қорғай отырып,

алдымен өзінің отбасын, әке-шешесін, бауырларын, туған-туыстарының өмірін қорғайды. Өлімді қорықпай, үрікпей лайықты түрде қарсы алуы парыз. Егер әділеттілік үшін болған ұрыста қаза тауып жатса, оның өлімі қорғап жатқан қаласы үшін, артында қалған отбасысы үшін тек пайда келтіретін болуы тиіс. Олар одан әрі өмір сүріп, қала-мемлекеті ары қарай дамып, өркендеп, өмір жалғаса береді. Бұл адамзат аман тұрғанда әрқашан есте тұратын, әркім шама-шарқы келгенше, орындап отыруы тиіс қасиетті аманат деп білуіміз керек.

Әл-Фарабидің шыққан тегі туралы қазір де белгілісі — оның әкесінің Фараб гарнизонының қолбасшысы екендігі [2; 207]. Түркілердің ерлік дастандарын жастайынан санасына сіңірген ғұлама еңбегінде ежелгі түркілердің қаһармандық рухтағы жазылған батырлар жырының кейіпкерлерінің әрекетінің тұруы да заңдылық еді. Ислам көнетүркілік батыр жігіттің ерлік идеясын қайта жаңғыртып, сонымен қатар оны ізгілікке жаны жақын, рухы күшті, адамгершілігі мол мазмұнға жақындата түскен. Егер исламға дейінгі дәстүрлерде «ер» бұл ең бастысы қара күштің, көзсіз батырлықтың иесі ретінде бейнеленсе, кейін бұл түсінік моральдық жағынан жетіліп, батырдың бойындағы ең басты қасиет оның адамгершілігі, білімі, ақыл-ойы ретінде көріне бастады.

IX–XI ғғ. мұсылман әлемі түркі көшпелілеріне тең келетін сарбаздар жоқ екендігіне көз жеткізді. Түріктердің тартымды адамгершілік қасиеттері де ерекшелеп тұратын. Түркілерге деген сұраныстың арта түсуіне байланысты енді араб саяхатшылары мен ғалымдары тарапынан олардың этнопсихологиясы да зерттеле бастады. «Түріктер мынадай халық: кек, жылпостық пен алдау, екіжүзділік, бәле жабу, қулық, өсек, дос-жаранға тәкаппарлық, көршілерді көре алмаушылық дегендерді білмейді», — деп жазды мұсылман ғалымы [11; 66].

Ғұлама соғыста өлген шахидтер тәуекелі туралы былай деп жазады: «Қайырымды жауынгер тәуекелге бел байлап ұрысқа кіріскенде, мұның арқасында аман қаламын деп ойлағандықтан кіріспейді, себебі мұның өзі ақымақтық болар еді. Дәл сол сияқты ол не өлемін, не тірі қаламын деп ойламайды, өйткені мұның өзі ұшқалақтық болар еді. Ең дұрысы, ол өлмеймін, аман қаламын деп үміттенеді. Ол өлімнен қорықпайды, өлім келе қалған күнде де ол қорықпайды. Өзінің іздегенін тәуекелсіз алатынын білсе немесе аламын деп есептесе, ол тәуекелге бармайды. Ол тәуекелге бел байласа, өзінің іздегенінен айырылатынын, оны ала алмайтынын біліп, егер осылай етсем, іздегенімді, мүмкін, алармын деп шамаласа, не болмаса, өлсем де немесе тірі қалсам да қаланың тұрғындары оның тәуекелі арқасында ол іздегенді алар деп ойласа, егер өзі аман қалса, қала тұрғындары мұны онымен бөлісер, ал егер өлсе, олар мұны алады, ал ол бұрынғы қайырымдылығы үшін және қазір өзін құрбандық еткені үшін бақытқа жетеді деп ойласа, ол сонда тәуекелге бел байлайды» [10; 536].

«Жауынгер Отан алдындағы ең адал борышы халқын қорғау жолында тәуекелге бел байлап қасиетті соғысқа кіргенде аман қаламын деп ойламайды. Себебі ол бұл істің тәуекелсіз келмейтінін біледі. Сондықтан өзі құрбандыққа барғанда, артында қалған елі бақытқа жетеді деген жауынгердің көңілінде риясыз сенім болады. Әл-Фарабидің пайымдауы бойынша, жауынгер көксеген бақыт — ол артында қалған халықтың рахметі, ел есінде қаларлық іс-әрекеті. Екінші жағынан, қайырымды жауынгердің елі үш жасаған ерлігі арқасында тірі қалған қала тұрғындары халқын бақытқа жеткізу жолында шайқаста мерт болған батырдың іс-әрекетін насихаттап, қастерлеуі керек. Есімін құрметтеп отырып, келер ұрпаққа үлгі-өнегі қылып отыруы шарт екен», — деп халқын бақытқа жеткізу жолында ерлік көрсетіп құрбан болған ерлердің қаһармандық іс-әрекетін насихаттайды [10; 536].

«Қайырымды адам өлгенде немесе оны жау өлтіргенде оны жоқтамай, ол адам қалада қаншама керек болған дәрежеде қала тұрғындарын жұбату керек және ол адамның жеткен бақытына қызығу керек. Онымен бірге бұл — соғыста өлтірілген жауынгердің қала тұрғындарының игілігіне өзін құрбан еткені үшін құрметтелуі — оның ерекше ардақтылығы» [10; 536]. Қорғаныс ұрыстарында қаза тапқан жауынгерлердің рухын құрметтеп отыру — қала тұрғындарының басты мәселесі. Түркілік батырлық дәстүрде жауынгердің ажалы жетіп, үйінде қартайып немесе ауырып өлуі намыс саналған. Сондықтан батырлар жырында ерлердің елі үшін қан майданда батырлықтың ғажайып үлгісін көрсетіп өлу ерекше бақыт саналған.

Әл-Фараби түрік тайпасының дәулетті бір ортасынан, оның ішінде әскери отбасыдан шыққаны бізге мәлім. Бұған дәлел оның толық аты жөнінде «Тархан» деген атаудың болуы. Демек, әл-Фарабидің әкесі түріктердің белгілі әскербасысы болған.

Жалпы табиғатынан түріктер әскери соғыс өнеріне бейімділігімен ерекшеленетін. Олар негізінен әскери істер мен саяси басқару жүйесінде ықпалды күшке ие болды. Әсіресе түріктер саяси-құқықтық салада басқалардан әлдеқайда озық тұрды. Көшпелі әлем батырлар мен ұлы қолбасшыларды,

дүниежүзілік деңгейде мойындалған ғұлама ғалымдарды өмірге әкелді. Түркілердің өздері айтқандай, құдай олардың маңдайларына басқаруды, қолбасшы және билеуші болуды жазған. Мұндай пікірлер біздің ертеден келе жатқан дәстүрімізді еш төмендетпесе керек. Мемлекет құру да шығармашылық білімді, басқару өнерінің әдіс-тәсілдерін қажет етеді. Түріктер арасында ақылды әдіс-айланы дұрыс қолданып соғыса білу де үлкен өнер болып саналған. Олар дүниежүзіне танымал әскери династиялардың негізін қалады. XX ғ. дейін Орталық Азияда, Иран мен Ауғанстан хандықтарының тақтарында көбінесе түркі тектес ақсүйек әулеттер отырды. Көшпелі түріктер үнемі әскери күш пен саяси өкіметті өз қолдарына ұстап отырып, билік жүргізген. Ислам әлемі тарихындағы көрнекті қолбасшылар мен мемлекет құрушылар, дін үшін күрескен қаһармандардың көбі, атап айтсақ, Махмұт Ғазнауи, Бейбарыс, Әмір Темірлер түрік тектестерден шықты [11; 21]. Көшпелі түріктер ислам өркениетінің қорғаушыларына айналды. Көшпелі жауынгердің бойында туа бітті дарыған ерлікке деген құштарлық, тайсалмас жүректілік, ақкөңіл де адал, мәрт мінездің қалыптасуы ол өмір сүрген орта мен этнопсихологиялық жүйеге тікелей байланысты болған. Тарихта көшпелі халықтар пассионарлық үлгідегі адамдардың генераторы сияқты өмір кешті. «Олар өздерінің намыстары мен адамгершіліктерін жеке бастарының қауіпсіздіктері мен материалдық құндылықтардан жоғары қоятын», — деген Е. Хара Даванның пікірінде шындық бар [11; 67].

Әл-Фарабидің ізгі жауынгерлер туралы жазған бұл еңбегі Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арнаған Жолдауы «Қазақстан – 2050» Стратегиясымен тарихи сабақтасып жатыр. Елбасымыз еліміздің қорғаныс саласын басты назарда ұстап Қазақ Елінің шекарасының бұзылмауын қатаң қадағалайды.

«Мәңгілік Елдің халқы — отансүйгіш, патриот, өз өмірлерін Отан үшін қиюға даяр жауынгер халық... Иманды сарбаз үшін Отан үшін жанын қию басты мақсат саналады. Сарбаз қазақ ұғымында Тәңірі еркін орындаушы, Тәңірі жасаған жердегі тәртіпті сақтаушы, Тәңірі сарбазы есептеледі. Шынында да, «Мәңгілік Елдің» сарбазының жағдайы мемлекеттің тұтастай қамқорлығы аясында болуы шарт. «Мәңгілік Ел» сарбазы, біріншіден, өз ұрпағының болашағы үшін алаңдамауы керек — бұл мемлекеттің кепілі болуы тиіс. Екіншіден, әскеридің ең басты міндеті — Отан мен Елбасын қорғау болғандықтан, ол өз еркімен таңдалған тұлға екендігін ешқашан естен шығармау керек. Елбасына күн туғанда қоғамның ер-азаматтары бейбіт уақытта алған әскери білімдерін пайдалана отырып, қолына қару алып, ел қорғауға сапқа тұруға міндетті» [6; 270].

Ортағасырлар заманында ғұмыр кешіп, әлемнің екінші ұстазы атанған ғалым әл-Фарабидің мемлекет, ел басқару жөніндегі тұжырымдары, әлеуметтік-этикалық саяси көзқарастары бүгінгі қоғам үшін де айрықша маңызды. Әл-Фарабидің еңбектерінің ауқымы сол заманның материалдық жағдайы мен қоғамдық-саяси құрылысына байланысты болса да өзінің өміршеңдігімен және қоғам талабына жауап беру қабілетімен көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясына ғылыми-теориялық және тарихи сана тұрғысынан негіздеме бере отырып, тарихи сабақтастық арқылы бүгінгі күнде Тәуелсіз Қазақстанның ұлттық идеясы — «Мәңгілік Ел» идеясымен ұштасып жатыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2003. — 289 б.
- 2 Сыздықов С. Қарлұқ – Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары. — Астана: Фолиант, 2014. — 320 б.
- 3 Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2004. — 176 б.
- 4 Махмуд ал-Кашғари. Диван и Лугат ат-Турк / Пер., предисл. и комм. М. Ауэзовой. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 1288 с.
- 5 Бартольд В.В. Полный географический обзор: сочинения. — Т. III. — М.: Наука, 1965. — 711 с.
- 6 Сыздықов С. Мәңгілік Ел идеясы: қалыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық. — Астана: Фолиант, 2013. — 320 б.
- 7 Машанов А. Әл-Фараби және Абай. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 192 б.
- 8 Смағұлов Н.Б. Ақжан Машановтың әл-Фараби мұраларына көзқарасы // Қарағанды ун-тің хабаршысы. Тарих, философия, құқық сер. — 2007. — № 3 (77). — 284 б.
- 9 Бейсенбай Б. Әбу Насыр әл-Фараби өмірбаянына жаңа қисын // Ана тілі. — 2011. — 22 маус.
- 10 Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары / Құраст.: Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманғалиева, Ж. Сандыбаев. — Алматы: Арыс, 2009. — 656 б.
- 11 Нұртазина Н.Д., Хасанаева Л.М. Ежелгі түркілердің исламдануының тарихи алғышарттары: оқу құралы. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2010. — 84 б.

Н.Б. Смағұлов, А. Ташағыл

Историко-политическая и теоретическая основа идеи «Мәңгілік Ел» в трудах Аль-Фараби

В статье представлен научный анализ труда Аль-Фараби «Мудрые высказывания правителя государства», который в эпоху Средневековья поднял к вершинам своего развития исламскую науку. Авторами подробно рассмотрены достижения исламской цивилизации в Средневековье, а также вклад среднеазиатских тюрков в развитие науки, образования и культуры. Аль-Фараби в своих трудах, выделено в статье, высказывает передовые мысли, отзывы и суждения о мире, обществе, государстве и человеческих отношениях. Отмечено, что его труды и по сей день не потеряли своей актуальности. Авторами обращено внимание на то, что его выводы по управлению народом, страной, социально-этнические и политические взгляды являются особо важными для современного общества. С историко-политической и теоретической точек зрения обосновывая идею древних тюрков «Мәңгілік Ел», авторами доказано, что причиной зарождения этой идеи стали фундаментальные труды Аль-Фараби. Подчеркнуто, что в трудах Аль-Фараби идея «Мәңгілік Ел» обоснована как научно-теоретически, так и с точки зрения исторического сознания, поэтому на сегодняшний день она превратилась в национальную идею Республики Казахстан.

N.B. Smagulov, A. Tashagyl

Historical and political and theoretical basis of the «Mangilik El» in the writings of Al-Farabi

In this paper, the authors make a scientific analysis of the work of Al-Farabi «Wise sayings of the state governor». Who in the Middle Ages raised to the heights of the development of Islamic science. The authors further discussed achievements of Islamic civilization in the Middle Ages, as well as the contribution Average Asian Turks in the development of science, education and culture. Al-Farabi in his writings, expresses the advanced reviews and opinions about the world, society, the state and human relations. His works are to this day not lost its relevance. The authors draw vnimanne the fact that his conclusions on the management of the people, the country, the socio-ethnic and political views are particularly important for modern society. With historical and political, from a theoretical point of view, justifying the idea of ancient Turks «Mangilik El», the authors scientifically prove that the cause of this idea became zarozhdeniyea fundamental works of Al-Farabi. We studied that in the works of Al-Farabi, the idea of «Mangilik El» unsubstantiated scientific theory, and from the standpoint of historical consciousness and therefore today it has become a national idea of the Republic of Kazakhstan.

References

- 1 Shalekenov U.Kh. *Civilization of settled Turks*, Almaty: Kazakh University publ., 2003, 289 p.
- 2 Syzdykov S. *Karluk-Karakhanid relations: political history and cultural heritage*, Astana: Foliant, 2014, 320 p.
- 3 Kobesov A. *Abu Nasir al-Farabi*, Almaty: Kazakh University publ., 2004, 176 p.
- 4 Mahmoud al-Kashgari. *Sofa Lug'at al-Turk / Transl., preface and comments M. Auezova*, Almaty: Daik-Press, 2005, 1288 p.
- 5 Bartold V.V. *Full geographical survey. Works*, III, Moscow: Nauka, 1965, 711 p.
- 6 Syzdykov S. *Idea Mangilik el: the formation, three foundations, historical continuity*, Astana: Foliant, 2013, 320 p.
- 7 Mashanov A. *Al-Farabi and Abay*, Almaty: Kazakhstan, 1994, 192 p.
- 8 Smagulov N.B. *Bull. of University of Karaganda. Ser. history, philosophy, law*, 2007, 3 (77), 284 p.
- 9 Beisenbay B. *Ana tili*, 2011, April, 22.
- 10 Al-Farabi. *Selected treatises / Compiled: A. Nysanbaev, G. Kurmangaliyeva, Zh. Sandybaev*, Almaty: Arys, 2009, 656 p.
- 11 Nurtazina N.D., Hasanaeva L.M. *Historical background Islamisation of the ancient Turks*, tutorial, Almaty: Kazakh University publ., 2010, 84 p.

Б.Ж. Сомжурек

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана
(E-mail: somzhurek@gmail.com)*

Сотрудничество стран тюркского мира с НАТО

В статье рассмотрена эволюция сотрудничества новых независимых государств тюркского мира с влиятельной военно-политической организацией — НАТО. Отмечено, что за последние четверть века молодые тюркские государства, учитывая свое геополитическое и геостратегическое положение, определили основные приоритеты во внешней политике. Одним из важнейших направлений государственной политики тюркских государств постсоветского пространства, подчеркнуто автором, является укрепление обороноспособности, что возможно также при активном взаимодействии с такими организациями, как Североатлантический альянс. Но активизация НАТО, выделено в статье, вызывает ряд вопросов у таких государств, как Россия, которая имеет свои определенные интересы во взаимодействии со странами тюркского мира.

Ключевые слова: Совет Североатлантического сотрудничества, программа «Партнерство во имя мира», расширение НАТО, военная безопасность, транснациональная преступность.

Распад Советского Союза и в целом социалистического лагеря в конце 1980-х-начале 1990-х гг. в корне изменил геополитический расклад на евразийском пространстве. Западные державы стали строить совершенно новые отношения с уже бывшими социалистическими республиками.

Коллапс Советского Союза привел к образованию таких новых независимых тюркских государств, как Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан и Узбекистан. Одним словом, тюркский мир в начале 90-х годов прошлого столетия приобрел конкретное политическое очертание, хотя современные тюрки проживают на разных континентах.

С первых дней самостоятельного развития новые тюркские страны, избавившиеся от оков тоталитарного режима, приступили к созданию своей собственной армии и укреплению обороноспособности, развитию военно-политических контактов с другими государствами, активному участию в различных международных организациях и системах коллективной безопасности, таких как ОБСЕ, СВМДА, ОДКБ государств-участников СНГ. Ведь обеспечение национальной и военной безопасности является для многих государств неперемennым условием сохранения территориальной целостности, нерушимости границ и независимости.

Руководство новых тюркских государств видит укрепление системы национальной безопасности и в сотрудничестве с НАТО (Организация Североатлантического договора), которая после краха bipolarной системы поставила перед собой совершенно иные задачи. Фактически создание при этой организации Совета североатлантического сотрудничества (далее — ССАС) с целью развития партнерства, сотрудничества, контактов и обменов в области обороны с новыми государствами означало расширение НАТО на Восток. Говоря другими словами, ССАС способствовал проведению консультаций и сотрудничества между НАТО и бывшими странами Варшавского Договора с тем, чтобы адаптировать их военную политику к новой архитектуре безопасности [1; 227].

В 1994 г. появляется программа «Партнерство во имя мира» (далее — ПИМ) в рамках развития ССАС, который первоначально был сосредоточен на многостороннем политическом диалоге. По сравнению с ССАС данная программа имела следующие особенности:

- открыта для всех государств, включая бывшие нейтральные и неприсоединившиеся страны Европы, а не только бывших членов Варшавского Договора, как это было с ССАС;
- нацелена на реальное партнерство;
- инициировала расширение НАТО.

Но, так же как и ССАС, программа ПИМ не обеспечивала гарантий безопасности государствам, входящим в нее, так как она преследовала более узкие цели.

Следует отметить, что с начала расширения НАТО на Восток особую позицию заняла Российская Федерация, с которой тесно сотрудничают новые независимые тюркские государства. Заведующий сектором ИМЭМО РАН Сергей Ознобищев отмечал: «Политику расширения блока с самого начала в Москве однозначно воспринимали как нарушение обещаний, данных ранее, причем на самом высоком уровне. Как вспоминал бывший заместитель заведующего международным отделом ЦК

КПСС Андрей Грачев: «Через два месяца после встречи с М.Горбачевым на Мальте госсекретарь США Дж. Бейкер заявил от имени президента Буша, что «если будущая Германия вступит в НАТО, то НАТО ни на дюйм не продвинется на восток» [2; 51].

Центральная Азия, на территории которой расположено большинство современных тюркских государств, всегда находилась в фокусе особого внимания Запада. В свете исламизации христианский мир рассматривает тюркские страны через призму ближневосточных событий [3; 136].

Здесь невозможно не отметить тот факт, что из тюркских государств Турция имеет большой опыт сотрудничества с НАТО. Как известно, Турция присоединилась к этому альянсу еще 18 февраля 1952 г., т.е. спустя три года после создания НАТО. Этот шаг турецкой стороны был продиктован ее историческим выбором в пользу сотрудничества с Западом и желанием противодействовать распространению коммунистических идей на другие страны региона. Кроме того, вступление Турции в альянс, с одной стороны, позволило НАТО усилить ее «южный фланг», а с другой — освободило Анкару от советского давления из-за доступа к стратегическим морским маршрутам [4].

Понятно, что, занимая важное геополитическое и геостратегическое положение в Средиземноморье и на Ближнем Востоке, Турция в течение многих десятилетий остается важнейшим участником Североатлантического альянса. Анкара внесла определенный вклад в безопасность НАТО, особенно во времена «холодной войны», обеспечивая защиту самой протяженной границы с уже прежним СССР. Хотя в последние годы и отмечается более самостоятельное поведение Турции в рамках НАТО, что выразилось в развитии военно-политических отношений этой страны, например, с Китаем, а также в блокировании Анкарой развития военного сотрудничества между НАТО и Европейским союзом, связанное с нерешенностью проблемы Кипра, турецкая сторона остается для НАТО важнейшим звеном в продвижении интересов альянса в отношении новых тюркских государств.

Активно строительство отношений с тюркскими государствами началось у НАТО через программу ПИМ. Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Туркмения, Узбекистан являются участниками данной программы.

Азербайджан подключился к натовской программе ПИМ 4 мая 1994 г. Следует отметить, что еще в декабре 1991 г. министр иностранных дел Азербайджана Г. Садыхов высказался о необходимости вступления Азербайджана в НАТО [4].

В середине 1990-х гг. Президент Азербайджана Гейдар Алиев вручил генеральному секретарю НАТО Хавьеру Солане «Верительный документ» о сотрудничестве между Азербайджаном и Североатлантическим блоком. А с 1996 г. программа ПИМ уже начала претворяться в жизнь, что выразилось в участии сотрудников Министерства обороны Азербайджана в семинарных и учебных занятиях, организованных в рамках данной программы НАТО. Также важным шагом в развитии сотрудничества Баку с Брюсселем стало подписание в 2005 г. Индивидуального плана действий партнерства [4].

Как было сказано выше, кыргызская сторона также является участником программы НАТО ПИМ. Но особые отношения между двумя сторонами сложились после формирования антиталибской коалиции в начале нового тысячелетия. В декабре 2001 г. США в Кыргызстане создают авиабазу для перевозки грузов и военнослужащих коалиции в Афганистан. Но в июне 2013 г. Верховный совет Кыргызстана проголосовал против продления срока аренды Соединенными Штатами базы в Манасе до конца афганской операции [4].

Одним из стратегических партнеров Североатлантического альянса в Центральной Азии, в силу своего геополитического расположения, является Узбекистан. Это государство активно участвует в программе ПИМ. Так же как и другие тюркские государства постсоветского пространства, в 1996 г. Узбекистан и НАТО утвердили первую Программу индивидуального партнерства. А после начала военных действий в Афганистане, с 2002 г. Ташкент поддерживает действия членов Североатлантического альянса в соседней стране. Узбекское правительство предоставило свое воздушное пространство и территорию для транзита невоенных грузов для коалиционных сил альянса в Афганистане, а также разрешило военным самолетам Германии использовать аэродром в городе Термезе, США — в Ханабаде [4].

Сегодня узбекское руководство строит отношения с альянсом с учетом отдаленных перспектив. При этом Узбекистан прекрасно понимает, что предстоящий вывод сил НАТО из Афганистана потребует укрепления безопасности в приграничных государствах, в том числе и в самом Узбекистане.

Активно развивается в рамках программы ПИМ сотрудничество между Туркменистаном и НАТО. Ликвидация угрозы или последствий стихийных бедствий, противодействие незаконному обороту наркотиков, международному терроризму и организованной преступности являются приори-

тетными направлениями взаимоотношений. В июне 2011 г. Президент Туркменистана Г. Бердымухамедов принял в Ашхабаде спецпредставителя генерального секретаря НАТО по странам Центральной Азии и Кавказа Джеймса Аппатурая, который отметил, что «НАТО придает большое значение сотрудничеству с нейтральным Туркменистаном, который, будучи общепризнанным миротворческим центром, играет ключевую роль в Центральноазиатском регионе» [5].

Одним словом, после начала контртеррористической операции в Афганистане на совершенно новый уровень сотрудничества вышли отношения государств Центральной Азии с НАТО. Определенную роль в этом сотрудничестве играет и Республика Казахстан.

Еще в 1992 г. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев заявил, что страна пойдет «на расширение контактов с НАТО, четко определив их сферы и пределы, и не в ущерб военному сотрудничеству в рамках СНГ или двусторонним военным связям» [6; 51].

В практике взаимоотношения Республики Казахстан и НАТО можно выделить следующие периоды:

1-й период — установление контактов между Казахстаном и НАТО (1992 г. – апрель 1994 г.);

2-й период — расширение сотрудничества между Республикой Казахстан и НАТО (май 1994 г. – 2005 г.);

3-й период — новый уровень развития взаимоотношений между Казахстаном и НАТО (2006 г. – по сегодняшний день).

Начало сотрудничеству Казахстана с НАТО было положено 10 марта 1992 г., когда Казахстан присоединился к Совету Североатлантического сотрудничества. А в ноябре 1992 г. состоялся визит генерального секретаря НАТО М. Вернера в Алматы.

В декабре 1995 г. в Алматы проводятся рабочие встречи экспертов НАТО, Министерства обороны и Государственного комитета по чрезвычайным ситуациям Республики Казахстан, на которых обсуждается Индивидуальная программа партнерства Казахстана и НАТО на 1996 г.

Казахстан, помимо сказанного выше, в мае 1994 г. стал 19-м государством, присоединившимся к программе НАТО «Партнерство во имя мира». В этом документе говорится, что государства, подписавшие этот документ, будут сотрудничать с Организацией Североатлантического договора во имя достижения следующих целей:

а) содействие транспарентности в планировании национальной обороны и разработке бюджетов;

б) обеспечение демократического контроля над силами обороны;

в) поддержание способности и готовности вносить вклад с учетом положений национальных конституций в операциях под эгидой ООН и/или СБСЕ;

г) установление отношений в военной области, основанных на сотрудничестве с НАТО в целях совместного планирования, боевой подготовки и проведения учений для повышения готовности к проведению операций в сфере миротворчества, поиска и спасения, гуманитарных и других операций, о которых впоследствии может быть достигнута договоренность;

д) формирование в долгосрочной перспективе сил, в большей степени готовых к взаимодействию с вооруженными силами стран-членов Североатлантического союза [7; 301].

Помимо сотрудничества для достижения названных выше целей, эта военно-политическая организация пообещала проводить консультации с любым активным участником партнерства, если этот партнер считает, что существует прямая угроза его территориальной целостности, политической независимости или безопасности [7; 302].

Безусловно, подписывая этот документ, казахстанское руководство укрепляло военную безопасность страны, а также открывало возможность для усовершенствования собственных Вооруженных сил в соответствии с мировыми стандартами. Участие Республики Казахстан в программе ПИМ рассматривалось в качестве приоритетного направления в области международного сотрудничества.

Участие Казахстана и других государств постсоветского пространства в программе НАТО «Партнерство во имя мира» не могло не беспокоить российскую сторону. Россия еще раз напомнила мировому сообществу на саммите ОБСЕ в Турции о том, что она остается претендентом на титул сверхдержавы, являясь, тем самым, главным конкурентом для США, которые считают себя единственной экономической и политической супердержавой, выполняющей главную роль в поддержании безопасности во всем мире.

В свое время государственный секретарь США М. Олбрайт о сотрудничестве НАТО и Казахстана говорила следующее: «Развивающиеся отношения НАТО с Казахстаном в рамках Программы

партнерства во имя мира являются ярким выражением стремления альянса к сотрудничеству в целях содействия миру, процветанию и стабильности. Участие в программах НАТО может также способствовать контактам между военными, реформе вооруженных сил и региональному сотрудничеству. Посредством разнообразной деятельности НАТО поможет заложить основу для развития Казахстана в условиях мира и процветания...» [8].

С 2006 г. Казахстан сотрудничает с НАТО уже в рамках Индивидуального плана действий партнерства. Комплекс мероприятий, обозначенных в программах, охватывает сферы подготовки и оснащения отдельных подразделений Вооруженных сил «Казбат» по стандартам НАТО, подготовки специальной спасательной команды, способной принимать участие в международных спасательных и гуманитарных операциях, сотрудничества в пограничной безопасности, реформирования Вооруженных сил, а также чрезвычайного гражданского планирования и решения экологических проблем. Одним словом, в новом столетии сотрудничество Казахстана с НАТО вышло совершенно на новый уровень своего развития.

Еще раз характеризуя деятельность НАТО в 1990-е гг., следует отметить политику расширения этого военного блока на Восток, что практически означало формирование господства блока в Восточной и Центральной Европе, а также в определенной степени нашло отражение и в новом тюркском геополитическом пространстве. Данное обстоятельство не устраивало, прежде всего, российскую сторону.

Участие почти всех государств СНГ в программах НАТО привело к военно-политической изоляции России от Европы, к определенному уменьшению ее роли в европейских делах. Тем более, что если прежде у блока традиционно существовала своя зона ответственности и она ограничивалась рамками вашингтонского договора, т.е. территорией стран-членов НАТО, то после саммита в Вашингтоне, состоявшегося в апреле 1999 г., все рамки исчезли [9; 18].

НАТО, испытывающая со дня своего образования особое влияние США, все еще рассматривается некоторыми российскими политиками как сила, которая сможет разрушить авторитет России как великой державы. В концепции внешней политики Российской Федерации, принятой еще в 1990-е гг., указано, что «по целому ряду параметров нынешние политические и военные установки НАТО не совпадают с интересами безопасности Российской Федерации, а порой прямо противоречат им... Россия сохраняет негативное отношение к расширению НАТО...» [10].

Важное значение относительно перспектив взаимодействия между Россией и НАТО имело подписание 27 мая 1997 г. в Париже основополагающего акта о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности. Бывший премьер-министр России Евгений Примаков оценил основополагающий акт между Россией и НАТО следующим образом: «Конечно, этот документ не снижает всех озабоченностей России и не является индульгенцией со стороны России на расширение НАТО, но претворение в жизнь его положений и принципов помогает вести дело к безопасности в Европе и минимизировать негативные последствия начатого не по нашей воле расширения этого альянса» [11; 19].

Российская сторона считает, что расширение НАТО на восток и превращение блока в доминирующую военно-политическую силу в Европе создают угрозу нового раскола континента, крайне опасного в условиях сохранения в Европе мобильных ударных группировок войск, ядерного оружия, а также недостаточной эффективности многосторонних механизмов поддержания мира. Поэтому перспектива дальнейшего расширения НАТО на восток является неприемлемой для России, как и для любых других государств, дорожащих своим суверенитетом. В противостоянии этим угрозам Россия, как это определено её Военной доктриной, приоритет отдаёт политическим, дипломатическим и другим средствам, стремится к равноправному и взаимовыгодному партнёрству с НАТО в сочетании с твёрдой решимостью защищать всеми имеющимися силами и средствами национальные интересы, гарантировать безопасность страны.

Сотрудничество между Россией и НАТО должно продолжаться и тогда, когда позиции сторон не совпадают. Продвижение отношений НАТО – Россия должно быть одним из главных приоритетов альянса. Как известно, на греческом острове Корфу в 2009 г. было достигнуто соглашение о возобновлении заседаний Совета Россия – НАТО после почти годичного перерыва, вызванного разногласиями по Южной Осетии и Абхазии.

Характер отношений НАТО – Россия все еще будет влиять на военно-политический аспект сотрудничества между собой тех же государств постсоветского пространства. Тем более, что негативный итог построению двустороннего диалога подведен в Военной доктрине Российской Федерации 2010 г., из которой следует, что российская сторона по прошествии пятнадцати лет со

времени начала процесса расширения НАТО на восток по-прежнему рассматривает в качестве основной внешней военной опасности «стремление наделить силовой потенциал Организации Североатлантического договора (НАТО) глобальными функциями, реализуемыми в нарушение норм международного права, приблизить военную инфраструктуру стран – членов НАТО к границам Российской Федерации, в том числе путем расширения блока» [12].

НАТО, возникшая как противовес государствам социалистического лагеря, в 1990-е гг. и в начале XXI в. превратилась в совершенно новую военно-политическую организацию. Активизация НАТО на постсоветском пространстве связана с ее глобальными геополитическими задачами. С тех пор, как США усилили свое влияние на мировой арене, НАТО активно стало интересоваться проблемами безопасности на постсоветском пространстве, особенно в Центральной Азии. Безусловно, транснациональная преступность (терроризм, экстремизм, наркобизнес, контрабанда оружия) несет серьезную угрозу безопасности тех же государств Центральной Азии. В связи с этим альянс НАТО расширился до невероятных размеров, и считать его сегодня только атлантическим некорректно.

В сотрудничестве с НАТО новые тюркские государства видят совершенствование и укрепление своих вооруженных сил, а также обеспечение национальной и военной безопасности. Военнослужащие тюркских стран принимали активное участие в учениях и тренингах, организуемых и проводимых НАТО, а воинские подразделения участвовали в миротворческих операциях альянса.

Североатлантический альянс заинтересован в укреплении сотрудничества с тюркским миром сегодня в первую очередь в сфере совместной борьбы с терроризмом, экстремизмом и наркотрафиком. Ведь не секрет, что геополитическое, геостратегическое расположение тюркских государств заставляет НАТО иным взглядом посмотреть на изменившийся мир.

Список литературы

- 1 *Копитерс Б.* Партнерство ради мира с Центральной Азией // Этнические и региональные конфликты в Евразии. — Т. 1. — М.: Весь мир. — 1997. — С. 227–250.
- 2 *Ознобищев С.К.* Новый мир и отношения Россия - НАТО // Полис — Политические исследования. — 2011. — № 3. — С. 50–57.
- 3 *Mim Kemâl Öke.* Türk Dünyası. Tarihin Süzgecinden. — İstanbul: İrfan Yayıncılık & Tanıtım Limited Şirketi, 1997. — 179 с.
- 4 Взаимоотношения НАТО и стран Содружества Независимых Государств. — [ЭР]. Режим доступа: <http://nato.biz/ru/cis.html> (дата обращения 10.03.2016)
- 5 [ЭР]. Режим доступа: <http://trend.az/regions/casia/turkmenistan> (дата обращения 10.03.2016)
- 6 *Назарбаев Н.А.* Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. — Алматы: Дәуір, 1992. — 56 с.
- 7 Партнерство во имя мира: Рамочный документ // Сборник документов по международному праву. — Т. 1. — Алматы, 1998. — С. 300–302.
- 8 *Олбрайт М.* 50-я годовщина НАТО // Новое поколение. — 1999. — 23 апр.
- 9 *Козин В.* На обочине // Экономика и политика России. — 2000. — № 1. — С. 17–19.
- 10 Концепция внешней политики Российской Федерации. — [ЭР]. Режим доступа: www.rg.ru/oficial/doc/sng/concep.shtml (дата обращения 10.03.2016)
- 11 *Примаков Е.* Россия: реформы и внешняя политика // Международная жизнь. — 1998. — № 7. — С. 15–20.
- 12 Военная доктрина Российской Федерации. 2010 г., 5 февр. — [ЭР]. Режим доступа: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461 (дата обращения 10.03.2016)

Б.Ж. Сомжүрек

Түркі әлемі елдерінің НАТО-мен ынтымақтастығы

Мақалада түркі әлеміндегі жаңа тәуелсіз мемлекеттердің Солтүстік Атлантикалық келісім әскери-саяси ұйымымен (НАТО) байланысы қарастырылды. Ғасырдың соңғы ширегінде жас түрік мемлекеттері өздерінің геосаяси және геостратегиялық жағдайына жүгіне отырып, сыртқы саясаттағы негізгі басымдықтарын анықтады. Посткеңестік кезеңдегі түркі тілдес мемлекеттердің мемлекеттік саясаттағы ең маңызды бағыттарының бірі — қорғаныс қабілеттерін нығайту, Солтүстік Атлантикалық Альянс сияқты ұйымдармен белсенді ынтымақтастықта болу болып табылады. Бірақ НАТО-ға кіру, Ресей сияқты, түркі әлемі елдеріне нақты қызығушылықтары бар мемлекетке бірқатар мәселелерді туындатты.

B.Zh. Somzhurek

Cooperation between turkic world states and NATO

This article considers the evolution of cooperation between newly independent states of the Turkic world and a powerful military-political organization — NATO. Over the past quarter of a century, young Turkic states taking into consideration their geopolitical and geostrategic position identified main priorities in foreign policy. One of the most important directions of the state policy of the post-Soviet Turkic states is the strengthening of the defense capability, which has become also possible due to active interaction with such organizations as the North Atlantic Alliance. But the NATO activation causes a number of problems in such countries as Russia, which has its own specific interests in cooperation with the Turkic world states.

References

- 1 Coppeters B. *Ethnic and regional conflicts in Eurasia*, 1, Moscow: Ves mir, 1997, p. 227–250.
- 2 Oznobishchev S.K. *Polis – Political Studies*, 2011, 3, p. 50–57.
- 3 Mimi Kemal Oke. *Turkish world. History filter*, Istanbul: Irfan Publishing and Advertising Company, 1997, 179 p.
- 4 Relations between NATO and the Commonwealth of Independent States, [ER]. Access mode: <http://nato.biz/ru/cis.html> (дата обращения 10.03.2016)
- 5 [ER]. Access mode: <http://trend.az/regions/casia/turkmenistan>
- 6 Nazarbayev N.A. *The strategy of the formation and development of Kazakhstan as a sovereign state*, Almaty: Dauyr, 1992, 56 p.
- 7 Partnership for Peace: Framework Document. Collection of international law documents, 1, Almaty, 1998, p. 300–302.
- 8 Albright M. *New generation*, 1999, 23 April.
- 9 Kozin V. *Economics and Politics of Russia*, 1998, 1, p. 17–19.
- 10 *Concept of Foreign Policy of Russian Federation*, [ER]. Access mode: www.rg.ru/official/doc/sng/concep.shtm (дата обращения 10.03.2016)
- 11 Primakov E. *International Affairs*, 1998, 7, p. 15–20.
- 12 *Military Doctrine of the Russian Federation*. 5 February 2010, [ER]. Access mode: http://news.kremlin.ru/ref_notes/461 (дата обращения 10.03.2016)

UDC 14

O. Aytbayev, A.K. Temirbulatova

Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: aytbaev42@mail.ru)

New science, or old myth?

This article deals with the correlation of science and extra sensorial perception of the world. It is claimed the scientific perception of the world radically differs from extra sensorial perception. The science or scientific perception is a sphere of human activity function of which is development and theoretical schematization of objective reality knowledge. And, the extra sensorial perception belongs to the perception forms occurring without participation of sense organs and belonging to area of mysticism. The mysticism is the base of myth perception. The myth or myth perception are parts of culture. The culture is broader concept than science, the «pseudoscientific myths» demand, probably, a double assessment — criticism as the area applying to be science, and the analysis as a part of culture which can't be ignored and which is difficult interwoven into human knowledge.

Key words: mysterious, extra sensorial perception, biofield, science, myth, legend, folk tale, fairytale, fable, folklore, bylichka, mysticism.

In recent years the ordinary reader is interested in messages about the unknown flying objects which are treated as reconnaissance ships of alien civilizations, about searches of mysterious Loch Ness monster, about tragic secrets of «Bermuda Triangle». But the greatest interest causes everything relating to mentalities secrets — generally they are stories about unusual properties of the biofield allowing to move objects with effort of will, to predict future, to diagnose and treat diseases, so-called extra sensorial perception — ESP. Stories about ESP are presented in the form of experimentally obvious phenomena which haven't received a proper theoretical explanation yet.

If to distract from declarations on the fact that ESP is a new area of scientific knowledge, then it is necessary to notice that at many statements of adherents of ESP is something supernatural. And it is understood not as the phenomena which haven't been learned by science yet, but the provisions contradicting the general scientific principles.

The appeal to supernatural pulls together so-called ESP with mysticism. Not accidentally the English ethnographer, the founder of cultural and historical school in mythology J. Fraser wrote: «One of magic foundations is the belief in telepathy. The modern adherent of belief without effort would find a common language with the savage in interaction of minds at a distance... The savage is convinced in not only magic ceremonies make impact on people and objects at a distance, but also that the simplest acts of ordinary life can make the same effect» [1].

The critical analysis of phenomena of ESP is important for fighting against modern kinds of the fideism trying to speculate, on the one hand, with the problems which haven't been learned by science yet, and on the other hand, to rely on pseudoscientific mystifications.

Researches on ESP began in 1882 when in England there was Society of mental researches, and reached the peak in the thirties in works of J. Rein of Duke University laboratory (USA). We will notice that as the most sensational experiences got an ordinary explanation (usually it was fraud) and interest in the unusual phenomena of mentality began to die away, the compromised terms were succeeded by the new one. So, in the 19th century people with unusual abilities were called mediums, in 30 — the 60th years of the 20th

century were called telepathists or sensitives, and recently have been called psychics. Also it took place the tendency to change of the name of activities for «studying» these phenomena. In the beginning it was called as spiritism, then — parapsychology, and now — «ESP research».

Parapsychologists single out several spheres of research which they were engaged in. Following, main from them are telepathy — transfer of thought or an image on distance from one person to another without participation of sense organs; a psychokinesis — physical impact on material objects with will power; clairvoyance, or precognition is obtaining data on future events, destiny prediction, finding of the gone objects. Recently it has been much spoken about diagnostics and treatment of diseases by means of biofield (psycho — or paramedicine), about the so-called psychophoto (imprinting of a fancy on a film of camera without opening of its lock) which, however, can be considered as psychokinesis «subspecies», about definition on the changed biofield of a plant in the presence of which there was a crime (it «was terrified»), characteristic features of the criminal and details of a crime (psychocriminalistics) etc. Before parapsychology and «researchers of ESP» have progressed in classification of the phenomena studied by them, the idea about unusual and mysterious properties of human mentality has undergone big evolution.

In 1847 in America and Europe there was a spiritism — a way of communication with spirits of the dead by means of especially gifted people — mediums or collective efforts in table-tipping. The belief in supernatural abilities of communication with the other world took not only inhabitants, but also the famous scientists, among them there were physicists U. Berret and O. Lodge, the mathematician A. Morgan, the biologist A. Wallace (irrespective of Darwin put forward the theory of evolution), chemists U. Kruks, A.M. Butlerov. The spiritism cult which was widely extended even in the scientific environment forced F. Engels to write a philosophical lampoon «Natural sciences in the world of spirits» in which it was opened the absolute impossibility to combine the spiritualistic phenomena with science.

Mediums weren't limited to broadcast of knocks from the other world, they wrote by dictation of spirits notes or broadcasting by their voice of the latest news from shadowland. At the end of the 19th century there were so-called physical mediums in the presence of whom spirits were materialized and made different physical actions, somehow: moved objects, lifted little tables, played musical instruments, touched by hand attendees faces at sessions and even gave them sonorous kisses.

It should be noted that in the scientific analysis of so obvious mystifications the leading role was played not by societies of mental researches which most of participants interpreted the unknown phenomena of human mentality, riddles and surprises which would be given still by mentality to science, and the commissions consisting of physicists, conjurers and small part of skeptically adjusted psychologists.

It is interesting that most unfriendly professional conjurers treated sessions of mediums. It is easy to understand their mood: they could make tricks on the verge of a human body, representable for opportunities, but never gave it for certain yet not learned secret which had to nonplus science.

The little-known French writer on pedagogical subjects the marchionesses Rivayl who became widely known to the world of spiritists under a pseudonym Alan Kardek (1804–1869) was the chief theorist of spiritism. His books have been translated into all European languages including into Russian. We will use his work «Book of Mediums» published in St. Petersburg in 1904.

Fistful Kardek gave classification of mediums, distinguishing among them in the presence of whom the souls of the dead were materialized, in the presence of whom the certain «semi-material» parts of spirits connected to objects and began to move, soar (to levitate), and, further, such mediums whose body spirits seized in a trance and who began to broadcast them by voice about the phenomena known only to this spirit. Kardek singled out as many mediums so many types of people exists: mediums for messages of platitudes, ribalds, illiterate, self-interested, mediums — healers, mediums self-confident and mediums poetic. Kardek taught the soul of the dead isn't absolutely exempted from a corporality. Long time it remains surrounded by the certain cover which is called «perispri» or the «an astral body» having appearance of a body of the dead. This «perispri» is seemingly material, but not absolutely. Kardek asked for the help a new then science about electricity — it represents something like an electric cloud in the form of a human body. Now it is clear that not the soul influences objects, the person sees not its actions or doesn't feel it appears before the brightened-up look of the medium (only superstitious medieval people so could think), and all this occurs thanks to effect of special type of matter — as if electric «perispri». The same «perispri» gets into a body of the medium, merging with his own, forcing it to speak not to the voice or to write about events unknown to him.

By the beginning of the 30th years in scientific community it became inconvenient to speak about spirits and scientific check of sessions of communication with the other world. The problem, according to parapsychologists, consisted not in research of the mechanism of transfer from the other world, and in finding of

a way to what the thought or an image from one person to another is transferred, passing touch channels, sense organs or how will power is possible to move objects, or what mechanism of exact anticipation of an event (we will notice that these problems were discussed at the end of the 19th century, but weren't still the main).

When the prominent researcher of the paranormal phenomena J. Rein (the botanist who went in for parapsychology after the lecture on spiritism given A. Conan-Doyle) headed special laboratory of parapsychological researches in Duke University (in 1930) experiments on telepathic obtaining the whole pictures weren't put any more. Superprobabilistic guessing of the series from the figures and cards constructed by Rein's employee Zener (five cards with the image of a circle, a square, a cross, wavy lines and a star) would be considered as success in the proof of existence of ESP. There were invented various smart ways of the casual choice of Zener cards, the inductor (the person giving a mental task) looked at them, and percipient (accepting information) wrote down the guessing. It seemed to Rein that he had convincing results — in some of his experiments the number of the correct guessings against purely casual emergence of the account made several millions to one, i.e. purely casual guessing almost incredibly, it is necessary to recognize reality of ESP. Alas, the detailed analysis of protocols of experiments which was given in Ch. Henzel's book (Henzel Ch. Parapsychology. M., 1970.) shows that experiments contained the mass of «holes» — from a possibility of fraud before unconscious use of the so-called touch keys representing very weak signals perceived by usual sense organs and processed at the subconscious level and only the end result which is perceived as inspiration, a sudden guess is realized. Quite often found cases of feeling of a stare in a back which support belief of many people in a psychokinesis are an example of touch keys. Actually there is a typical touch key: silent rustles behind you, breath, a shadow sideways, reaction of people whom you see and who in turn see the one who considers you force to guess («to feel a look») that behind «not everything is all right», and to turn back.

Cases of so-called spontaneous telepathy when a certain person sees some situation or hears certain words, and then this situation really occurs or necessary person pronounces those words, speaking harmlessly. They are quite real. So, almost each mother caring for the child with concern imagines nearly every day that something happened to her favorite (especially when he has lost somewhere), touching any possible options in the consciousness. The law of large numbers says that accidents are inevitable, and the probability theory says that under the conditions stated above surely there have to be coincidence and if there is an accident, the consciousness is fixed from all options which have flashed in the head by those which is similar to the incident, and rejects the others.

New flash of interest in problems of ESP arose in the seventies. Perhaps, there was something, throwing new light on the mentality nature. A certain opening was really happened. This concept about the biological field — biofield. At the same time it was opened not biofield, namely new concept of biofield. It was entered by the Soviet biologist A.G. Gurvich in 1944, but was applied by him absolutely in other sense, than now is used by supporters of ESP.

What contents is put in concept of biofield by ESP adherents and what empirical and theoretical bases for its introduction? «Researchers of ESP» widely use the concept «biofield» for designation to unknown science of the reality generating the phenomena (telepathy, a psychokinesis) observed by them. Assumptions that the kind of electromagnetic radiation which were not investigated by physics yet can be the main component of biofield. Now all range of electromagnetic oscillations — from gamma radiation to superlong electromagnetic waves are known to physics. Therefore the assumption of existence of the electromagnetic waves «unknown» to science which, however, are carriers of extra sensorial information can't be considered as a scientific hypothesis any more. However, there are works in which it is claimed that the usual electromagnetic oscillations radiated by a brain could be carriers of extra sensorial information.

Such conclusions are based on the famous provisions of radio engineering according to which any signal however they were weak, are capable to transfer information, but, the signal is weaker, the bigger time is necessary for reception of information unit. However» numerous experiments of supporters of ESP show that it isn't connected and doesn't depend on conditions of distribution of electromagnetic waves (reception of extra sensorial information isn't influenced by distance between the inductor and percipients, existence or lack of the screen between them) Therefore most of orthodox supporters of ESP don't lay hopes for the electromagnetic nature of ESP, and put forward idea about the «biofields» unknown to science radiated by live organisms.

If to understand some sum of various «radiations» of an organism as biofield, then this concept is quite acceptable. Of course, any organism, and including the person, is a source of some fields, we will tell elec-

tromagnetic (including thermal) and gravitational, it is possible — a source of ultrasonic radiations. It is also possible to claim that the range of radiation of the sick person and even separate sick body will differ from a range of healthy body (for example, inflammatory process leads to temperature increase). With reasonable degree of probability it is possible to assume that there are people capable without any devices and medical education to establish the diagnosis on little changes in the radiation of sick body. There is also nothing beyond physical representations in Kirlian effect.

It is necessary to tell about this effect slightly in more detail as it is widely used for various speculation. Especially speak much about the certain radiation, so-called aura which surrounds the psychic with «a strong biofield» and which is even sometimes observed in the form of aura around the head and a body of the psychic (Saints with nimbuses over the heads are people with the strong biofield).

The Kirlian effect is a photography of object in the high-frequency field. From below the high-frequency generator up to 200 thousand is connected to object (it can be the leaf of a plant, a palm, any plate). With a frequency from 75 to 200 thousand. Hz. the film is put on object, and the facing to which the second contact from the generator is connected from above settles down. Between object and facing slip microsparks which pass through a film and light it. These traces after manifestation of a film are also Kirlian effect. Distribution of sparkles depends on a condition of object (we will tell, the leaf is struck with an illness or not) and in principle can be used for diagnostics, but has no relation to «biofield luminescence» aura. When some magazine places the picture of a palm taken by Kirlian method, and gives her for aura — a luminescence of a palm of the psychic, visible with the naked eye, it is the usual juggling aiming to mislead the unsophisticated reader the reference on «world famous Kirlian effect».

However the supporters of ESP go much further. According to their messages about biofield and aura it is possible not only to reveal an illness, but also to learn the biography of the person, troubles which comprehended and good luck. Of course, if to state data on the person it is flowed rather round and generally, then as it is known to psychologists, due to effect of installation and other psychological mechanisms it is possible to achieve a certain result.

There are submitted inexplicable messages on ability of psychics to establish the diagnosis and to tell biographies of people according to their photos, plaster casts, the description, biofield of their acquaintances and even just on name and date of birth or messages on impact of biofield of the aggressive person on a plant on which in turn the psychic can obtain data on the criminal. Somehow to include similar phenomena in a rank of the scientific facts, supporters of ESP aren't inclined to consider biofield as result of addition of the known fields, and insist on the special nature of biofield, so far unknown science. So, it is claimed that the biofield «doesn't know barriers and gets on long distances» that it is possible to transfer the biofield to other person, speaking with him by phone, it is reported about an opportunity by means of biofield to find the disappeared objects, to transfer an image to a film without opening of a camera lock, to define deposits of minerals, at last, to predict future, including destiny of the person. Hundreds years ago such abilities were called clairvoyance and dowsing, in special parapsychological literature it was used also the term «precognition» (a future discretion).

Supporters of ESP, however, won't begin to object that all mentioned above (and many others) properties of biofield are inexplicable within cash knowledge. Besides, this fact will even be used by them for reinforcement of the position. The logic of their reasoning is such. The biofield is new natural reality therefore it has unusual properties and submits to nowadays unknown laws. We will tell, remember the x-ray radiation which at the end of the 19th century seemed by miracle. And then the theory of this radiation was created in many years.

The problem of ESP can't be referred to the scientific. And of course, there is a question — what is it. The history of origin, for example, of stories about ESP allows to draw a conclusion that it is connected with folklore, and from numerous folklore genres, such as legends, folk tales, fables, myths, fairy tales and bylichka, the stories about ESP in design are closer to myths and to bylichka.

Bylichka are oral stories about some unusual, outstanding events which, however, are presented as reliable. It is necessary to agree with the Soviet researcher V.L. Sanarov, confirming that creation process of bylichka belongs not only to the past, but to the present too, taking into account the spirit of trends of times [2]. If before bylichka narrated about meetings with devils, vampires, ghouls, witches and other evil spirit (an example of masterful use bylichka in literature is the work of N.V. Gogol «Evenings on a farm near Dykanka»), then now in them it is told about meetings with physic or ufonavts. Reliability of an event in

bylichka is emphasized with the mass of household details, delineation of concrete situation, the description of the subjective experiences which have gushed at that moment over the story-teller.

Quite a lot from a design of bylichka is met in stories about the extraordinary situations connected with spontaneous telepathy, with treatment in 15 minutes of trophic ulcers imposing of hands of the psychic, with finding of the gone things. At the same time in numerous stories about ESP there is general that allows referring them to the modern «scientific» myth.

Of course, using the concept «myth» of such context, it is already impossible to be satisfied with his definition given by the American specialist in folklore S. Thompson: «The myth has to deal with gods and their actions, with creation, and also with the general nature of the Universe and the world» [3]. This definition which the author calls «minimum» is suitable to the «real», ancient mythology. Now the term — «myth» is used very widely, for example in such combinations as the Ancient Greek myth, the myth about Atlantis, the myth about the Golden Age, the myth about the serene future, the myth about panacea from all diseases, myths of mass consciousness, even the Scientist myth (i.e. the myth about unlimited opportunities of science). It is difficult to stop on definition of the myth which would include all variety of its use. It is difficult to do because there are more than ten large mythological schools, each of which gives the definition of the myth [4]. However if to try to isolate repeating that it is inherent in many definitions of the myth, it is possible to come to the following: the myth is the generalized judgment of reality at which representation, the image coincides with reality, and the mythological judgment of something doesn't need any proofs and justification by the facts, on the contrary, it «from above» offers an explanation of essence and the reasons of the various phenomena. The myth differs from the fairy tale, for example, in unconditional confidence in the validity of mythological plot while both the story-teller and his listeners consider the fairy tale as fiction. Such feature of the myth is noted in many works of prominent researchers of folklore.

It is possible to mark out the following features inherent in both old and new myths. The logical contradictions are never noticed «in» the myth. So, in the Ancient Egyptian myth the sky is at the same time represented or described in the form of a great cow, in the form of the goddess Nut lifted by god Shue from embraces of god of the earth Geba, and in the form of the heavenly river on which castles of the Sun, the Moon and stars float from the East to the west. Similarly modern precognition easily «digests» the contradiction with the principle of causality, and supporters of existence of the biofield think possible to find the field with the help of devices, which physical essence is unknown and, moreover, the essence of which can be in general, in their opinion, not physical.

In the myth relationships of cause and effect don't differ from communication on similarity or from casual temporary sequence. So, primitive people didn't see the natural reasons in death of the tribesman as a result of accident, an illness or an old age. As «the true reason» for death there were considered the invisible «influences» proceeding from harmful sorcerers or from the spirits of the dead offended by something. The harmful sorcerer was found and killed. J. Fraser describes in detail how people of primitive tribes used marriage relations between the sexes with the purpose to provide fertility of the earth as these relations considered as the reason of a harvest [5].

Similarly natural phenomena of objects movement by electrostatic influences or recovery of the person for any reason (it can be effect of suggestion) are explained by supporters of ESP as a result of certain biofield action.

So-called semantic ranks, i.e. more or less interchangeable concepts connected among themselves through metaphors and tracks or just homonyms are the cornerstone of many myths. So, in Sumer the same word «Ah» meant «water», «seed», «parent», «successor». The homonym «Ah» allowed to create various myths in which water turned into a seed, the seed — into the parent, and that into the successor. In this regard it is curious whether has not the term «field» prompted making a certain sense, various allegedly natural explanations of wonderful properties of biofield in physics?

At last, the collective practical experience can be shown in myths in an inadequate form. The subjective experience obliged to casual coincidence and the law of large numbers is reflected in confidence of many people in existence of spontaneous telepathy.

What are the reasons of existence of a modern formation of myths? In due time it seemed to philosophers of the French Education that it is enough to explain the phenomena scientifically and rationally as both myths and superstitions will forever disappear. The history has shown that it is not so and that cultural development isn't only linear increase in rationality in it at all.

The Soviet historian I.M. Dyakonov paid attention to the idea stated by the English neurophysiologist Ch.S. Sherrington and developed by the Soviet psychologists L.S. Vygotsky and L.O. Salyamon which helps to explain deep mechanisms of existence of myths, including modern which Dyakonov calls «tertiary» myths. The essence of this idea is that quantity of signals going into cerebral cortex surpasses a possibility of their full verbal or graphic expression («funnel of Sherrington»). Even today, I.M. Dyakonov has noticed when the person operates with a huge conceptual framework, including a large number of concepts for designation of colors, he can't verbally describe that set of shades which perceives an eye at the level of emotional information, and has to resort to associative receptions, telling «brick color», «salad color» etc. But if emotions can't be expressed adequately through abstract concepts, the requirement to tell about them results in need to express them in words indirectly, namely associatively, through the certain, which during the certain cultural era is at the same time typical. It is found here the deep similarity to art, artistic creativity which by means of an artistic image (certain), by means of metaphors and tracks compensates limited opportunities of the rational description of the person's condition. Not accidentally that art widely uses mythological images for transferring difficult emotional experience. Besides, it is possible to assume that modern myths are the compensatory psychological mechanism allowing the «average» person to have a discharge from everyday problems.

But if «scientific myths» aren't part of science, then is indisputable that they are part of culture. Culture is broader concept, than science. First, the knowledge can be realized not only in a scientific form, but also in mythological, to that there are a lot of examples: properties of a magnet, curative herbs, hypnosis, chemical transformations were known in an extreme antiquity and were realized in prescientific forms of thinking, and, secondly, myths can play a role of the psychological generators of creative thinking stimulating promotion of essentially new ideas, and in certain cases — even incentives to practical activities (the opening Troy by Schliemann).

Thus, «scientific myths» demand, probably, a double assessment — criticism as the area applying to be science, and the analysis as a part of culture which can't be ignored and which is difficult interwoven into human knowledge.

References

- 1 *Фреэзер Дж.* Золотая ветвь. Исследование магии и религии. — М.: Мысль, 1980. — 528 с.
- 2 Советская этнография. — 1979. — № 2. — С. 146, 147.
- 3 Мифологии Древнего мира. — М.: Просвещение, 1977. — 367 с.
- 4 Философская энциклопедия. — Т. 3. — М.: Просвещение, 1964. — 464 с.
- 5 *Фреэзер Дж.* Золотая ветвь. — М.: Мысль, 1986. — 163 с.

О. Айтбаев, А.К. Темирбулатова

Ескі миф, пе әлде жаңа ғылым ба?

Мақалада ғылым және экстрасенсорлық дүниетанудың ара қатынасы туралы мәселе жан-жақты қарастырылды. Авторлардың айтуынша, дүниені ғылыми тұрғыдан тану — табиғат, қоғам және ой жүйесі жайлы жаңа білімдер жасауға бағытталған қоғамдық сана. Ал экстрасенсорлық таным — ол адамның сезім мүшелерсіз қоршаған дүниені қабылдау процесі. Ондай қабылдаудың түбі мистикалық формаға алып келеді. Мистикалық ойлау түрі — мифтік сананың үлкен тамыры, ал аңыз (миф) — мәдениеттің алғашқы түптамыры. Ғылым да мәдениеттің көлеміне кіретін болғандықтан, мифтік санамен араласады. Миф пен ғылым адамзаттың таным процесіне жататындықтан, «мифтік ғылым» деген ұғымның көлемі мен мазмұнына көңіл бөлуге тұрарлық ұсыныс айтылды. Мифтік сана өзін ғылыми деңгейде қарастыруды талап етеді.

О. Айтбаев, А.К. Темирбулатова

Новая наука, или старый миф?

В статье рассмотрены соотношения науки и экстрасенсорного восприятия мира. Подчеркнуто, что научное восприятие мира коренным образом отличается от экстрасенсорного. Отмечено, что наука или научное восприятие — это сфера человеческой деятельности, функции которой — выработка и теоретическая схематизация объективных знаний о действительности, экстрасенсорное же восприятие отнесено к формам восприятия, происходящего без участия органов чувств, относящегося к области мистики. Мистика, есть фундамент мифосознания, миф или мифосознание — это часть культуры. Культура же, — это более широкое понятие, чем наука. Подчеркнуто, что «научнообразные мифы» требуют, видимо, двойной оценки — критики как области, претендующей быть наукой, и анализа как части культуры, которую нельзя игнорировать и которая сложно вплетена в человеческое познание.

References

- 1 Fraser J. *Golden branch. Research of magic and religion*, Moscow: Mysl, 1980, 528 p.
- 2 *Soviet ethnography*, 1979, 2, p. 146, 147.
- 3 *Mythologies of the ancient world*, Moscow: Prosveshcheniye, 1977, 367 p.
- 4 *Philosophical encyclopedia*, 3, Moscow: Prosveshcheniye, 1964, 464 p.
- 5 Fraser J. *Golden branch*, Moscow: Mysl, 1986, 163 p.

B.J. Zhusupova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: zhusupova2013@mail.ru)*

Truth in the middle

To a question of methods of social knowledge

The author of article puts a problem of search of new methodology of social knowledge. The classical paradigm in research of society in the 20–21st centuries began to lose the relevance in many provisions. She found in many respects metaphysical nature, straightforwardness, idealization and even lifelessness as absorbed in itself strictly rational installations in knowledge of society and the world in general. While the world of society which carriers are the people movable not only objective laws of life, but also free wills, including the psychological plan is subjectively diverse, многосложен, and is often unpredictable. It is illegal to dump all variety of social paradigms of research from the account. It is known that truth somewhere in the middle. And it does possible to pass to essentially new methods of social knowledge.

Key words: society, rationalism, paradigm, truth, reductionism, factuality, synergetic, psychoanalysis, knowledge, method.

The question of knowledge of the world the person belongs to number of fundamental philosophical questions from the moment of emergence of philosophical outlook, undoubtedly. Criterion of fundamental nature in philosophy, besides special complexity of a question, is its cornerstone that means basic importance of its decision defining all following philosophical designs and discourses.

Not casually, within the German classics Immanuel Kant declared this gnoseological question the main question of philosophy, more important, than ontological, having made at the same time Copernican revolution in to Kant dogmatic philosophy which before skepticism emergence he called even «despotic» [1; 74]. What can I know? From here: what do I have to do? And already as a result: what I can hope for? And by and large: what is the person? And these Kant asking — as return to great Socrates: «Learn yourself!»

In the Preface to the well-known work of «The critic of pure reason» Kant writes: «I understand under it not criticism of books and systems, but criticism of ability of reason in general concerning all knowledge for which he can strive irrespective of any experience, so, the solution of a question of an opportunity or impossibility of a metaphysics in general and definition of sources, and also volume and borders of a metaphysics on the basis of the principles» [1; 76]. Thus, it turns out that in a dilemma an ontology gnoseology of the concept «ontological» and «gnoseological», on the one hand, show ambivalence, but, with another, however, the primacy gnoseological, probably, exists. And in this regard not less important aspect in a gnoseological perspective — development of cognitive methodology appears.

It is known that methodology — the necessary tool of human knowledge, set of ways of knowledge consisting of the categorical device and the developed technology of knowledge, and such technology which will be conformed with the decision as it was told above, a corner question of essence of human knowledge in general. Without sitting over this problem, we will note that despite a variety and variety of methods and methodologies of knowledge, there are two main: methodology of scientific and humanitarian knowledge.

The question of methodology of scientific knowledge rose sharply during Modern times when the person the activist spirit of management of the nature, spirit of the Creator, mister, spirit of the free will seized. It is known that Francis Bacon, John Locke, René Descartes, Benedict Spinoza, Gottfried Leibnitz stood at the origins of development of methodology of scientific knowledge and it is a lot of other representatives who became axiomatic characters of secularization Europe of 17–18 centuries. The classical paradigm of scientific knowledge which attributes were rigid rationalism, a linearity, one linearity, a determinism, idealization, homogeneity, editorial which safely and resolutely extended as in natural sciences, and humanitarian fields of research was so formed. And there is no wonder in connection with mechanics of reductionism installation of the physics of Newton Laplace dominating in the Western world up to a boundary of XIX — the XX centuries when its claims for absoluteness, adequacy of reflection natural, social and humanitarian (if it is possible to tear off them from each other) processes began to be called in question. Especially it affected the social and humanitarian sphere of research.

Many provisions of classical sociology began to change. These are such as:

- understanding of human community as abstractions movable by utopian projects of the ideal states;
- linear understanding of history (from here idea of «end of history»);
- orientation to the external person (person in general);
- absolutization of ideas of a goal-setting and expediency;
- rigid determinism;
- conjuncture;
- ignoring of a problem of quality of human life (in connection with extreme rationalism and constructivism);
- and many others.

In general, the social knowledge differs from natural-science in a number of provisions radically:

1) in natural sciences idealization of the studied object, a certain metaphysical nature is allowed that is followed by an ejection of phenomena of the objective world, it's from general communication. The social knowledge where the system of difficult relationship of objects which at the same time carries out functions and subjects of knowledge is very important, is impossible out of communications with the objective and subjective world;

2) natural sciences deal with invariable laws in the same conditions. In social life which carriers are people there are a lot of uncertainty, variability that is reflected not in laws, and tendencies of social development;

3) development of society in general is more dynamic, historically, periodically, than natural objects;

4) the social phenomena not completely coincide with their essence, than the phenomena natural;

5) at natural sciences there is a rigid epistemological tool that in social knowledge is limited, and sometimes owing to existence in many respects the factor of unpredictability, freedom of will is impossible at all. In this sense the natural-science knowledge is «dry». The scientist is interested in the world in itself, without person, and the knowledge of the person of the world is characteristic of social knowledge;

6) society is ambivalent no presented by subject and object of knowledge. Therefore the social knowledge is process of self-knowledge;

7) in social knowledge there is no objective research. The researcher anyway, even without volition, states the opinion of events, dependent on its own understanding, perception, feelings, beliefs, etc. (remember «idols of a cave» of F. Bacon, in social knowledge they are inevitable).

Before humanists there was sharply a question of search of the specific methodology. About a basic difference of natural-science and humanitarian knowledge it became clear in XVIII — the beginning of the 19th centuries. Still earlier to it in the work «The bases of new science about the general nature of the nations» were pointed by the Italian philosopher, the founder of philosophy of history and ethnic psychology Giambattista Vico, foreseeing disputes of the subsequent philosophers on distinctions and features natural and the humanities. And at the beginning of the 19th century the representative of «life philosophy» Wilhelm Diltey, designating this dilemma, suggested to divide sciences about the nature and sciences about spirit as the natural sciences for that period leaning on classical mechanics were not able to understand complexity of social life. He understood that neither reductionism nor extrapolation largely are inapplicable to the study of society, and therefore called for a new, particularly suitable for the analysis of society methodology of the human sciences, oriented on the *understanding* of social processes, while the natural sciences are based on the method of their *explanation*.

Even deeper the problem of methodology of humanitarian knowledge in the mid-19th century and early twentieth centuries was raised by the brightest representatives of neo-philosophers such as Baden (Freiburg) school, the main of which were influential figures Vildenband Wilhelm and Heinrich Rickert. Being committed to the transcendental method of Kant, they continued the idea of the founder of German classical philosophy, that is, the subject leaned on the content of consciousness in the process of understanding the world that must be reflected in the development of cognitive methodology. Taking as a starting point for their research the fundamental principle, neokantians — badents have seen axiological determinant in any cognitive process, thus determine its interest in its humanitarian area. However V. Vindelband was opposed to the traditionally accepted classification of scientific knowledge who separates sciences on natural and human because of their differences in their subject areas. He suggested in the basis of classification of sciences to nominate not the subject of study, but the methods that are specific to these types of sciences, as well as their purposes. According to the classification of V. Vindelbanda, there are two types of sciences:

1. The type of science that seeks to find general laws of phenomena, using nomothetic (basic) study method;
2. The type of science that seeks to find the unique, unrepeatable phenomena using ideographic (fixing the special) research method.

Moreover, the division between these two types of sciences does not duplicate their distinction on the science of nature and spirit, as these two methods are used in its arsenal as a natural science, and social studies. In this sense, these two methods are equivalent. For example, the historical sciences of nature are ideographic, and the social sciences by their definitions, can not be nomothetic (otherwise social or humanitarian science would be impossible, otherwise it would be equivalent to the art, where the main value and purpose — individualization). G. Rickert, developing the position of his teacher further, and nominating in the base of the classification of advancing scientific knowledge the methodological approach and research interest, believed that nature as an individual and a special subject for science, as containing common laws does not exist — exactly does not exist the objective history of the subject. These two methods are not determined by the subject content, and depends on your interest researchers who may be interested in one case the general laws, in other case — a unique phenomenon. Hence Rickert brings two main epistemological methods: generalizing and individualizing that are opposite only to logical interest or to a private or a general. In fact, natural science and social science are closely connected among themselves and differ only in the concept of the researchers, the results of which are comparable with the conventional lines, «which a geographer thinks to orient on the globe with lines, which just does not correspond to anything real» [2; 36].

Thus, neokantians make a significant contribution to the development of the methodology of social cognition, indicating the complexity of the problem, her scruples, ambiguity, dialectical, the synergies. And through the prism of neokantism the sociology of Karl Marx reveals his vulnerable sides. On the one hand, Marx was among the first in *sotsiosophia* understands the society as a single organism, a special system, which is a unit of the person, the individual as the bearer of social relations. This is not a simple sum of individuals, and the sum of relations, ties between people in an objective manner and form in the course of primarily labor, economic activity. Hence, Marx brought the concept of socio-economic system, which is based on the mode of production of material goods, named by a philosopher the basis of any society. A method of production, in its turn, divided into productive forces and the relations of production with the decisive role of the productive forces of society, in structure of which Marx distinguishes personal (human) and real (technical) factors. However, at the same time, we understand that the personal factor again is understood by the philosophy impersonally, that is, as a person — «cog» of material production, the individual essence of which is leveled completely. Next German thinker still «paints» the social image, depicting «superstructure» of society, to which he attributes all the other spheres of public life, including the spiritual, and even (the irony — BZ) mental.

Thus, we see rigidly deterministic, straightforward approach to the study of society and social development, what is undoubtedly has a place and can be justified, if we set a historic task. But as for the futures of social forecasts, this methodology is unacceptable, which is confirmed by the sad experience of our former Soviet countries. The main reason for the error of Marx's approach to the society is ignoring the importance of mental side of human nature (despite the fact that he was still singled out the concept of «social psychology», but then again putting it at the mercy of the base of the economy) that in all religions is understood as the soul and the human spirit, and in psychoanalysis theories — subconscious or unconscious, from the point of view of the latter reflecting the biological in man (Freud), or even mystical (Carl Jung).

Such a mistake in social cognition rather overcomes the other social thinker, not less popular in the western world, Max Weber, who leans in a social life not on an abstract social individual, but on an intelligent action, sharpened on its own spirit, manifested in social activities. Therefore, not society defines individuals, but rather the individual and his effect creates the society. Social actions — meaningful, actions motivated people to achieve certain goals. Weber tries to classify social actions, distinguishing:

- Purpose-rational, i.e. directed on achieving solid-defined goals;
- Value-rational, i.e., carried out in a mode of spiritual values;
- Affective, i.e. based on feelings, emotions, affections;
- Traditional, i.e. actions by habit, according to the settled traditions.

According to the opinion of sociologist-philosopher, in social development grows tendency of the purpose-rational action, a vivid example of which is the emergence in the 16–17 centuries in Europe the capitalist society with its panrationalism in all spheres of public life, both economic and spiritual, including religious (Protestantism — rational religion). Weber stresses that it is the spirit of rationalism generates new so-

cio-economic relations. Philosopher creates a so-called interpretive sociology aimed at the study of society by their actions focused on other people. This means that society does not exist as an abstraction, it is always concrete. And this concreteness concerns including their soul-spirit-mental states, that is presented in the philosophy of existentialism explicitly.

Highlighting the diversity of the social organism, versatility and the subtlety of human existence, the French sociologist Emile Durkheim spoke thus: «Society — is the most powerful focus of physical and moral strength, which only exists in the world. Nowhere in nature does not occur such a wealth of different materials that are concentrated in such a degree. Not surprisingly, therefore, that from societies distinguished the peculiar kind of life which responses to the elements, its components, converts them and rises to the higher forms of existence» [3; 234, 235].

In connection with the foresaid, the picture of social life should be drawn in different colors and shades that reflect all the nuances and aspects of society, including the theory of psychoanalysis. It is no accident that there is a Freudian-Marxism or neo-Freudianism as another paradigm of social studies. Moreover, such paradigms in the social philosophy are of many. Among them there are no error, there are one-sided. They all have a right to exist, and each brings its own aspect of the study of social life. As you know, the truth is always somewhere in the middle, in the middle of many social constructs and paradigms of research, what makes the social philosophers not to connect with the classical paradigm and leads to a completely new, such as synergy or fractal paradigm.

The etymology of the concept «fractal» comes from the Latin word «frangere» or fractus — to break, to break into pieces; fractional, broken, and the literal meaning — broken geometrical form, or a geometric shape composed of several parts, each of which is similar to the whole figure as a whole. That is, consisting of their small copies — thus, having the property self-similarity. In this way, the fractal is self-similar, i.e. is composed of small copies, likes to himself and presents the great scientific and philosophical interest.

Trying to divide the fractal into pieces (any size), we will get a smaller copy of the original form. For example, the cloud consists of many small clouds, sea — of many drops, like the sea. The Russian philosopher Mikhail Epstein wrote about this: «As modern science shows, fractal rugged coastline, mountain range, oscillating flame, sea waves, a cloud, a snowflake, a colony of mold... Fractal is self-similarity of the dynamics, which is reproduced at different levels of his division or multiplication. And this is not a mathematical fantasy, this is the only accurate way to describe the complex phenomenon of our world which is rough, winding, harsh and devoid of the perfect smoothness, which they attribute to them prefractal science».

The principle of fractality didn't become an exception and for humanitarian knowledge as all world surrounding us consists of a large number of small, tiny worlds, the reduced similarity whole that once again obviously confirms ideas of unity of variety, ideas of a microcosm for the first time offered by ancient philosophers. In the philosophical knowledge called by postmodernists a philosophical discourse, the idea of fractality has received the greatest relevance and viability. Occurs the geometric metaphor of the pyramid of life, cast them to a variety of small pyramids. There is a geometrical metaphor of a pyramid of the life composed their sets of small pyramids. In social philosophy quite often society was offered to be considered as a big family (Confucius), a live organism (Al-Farabi), the mechanical car (Lametri), a tree, roots, that is by analogy with those multiple elements which expressively or explicitly by all means are present at him.

During the STC world society has changed in many ways — a quantitative change such as the acceleration of social time together with the expansion of social space with dialectic inevitably led to major, qualitative changes, contradictions, and uncertainties. We are on the threshold of a completely new, unknown reality, which attracts, simultaneously triggering the alarm.

Nature also socialites, becoming the object of social activities, and has already been humanized, far removed from the original state, becoming a monument of culture. It has radically changed its relationship to society. An objective confrontation of nature and society is mediated by the man, his influence on her. Nature is thus humanized by the material, anthropomorphic, unlike myth, is an obvious reality. On the one hand, nature is actively involved in human space, expanding, thus, the social reality. On the other, under the pressure of the person it acquires its own history. And now, already modified, it's completely new, unknown to us, affects the society. The most striking example of human measurement of the nature are grandiose discoveries of the 20–21st centuries as cloning, surrogacy, plastic surgery, creation of the gene modify organisms (GMO), creation of synthetic materials and others which, on the one hand, help with the solution of many social problems and with another represent an active interference in natural processes, creation «the humanized nature which consequences aren't defined at all.

We live in a period of acceleration of social time, closely associated with the new social space. Changing the usual ratio between them due to the high level of development of research and information technology (being here and now, we can chat over a huge area, including past and future). The XX and the XXI century has acquired many epithets — «the information society», «postindustrial society, postmodern society, post-modern society» — and represents a qualitatively and quantitatively new education compared to all the known in the history of mankind. In particular, the term «postmodern society» has entered the French post-structuralist (J. Derrida, J.-F. Lyotard, Gilles Deleuze, Roland Barthes, etc.) as a symbol of the spiritual condition of social life, due to the fact that break down the meta-narratives in the culture (the rules of the game») that justify, regulate the life of society and man. «Postindustrial society» — the term suggested by D. bell. This confirms the complexity of social life, the study of which is possible only when you use fractal thinking.

Any concept bears the stamp of fractality. For example, in the conjunction of the concepts «heart» and «mind» every single concept contains an element other — smart heart and heart mind — because the only way they represent the system. About this is very well written in Abai «Words of edification».

A particular striking example of fractality is the man. Human life is a nonlinear system, the nonlinear system. And this is due to the presence of the spirit of liberty, freedom and the unpredictability of the choice of thoughts, desires and actions. What is the degree of this freedom, what is the degree of the ability to use it — and to date, the acute, open, burning in the philosophy of existentialism, philosophical anthropology, and postmodernism. By the way, Aristotle identified such a human oddity that possessing from birth the ability to move, think and speak, all these people cannot use such a priori and skills forced to develop, making the need for physical education, logic and rhetoric.

Between the age of the human soul and biological age there is no direct linear correspondence. It is bright and is certainly reflected in the structure ages. In every moment of life man is made up of all their ages, just as each age is also goes through all the other ages, contains them in itself. «This is the fractal structure of the personality, which responds to the fractal structure of the universe itself is crucial and can respond to it...old age, too, there are the childhood...the old age is maturity... And old age is old age».

Moreover, a person who fully meets the standards of one age and devoid of signs of other ages, non-humane. «He wears his age like a well-fitting suit, under which there is not a living body, and a plastic doll. Even-aged man is hoax, who exposed in the imaginary Museum of human age» [4; 28]. People interesting and natural, when it is the bearer of all ages at the same time: in childhood, adolescence, youth discernible signs of maturity, of wisdom, and in adulthood not lost childishness, spontaneity, openness.

It is no coincidence that in social cognition has emerged the concept of «ontogeny» and «phylogeny», which mutually penetrate each other, representing inseparable, ambivalent unity. So, the evolutionary development of humanity is considered by analogy with the evolution of one organism (hence, the ancient world often referred to as the childhood of humanity), and individual development of the organism is likened to the process of development of all mankind.

Fractal cannot be a linear development. The dynamics of self-similarity of the fractal science explains and otherwise cannot explain how the principles of self-organization. So the fractal is a complex self-organizing system. In this sense, the fractal transitional, quasistable, potential as becoming the new system, which is characterized by randomness, instability, which gradually passes evolve to sustainable, orderly whole. Hence the concept of a fractal is central in synergetics — the science of chaos and order, on transients, the evolution of complex open nonequilibrium systems, to which, doubtless, relate a social system.

References

- 1 *Кант И.* Критика чистого разума. Предисловие к первому изданию // Собр. соч.: В 3 т. — М.: Мысль, 1966. — 742 с.
- 2 *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре. — М.: Республика, 1998. — 329 с.
- 3 *Дюркгейм Э.* Социология и теория познания. Хрестоматия по истории психологии. — М.: МГУ, 1980. — 386 с.
- 4 *Эшттейн М.* К философии возраста // Звезда. — 2006. — № 4. — С. 25–28.

Б.Ж. Жүсіпова

Аралық ақиқат

Әлеуметтік танымның әдістері туралы

Мақала авторы әлеуметтік танымның жаңа әдістемесін іздестіру мәселесін қойып отыр. XX–XXI ғғ. қоғамды зерттеу барысындағы классикалық парадигма өзінің өзектілігін көптеген жағдайларда жоғалтып отыр. Ол қоғамды және әлемді тану жолында рационалды болғандықтан, метафизикалық, біржақтылық, идеалдылығын әрі жансыздығын байқатады. Ал әлеуметтілік әлемді білдіретін адамдар тек объективті заңдарға ғана емес, сонымен қатар психологиялық, субъективті, жан-жақты, күрделі бола отырып, болжауға келмейді. Зерттеудің барлық парадигмаларын жоққа шығаруға болмайды. Ақиқат белгілі ортада болуы мүмкін. Сондықтан әлеуметтік танымның жаңа әдістеріне бет бұруға жағдай жасайды.

Б.Ж. Жусупова

Истина посередине

К вопросу о методах социального познания

Автором статьи поставлена проблема поиска новой методологии социального познания. Отмечено, что классическая парадигма в исследовании социума в XX–XXI вв. стала терять свою актуальность во многих своих положениях. Она обнаружила во многом метафизичность, прямолинейность, идеализацию и даже безжизненность, подчеркнуто автором, так как впитала в себя строго рациональные установки в познании общества и мира в целом, в то время как мир социума, носителями которого являются люди, движимые не только объективными законами бытия, но и свободными волеизъявлениями, в том числе психологического плана, субъективно многообразен, многосложен, а зачастую непредсказуем. Все многообразие социальных парадигм исследования, выделено в статье, сбрасывать со счетов неправомерно. Как известно, истина где-то посередине. Это делает возможным переход к принципиально новым методам социального познания.

References

- 1 Kant I. *Sobr. soch.*: The 3 V., Moscow: Mysl, 1966, 742 p.
- 2 Rickert G. *Science of nature and the science of culture*, Moscow: Respublika, 1998, 329 p.
- 3 Durkheim E. *Sociology and the theory of knowledge. Readings on the history of psychology*, Moscow: MGU, 1980, 386 p.
- 4 Epshteyn M.K. *Star*, 2006, 4, p. 25–28.

Н.Е. Кайрбеков¹, Махмуд Али²

¹Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», Алматы;
²Международный Египетский исламский университет «Ал-Азхар», Египет
(E-mail: Nur-Mubarak2001@mail.ru)

Новый источник для изучения традиционной религии в Казахстане

Статья посвящена изучению традиционного ислама в Казахстане на основе исследования биографии и творчества одного из ключевых участников событий в Исфиджабе и Самарканде в Караханидский период. К исследованию всех шести сохранившихся списков важного источника — неопубликованного сочинения этого деятеля авторами применены специальные методы палеографии и кодикологии восточных рукописей. В исследовании использована методология историко-филологического исследования средневековых текстов на арабском языке для установления региональной формы бытования ислама в средневековом Казахстане и Центральной Азии. Рассмотрены степень распространенности этого сочинения в рамках мусульманского мира, его значимость для системы мусульманского образования и судопроизводства. Подчеркнуто, что его уникальность и неповторимость состоят в сочетании основных положений ислама с традиционной культурой местного народа.

Ключевые слова: история религии, средневековая история Казахстана, среда богословов, ханафитский мазхаб, рукописный источник, исламское право, традиционное общество, взаимодействие культур.

Введение

В ходе своего взаимодействия с национальной культурой, продолжавшегося более тысячелетия, ислам превратился в традиционную религию в Казахстане. Известно, что проникновение этой религии на территорию современного Казахстана началось в II/VIII в. [1; 10].

Изучение процессов взаимодействия исламской религии и национальной культуры в местном социуме представляет научный интерес для исследователей. О ходе трансформации в жизни простых людей, общества и государства сообщают письменные источники, созданные в локальной среде. Целью настоящей статьи является введение в научный оборот одного источника, составленного выходцем из местной среды в средние века.

Для определения значения этого сочинения в изучении региональной формы бытования ислама в средневековом Казахстане и Центральной Азии использован подход историко-филологического исследования средневековых текстов на арабском языке. К анализу списков еще не опубликованного сочинения применены специальные методы палеографии и кодикологии восточных рукописей. С их помощью устанавливаются степень распространенности этого сочинения в рамках мусульманского мира, его значимость для системы мусульманского образования и судопроизводства.

Автор сочинения Мухаммад ибн Ахмад ал-Исфиджаби

Составителем рассматриваемого сочинения является правовед (факих), представитель местной богословско-правовой школы (мазхаб) Абу Ханифы (ум. в 150/767 г.), Мухаммад ибн Ахмад ал-Исфиджаби (ум. после 500/1106–1107 г.), родом из Исфиджаба [2; 201, 301]. В исторических источниках мы встречаем разные варианты написания его имени. Например, поздние ханафитские авторы ‘Абд ал-Кадир ибн Аби-л-Вафа’ ал-Кураши (ум. в 775/1373 г.) в «ал-Джавахир ал-мудийа» и Касим ибн Кутлубуга (ум. в 879/1474 г.) в «Тадж ат-тараджим» передают его имя в следующей форме: Баха’ ад-дин Абу-л-Ма’али Мухаммад ибн Ахмад ибн Йусуф ал-Исфиджаби [3, 27; 4, 73]. Однако другой автор, выходец из Золотой Орды Махмуд ибн Сулайман ал-Кафави (ум. в 989/1581 г.) в «Ката’иб а’лам ал-ахйар» приводит приблизительную дату кончины автора — после 500/1106–1107 г. [5; 301]. Из этого можно заключить, что поздние составители биографических словарей (тараджим), используя первоначальную информацию, превращали эти краткие сведения о жизни и деятельности ал-Исфиджаби в более смутные данные. Почти все источники сообщают название его единственного труда, составленного в Самарканде, — «Зад ал-фукаха’» [5; 201, 301].

Мухаммад ибн Ахмад ал-Исфиджаби родился и получил образование в своем городе Исфиджабе (ныне руины этого города находятся на территории Южно-Казахстанской области). Здесь он сформир-

ровался как зрелый ханафитский правовед. Однако в сохранившихся памятниках средневековой историко-биографической литературы отсутствуют подробности его жизни и деятельности в его родном городе Исфиджабе.

Перенесение в 432/1040 г. караханидом Ибрахимом Тамгач-ханом (444–460/1052–1068) своей столицы из Баласагуна и Узгенда в Самарканд стало не только важным событием в истории государства, но и будущим определяющим фактором в жизни нашего автора. Известно, что правители из династии Караханидов для нейтрализации влияния местных самаркандских ‘улама’ выдвигали на официальные должности богословов, приглашаемых из Туркестана и Исфиджаба. В рамках этой долгосрочной политики уже сформировавшийся в Исфиджабе знаток *фикха* Мухаммад ибн Ахмад ал-Исфиджаби был назначен на высшую религиозную должность в государстве Караханидов — шайх ал-ислама [5; 199].

Со стороны ‘Ида ибн Мухаммада ибн Хамада ад-Дусари была предпринята попытка исследовать на арабском языке «Зад ал-фукаха» как памятник общей исламской юридической литературы [6; 1]. Однако исследователем были допущены такие недостатки, как неполный охват текста сочинения (им изучена только одна часть сочинения — от «Китаб ихйа’ ал-мават» до конца книги) [6; 3], неполное изучение всех списков сочинения (к работе привлечены только 4 списка из 6 существующих) [6; 66], игнорирование дополнительной информации, имеющейся во внетекстовых записях в шести списках сочинения, отсутствие фокуса исследования (ад-Дусари не анализирует источник для изучения формы бытования ислама в средневековой Центральной Азии). Одна из некорректных сторон его работы состоит в применении к изучению ханафитской литературы конфессионального подхода. Учитывая эти упущения, нами было решено заново обратиться к источнику, комплексно исследовать его в качестве источника по истории ислама в нашем регионе.

Списки сочинения «Зад ал-фукаха»

В ходе наших исследований, ведущихся с 2013 г., удалось установить существование шести его списков в библиотеках Стамбула (Турецкая Республика). Они наравне с текстом содержат дополнительную информацию для собственной истории этой книги, ее авторе, а также об особенностях ее бытования в ханафитской среде в различных ареалах распространения этого *мазхаба* и т.д.

Первый список — рукопись библиотеки Süleymaniye, фонд «Yeni Cami 466». Рукопись состоит из 184 листов. На листе по 27 строк. Рукопись содержит полный текст сочинения (лл. 1⁶–184⁶). Текст переписан профессиональным почерком. В списке комментируемый текст (матн) выделен специальным значком «сердечко» и надчеркиванием киноварью. Далее следуют собственно слова ал-Исфиджаби (текст комментария). В конце текста имеются два колофона. В первом из них упомянуты имя переписчика: Йахйа ибн Йусуф ибн Гази ибн ‘Абд ар-Рахман и дата переписки: воскресенье (йаум ал-ахад) в конце месяца *мухаррам* 700/октябрь 1300 г. (л. 184^а). Второй колофон гласит: «Книга известна каждому из числа ученых *факихов* и *хатибов* под названием Зад ал-фукаха’... [запись сделана] в дату месяц *джумада* II 752/август 1351 года». Вслед за двумя колофонами на обратной стороне листа нанесены выписки разного характера. На глоссах имеются заметки к тексту сочинения (л. 165^а). Между листами 67 и 68 вшит кусок листа (патта) с отметками на обеих сторонах. На форзаце имеются отметки владельцев книги — экслибрисы: «из числа книг ‘Али ал-Кадид...», «из числа книг ‘Абд ал-Баки ибн Фадлаллах ...-заде» (л. 02^а). Здесь и в двух других местах оттиснута печать *вакфа* султана Ахмад хана ибн султан Мухаммад хана (1115–1143/1703–1730), от 1115/1703–1704 года (лл. 02^а, 89⁶, 184⁶). При этом в одном месте рядом с печатью проставлена другая дата 1137/1724–1725 г. (видимо, она проставлена при повторной инвентаризации книг султанского *вакфа*, л. 02^а). Форзац вшит позднее, вероятно, при повторном переплетении. На позднем переплете с внутренней стороны наклеена бумага *абру*. На титульном листе указаны название сочинения и имя автора: «Зад ал-фукаха’, шарх ал-имам аз-захид Джамал ал-Ислам ва-л-муслимин Абу-л-Ма’али Мухаммад ибн Ахмад ибн Йусуф ал-Исфиджаби» [7, л. 1^а].

Структура сочинения состоит из: нескольких частей (китаб), в каждой *китаб* фигурирует разное количество глав (баб) и разделов (фасл).

Второй список — рукопись библиотеки Süleymaniye, «Birinci Serez 722». Рукопись состоит из 169 листов. На листе по 27 строк. Рукопись содержит полный текст сочинения (8, лл. 1⁶–169⁶). Сохранился колофон (8, л. 170^а): имена переписчика и заказчика — владельца книги были стерты позднее, однако остались нетронутыми титулы владельца: «Маулана Малик ал-‘улама’, Саййид ал-фудала’, Кудрат ал-фусаха’, ‘Умдат ал-булага’, Матлуб ал-акабир, Махбуб ал-мафахир». Проставлена

дата переписки цифрой: 726/1325–1326 год, место переписки — ильханидский город Дамган (ныне в провинции Симнан, Иран). Далее приводятся стихи на персидском языке. На нахзаце приводится название сочинения в форме: «Зад ал-фукаха’, Шарх-и Кудури» (8, л. 170^а).

Текст переписан непрофессиональным почерком. На полях имеются заметки. Проставлена оригинальная пагинация: имеются ранняя и поздняя пагинации. Названия глав отмечены жирным шрифтом. *Басмала* находится на листе л. 1^б. На форзаце (8, л. 01^а) имеется запись: «Название сочинения — Зад ал-фукаха’». Здесь же — заметка владельца рукописи: ас-Саййид Абу Бакр ибн Мухаммад. Рядом проставлен оттиск печати: «...Мухаммад...». Там же (8, л. 1^а) еще раз записано название сочинения. Имеются отметки владельцев: 1) книга перешла к Мухаммаду, известному под именем «Саййид ал-Хазил Майари» через совершение законной покупки; 2) книга превращена в *вакф* со стороны ас-Саййид Абу Бакр ас-Сирузи, известного как Кара Мунла-зада (запись нанесена над другой записью, стертой перед этим). Здесь имеется надпись: «господину послу Хуй-зада 21 *сафар* 989/27 марта 1581 г. подошел чиновник и объявил о его назначении на должность *кази ‘аскера* провинции Румейли...» (Сахиб сифарат султан ал-‘улама ал-‘изам Хуй-зада эфенди хазратлары сана-и 989/1582, сафарнын 21 кун-ке душанбе-дир, ба’д ал-‘аср чавуш келиб, Румели кази-‘аскери олди. Аллах, субханах ва та’ала, ‘умр-у давлатли муйассар айласун. Амин, йа Рабб ал-‘аламин. ‘Аваз Эфенди дахи бу кунда Анатолу кази-‘аскери олду, Мунла Халими орнига).

В структуре текста сочинения только обозначены главы (баб), которые записаны частично черными (8, лл. 1^а, 25^а и др.), частично красными чернилами (8, лл. 25^б, 170^а и др.). На некоторых листах главы записаны киноварью, что стало блеклым по прошествии времени и нечитабельным (например, 8, л. 107^а). Имеются вставные листы (патга) с текстом на арабском языке (между лл. 121 и 122) [8, л. 1^а].

Третий список принадлежит стамбульской библиотеке Millet Genel Kütüphanesi, фонд «Feyzullah Efendi 795». Рукопись состоит из 281 листа. Бумага кустарного производства. Размеры бумаги 281x169 мм. Размеры текста 213x111 мм. На листе по 25 строк. Список содержит полный текст сочинения (лл. 3^б-281^а). В колофоне (9, л. 281^а) отмечено, что рукопись закончена в субботу 12 *рамадан* 792/24 августа 1390 г. Рукопись переписана профессиональным почерком.

На форзаце записаны имя автора и название сочинения («Шарх ал-Кудури ли-л-Исфиджаби»), а также имя владельца рукописи: Саййид Мухаммад и слово «Кибикчи» (9, л. 01^а). На лицевой стороне л. 1^а находится биография автора «Мухтасар ал-Кудури», оттиснута печать *вакфа* Шайх ал-Ислам ас-Саййид Файзуллах Эфенди (ум. в 1114/1703 г.) от 1111/1699–1700 г., в пользу медресе, расположенного в Кунстантинийе (9, лл. 1^а, 281^б). Имеется *фихрист* (9, л. 3^а). Текст «Мухтасар ал-Кудури» выделен надчеркиванием красными линиями. На глоссах имеются заметки [9, лл. 1^а-281^б].

Четвертый список — рукопись библиотеки Süleymaniye, Laleli 1001. Она содержит полный текст сочинения (лл. 1^б-233^б). На листе по 27 строк. В колофоне (10, л. 233^б) отмечены имена двух переписчиков: 1) ‘Аммар ибн Мухаммад Шайх ал-Кирам ал-‘Аррамини, который закончил переписку рано утром в конце месяца *шаввал* 937/июнь 1531 г.; 2) Хусайн ибн Ахмад ибн ‘Али ал-Искилиби, который вносил изменения в текст в середине месяца *раджаб* 1191/август 1777 года. За колофоном приводится рассказ (латифа), извлеченный из сочинения «ал-Мабсут» Фахр ал-Ислама ал-Паздави (ум. в 482/1089 г.) и «Шарх ан-Нафи’».

В начале рукописи имеется *фихрист* (10, лл. 04^б-2^б), текст переписан четким и профессиональным почерком. Книга из *вакфа* султана Селима III ибн султан Мустафа (1203–1222/1789–1807), от 1217/1802–1803 года (10, лл. 01^а, 234^б). Проставлен экслибрис (10, лл. 04^а, 91^а, 155^а, 233^б). В начале рукописи имеются 5 форзацев (10, лл. 01^а-05^б). Имеется фронтиспис перед *басмалой* (л. 1^б). Заглавия и отдельные слова выделены красными чернилами (киноварью). На глоссах имеются заметки (10, лл. 4^а, 18^б, 53^б, 231^а). Рукопись переписана профессиональным каллиграфическим почерком [10, лл. 1^б-233^б].

Пятый список сохранился в рукописи Beyazit Devlet Kütüphanesi, фонд «Veliiyüddin Efendi 1176». Рукопись состоит из 169 листов. На листе по 17 строк. Дефектный список: отсутствуют конец сочинения и колофон (11, лл. 1^б-169^б). Текст обрывается на части «Китаб ал-мафкуд» (11, л. 169^б).

На форзаце имеется печать *вакфа* Шайх ал-ислама Велий ад-дина Эфенди ибн ал-мархум ал-хаджж Мустафа Ага ибн ал-мархум ал-хаджж Хасан Ага (ум. в 1182/1768 г.; 5, лл. 1^а, 169^б). Дано название сочинения на турецком языке. Отметка владельцев: муфти-зада ‘Абд ар-Рахим ибн Мухаммад, кади в ...; ‘Абд ар-Рахим...; Тилак Мунла Мустафа; выписка из «Тадж ат-тараджим» Касим ибн Кутлубуга, дающая имя автора и название его сочинения. Затем следуют заметки (имя автора, название

сочинения, количество строк — разное на листах), сделанные графитным карандашом в современный период. На глоссах почти всех листов имеются заметки. На нахзаце имеется стих на турецком языке [11, л. 170^а].

Шестой список хранится в библиотеке Süleymaniye в фонде «Hafid Efendi 75». Рукопись состоит из 286 листов. На листе по 21 строке. Рукопись содержит полный текст сочинения (12, лл. 1^б-286^б). Имеется колофон, который содержит имя переписчика — Мухаммад ибн Сулайман ибн Давуд ибн ‘Абдаллах ал-Ханафи. Перепись была завершена в среду в месяц *сафар*, год не указан [12, л. 286^б]. В начале рукописи имеются 4 форзаца (12, лл. 01^а-04^б), на котором записан *фихрист* (лл. 02^б-04^а). На лицевой стороне первого листа имеются другой *фихрист* и миндалевидная печать, текст на которой не читабелен (3, л. 1^а). Текст «Мухтасар ал-Кудури» выделен надчеркиванием черными линиями. На глоссах имеются заметки (12, лл. 42^а, 66^а, 82^а, 160^а, 215^а).

Из шести списков четыре датированы. Три списка были переписаны в XIV в. (Yeni Cami 466, Birinci Serez 722, Feyzullah Efendi 795). Одна рукопись была переписана в XVI в. (Laleli 1001). Пятый список (Veliyyuddin Efendi 1176) может быть датирован косвенно: на нем оттиснута печать вакфа шайх ал-ислама Велиюддина Эфенди (ум. в 1182/1768 г.).

Пять списков содержат полный текст сочинения. Один список является дефектным (Veliyyuddin Efendi 1176).

Сличение вступительной части (мукаддима) в шести списках сочинения показало существование трех ее типов. Первый тип (Laleli 1001) отличается длиной, второй (Yeni Cami 466, Hafid Efendi 75, Birinci Serez 722, Feyzullah Efendi 795) — имеет краткую форму, третий (Veliyyuddin Efendi 1176) — начинается сразу со слов ал-Исфиджаби. Вторым типом имеет вставку, где перечислены разнообразные эпитеты и титулы автора сочинения: *Муфти ал-А’имма*, *Зайн ал-Ислам ва-л-Муслимин*, *Рукн ал-Ислам ва-л-Муслимин*, *Мухтар ал-А’имма*, *Муфти аш-Шарк ва-л-Гарб*, *шайх*, *имам*, *устаз*, *факих*, *кади*. Здесь же ал-Исфиджаби приписывается *куниа* (имя) Абу-л-Фатх, которое также отсутствует в биографических словарях.

Из всех указанных выше списков в качестве опорного текста для нашего исследования был выбран список библиотеки Süleymaniye, фонд «Laleli 1001». Эта рукопись выгодно отличается от других по следующим параметрам: текст сочинения четко разделен на части, главы и разделы, даже заглавия и ключевые слова выделены красными чернилами (киноварью). Это создает для читателя хорошие возможности для удобного пользования текстом сочинения. Эта рукопись происходит из *вакфа* верховного правителя (султана) Селима III; перед текстом имеется подробный *фихрист*; он переписан четким профессиональным почерком. Остальные списки также привлекаются к нашему исследованию, однако в качестве дополнительных копий.

Жанр сочинения «Зад ал-фукаха’» («Помощь факихам»)

В предисловии к своему произведению (мукаддима) автор сообщает о титуле своего сочинения — «Зад ал-фукаха’» («Помощь факихам», «Пища для ученых в области *фикх*»). Здесь же он объясняет причину выбора этого названия: «Знайте, что деяния могут уменьшаться, а события и хлопоты — увеличиваться, чувства — убавляться, а память — ослабевать; а тот, кто пожелал постичь *фикх*, тот не в состоянии находить все необходимое для этого из краткого текста [Мухтасар ал-Кудури], ставшего основой для нашего комментирования в целях подготовки [факиха] к будущим обстоятельствам в его карьере. Я сделал правильный шаг и принял верное решение, приступая к комментированию сочинения «Мухтасар ал-Кудури». Оно же принадлежит перу шайх ал-ислама Абу-л-Хусайна ал-Кудури ал-Багдади ал-Ханафи» [7, л. 1^а].

В историко-биографической и библиографической литературе для данного сочинения приводятся два названия: действительное «Зад ал-фукаха’» и описательное «Шарх Мухтасар ал-Кудури» [5; 301].

Составление этого сочинения и его последующее распространение стали важным событием в истории ханафитского *мазхаба*. Об этом свидетельствует высокая оценка, данная ему Касимом ибн Кутлубуга: «Мухаммад ибн Ахмад ал-Исфиджаби создал ценный комментарий к книге «Мухтасар ал-Кудури», назвав его «Зад ал-фукаха’» [4; 76].

Действительными достижениями этой книги являются установление расхождений между позициями главных авторитетов *мазхаба* — Абу Ханифы (ум. в 150/767 г.), Абу Йусуфа (ум. в 182/798 г.) и Мухаммада аш-Шайбани (ум. в 189/804–805 г.), упорядочение мнений Зуфара ибн Хузайла (ум. в 158/775 г.) и других деятелей *мазхаба*. Это стало возможным благодаря высокому уровню всех

отраслей знания, которого достигла к этому времени ханафитская школа Центральной Азии в эпоху правления династии Караханидов [13; 196].

В историческом плане «Зад ал-фукаха'» принадлежит к числу той группы сочинений, которые были составлены в период расцвета ханафитского *мазхаба* (XI-XIII вв.). Оно завершает тот период, когда в ответ на вызовы других богословско-правовых школ суннитского *фикха* составлялись классические труды ханафитов. Известно, что развитие ханафитского практического права (фуру' ал-фикх) получило свой импульс после опубликования «ал-Мухтасар фи-л-фикх», сочинения шафи'итского *факиха* Ибн Сурайджа (ум. в 308/918 г.). В качестве ответа на данный вызов появился целый ряд трудов ханафитских авторов, среди которых выделяется рассматриваемое здесь сочинение «Зад ал-фукаха'».

Труд «Зад ал-фукаха'» составлен в качестве комментария к известному в рамках ханафитского *мазхаба* сочинению «Мухтасар ал-Кудури». По причине того, что данный источник не был издан, он слабо привлекался для изучения истории мусульманского общества в Казахстане. «Зад ал-фукаха'» относится к жанру комментариев (шурух), составленных по практической части ханафитского права (фуру' ал-фикх). Базовое сочинение — «Мухтасар ал-Кудури» Мухаммада ибн Ахмада ал-Кудури (ум. в 428/1037 г.) признано в качестве авторитетного текста в части упорядочения и системного изложения положений ханафитского *мазхаба*. В качестве достоинств данного сочинения ал-Исфиджаби перечислил следующее: «Имам ал-Кудури смог охватить в своем сочинении все необходимые понятия, традиционно используемые в *фикхе*. Я же, в свою очередь, ограничусь приведением решений (фатава) в отношении большинства этих положений, а также к ним я добавлю отдельные положения. Это будет сделано мной в целях умножения пользы (этой книги). При этом я постараюсь преодолевать краткость отдельных положений текста основного сочинения или же его излишнюю растянутость, достигая желаемой формы получения наилучшего результата».

Хотя ал-Исфиджаби получил первоначальное образование в Исфиджабе, тем не менее, значительную часть своей жизни провел в Самарканде. Соответственно, его комментарий был составлен на местном самаркандском материале. Из этого можно заключить, что в его сочинении нашли свое отражение реалии жизни средневекового центральноазиатского общества. Его сочинение включает в себя специфические черты практики местных ученых, которые в своей деятельности учитывали локальные традиции, обычаи и менталитет окружающих их людей. В данном аспекте это сочинение имеет значительный интерес для исследования важного отрезка истории духовной жизни Центральной Азии в XII в. Исходя из этого мы можем утверждать, что «Зад ал-фукаха'» имеет академическое значение, с одной стороны, как важный памятник правовой литературы ханафитов, а с другой — как первоисточник, сохранивший черты духовной жизни конкретного общества, конкретной эпохи.

Труд «Зад ал-фукаха'» посвящен задачам по корректному и лаконичному изложению положений ханафитского *мазхаба* в местной среде в практической и педагогической целях. С формированием и развитием *мазхабов* в суннитском исламе наступает исторический этап, когда формируются классические тексты. Определяющим в ханафитской литературе становится направление «мутун» («тексты»), в котором в ясном, лаконичном и емком виде формулировались основные положения и нормы *мазхаба*. Рассматриваемый труд представляет данное направление в практическом праве (фуру' ал-фикх). Поэтому его язык отличается ясностью и точностью. Структура сочинения соответствует стандартным требованиям, предъявляемым для трудов в этом жанре. Оно состоит из шестидесяти трёх частей (китаб).

Для изучения деятельности и творчества ал-Исфиджаби, по сравнению с трудами историко-биографической литературы, большее значение имеют списки его сочинения «Зад ал-фукаха'». Они представляют для внимания исследователей разнообразную информацию.

Степень распространенности сочинения. В одном списке (Birinci Serez 722) указано точное место переписки — ильханидский город Дамган (ныне в северной прикаспийской провинции Симнан, Иран). Из остальных пяти списков два (Yeni Cami 466, Laleli 1001) происходят из вакфных библиотек верховных правителей-султанов, еще два (Veliyyuddin Efendi 1176, Feyzullah Efendi 795) — из вакфных библиотек шайх ал-исламов Османской империи (680–1342/1281–1924). Итак, отметки и оттиски печатей, сохранившихся в списках, дают нам представление о втором этапе (XIV–XVI вв.) бытования этого произведения вне Центральной Азии и его движении в западном направлении через территории Ирана и Малой Азии.

Отметки на списках произведения позволили нам сделать заключение о том, что данное сочинение активно использовалось в деятельности шайх ал-исламов и изучалось в государственной системе мусульманского образования Османской империи.

Источники, язык и стиль ал-Исфиджаби

Сочинение «Зад ал-фукаха'» охватывает примерно 12 тысяч вопросов. Автор, как правило, приводит подтверждения рассматриваемым положениям из Корана, сунны, преданий и филологических данных. На втором этапе своей работы при решении разночтений в их интерпретации упор делается на мнение Абу Ханифы (передается через выражения «принято у него» — «'индах», «передается от его имени» — «'анх»), а затем — на мнения двух его главных учеников («ас-сахибани», «сахибах») Абу Йусуфа и Мухаммада аш-Шайбани.

Среди письменных источников находятся шесть книг Мухаммада ибн ал-Хасана аш-Шайбани из разряда «Захир ар-ривайа», в которых были собраны положения основоположников *мазхаба* («ал-Мабсут», «ал-Джами' ас-сагир», «ал-Джами' ал-кабир», «аз-Зийадат», «Китаб ас-сийар ал-кабир» и «Китаб ас-сийар ас-сагир»). Затем идут положения, разработанные поколением после непосредственных учеников Абу Ханифы (до начала III/IX века). Ученые этого раннего периода обозначены термином «идущие впереди» (мутакаддимун). Все последующие поколения до ал-Исфиджаби попадают в разряд «идущих после старших» (мута'аххирун). Ученых Центральной Азии — своих современников ал-Исфиджаби называет «наши шайхи» (маша'ихуна). В книге иногда проводится сравнение положений с положениями *мазхаба* аш-Шафи'и (ум. в 820 г.).

Стиль изложения ал-Исфиджаби сводится к следующему: сначала он приводит слова ал-Кудури, затем сам дает свои разъяснения. Обычно каждый раздел начинается со слов: «Он сказал...», затем следуют слова ал-Исфиджаби. Он не разбирает все положения, а делает это выборочно, где имеется необходимость в переделке комментируемого текста. Она реализуется через решения (фетва) авторитетов *мазхаба*. При этом определяющее значение имеют три фигуры: Абу Ханифа, Абу Йусуф и Мухаммад аш-Шайбани, которые в тексте обозначены словосочетанием «асхабуна» (наши сподвижники). При совпадении позиций всех трех имамов применяется термин «единодушное мнение» (иджма'). Позиция двух учеников Абу Ханифы обозначается словами «у них двоих принято» ('индахума, лахума). Каждый раздел заканчивается выбранным решением-вердиктом ал-Исфиджаби, которое обозначается словом «ал-асахх» (наиболее правильный).

Когда со стороны ал-Исфиджаби затрагивается новый вопрос, не упомянутый автором основного текста, он вводится словами «автор ал-Мухтасара не затронул такой-то вопрос, мы беремся его выяснять». Когда прежде принятое решение отвергается и вводится новое решение, то это действие обозначается термином «одобрение» (истихсан). Если новое положение вводится через использование метода аналогии (кийас), то оно оговаривается специально. Рассмотренное выше показывает, что при улучшении текста «Мухтасар ал-Кудури» ал-Исфиджаби придерживался срединного пути, как было принято в традиционном исламе в Казахстане. При этом он старался опираться на достоверные источники и решения авторитетов *мазхаба*, взамен логическим умозаключениям.

Значение сочинения «Зад ал-фукаха'», собранного в период Караханидов

Известно, что первым комментарием к «Мухтасар ал-Кудури» была работа его ученика ал-Акта' (ум. в 474/1081–1082 г.). «Мухтасар ал-Кудури» само послужило источником для многих последующих книг. Например, «Тухфат ал-фукаха'» 'Ала' ад-дин ас-Самарканди (ум. в 539/1144–1145 г.) было посвящено анализу тех вопросов, которые не были упомянуты и раскрыты в книге ал-Кудури. В последующем оно стало базой для «ал-Хидайа фи шарх ал-бидайа» Бурхан ад-дин ал-Маргинани (ум. в 593/1197 г.).

Среди комментариев «Мухтасар ал-Кудури» работа ал-Исфиджаби занимает особое место. Порядок, метод подачи и богатство «Зад ал-фукаха'» сделали ее популярной среди мусульман и настольной книгой ханафитов. Она стала известным комментарием к одному из четырех почитаемых текстов (китаб му'табар) в ханафитском *мазхабе*, изучалась в качестве важнейшего учебного пособия в *медресе* Ближнего Востока, Центральной Азии, Афганистана, Индии и Китая на протяжении многих столетий.

Находясь в составе государства Караханидов, локальные мусульманские общины в таких казахстанских городах, как Фараб, Исфиджаб, Тараз и др. в эту эпоху пережили пока слабо исследованную трансформацию культурных ценностей.

Выдвижение династии Караханидов (225–607/840–1211) и основание ими своей государственно-сти в стране тюрков (Туркистан, обширный регион в Центральной Азии, к востоку от государства Саманидов, 204–395/819–1005) стали факторами для придания исламу статуса государственной религии в их обширных владениях. Последующее завоевание Караханидами северо-восточной части территорий соседнего государства Саманидов в 389/999 году инициировало процессы глубоких изменений в мусульманском обществе Трансоксианы (Междуречье, Мавараннахр) [2; 137].

Религиозная политика Караханидов во вновь завоеванных областях имела свои особенности. Они заключались в особом отношении к местным богословам, располагавшим реальным влиянием среди жителей Мавараннахра, особенно столичного города Самарканда. Для проведения этой политики Караханиды стали использовать ученых — выходцев из других регионов. Например, ими были приезжие ученые из правобережных районов Сырдарьи (Туркистан), раньше других вошедших в состав государства, назначались на высшие духовные должности (*шайх ал-ислам, кади и др.*). Вероятно, такая политика проводилась в целях ослабления общественных позиций местных самаркандских богословов, крепко связанных с различными слоями горожан общими корпоративными интересами.

Существенное значение в распространении ислама среди всех народов региона имели не только богословы ('улама') центральных регионов мусульманского мира, но и местные деятели. Ученые Центральной Азии внесли крупный вклад в развитие исламской цивилизации и сохранение культурных ценностей в регионе. История свидетельствует о том, что исламизация многих сфер общественной жизни носила мирный и традиционный характер.

Заключение

Высокая степень развития науки в сфере *фикха*, интеллектуальная среда общения Мухаммада ибн Ахмада ал-Исфиджаби в кругу самаркандских ученых в период правления Караханидов, личные достижения автора послужили той базой, на которой возник уникальный памятник богословско-правовой литературы. Структура сочинения и методы решения проблем показывают высокую образованность и эрудированность автора. Этот труд является полноценным, информативным источником для изучения традиционного ислама в Казахстане. Традиционный ислам приобретал новые грани через труды местных ученых. В этом отношении форма бытования ислама в Центральной Азии приобретала уникальность и неповторимость в сочетании с основными положениями ислама и традиций народа. Материал, содержащийся в сочинении ал-Исфиджаби, позволил установить высокий уровень научных традиций в Центральной Азии.

Материалы, извлеченные из сочинения «Зад ал-фукаха'», показывают некоторые черты социально-политической и духовной жизни в средневековом центральноазиатском обществе: 1) пользуясь поддержкой городского населения, *факихи* принимали непосредственное участие в духовных процессах, имевших экономическое, социально-политическое звучание; 2) в новых исторических условиях, сложившихся в результате прихода к власти династии Караханидов, приобрела все большее значение роль *факихов* в качестве выразителей интересов различных слоев населения; 3) для регулирования норм ислама и традиционных форм деятельности в местном социуме большую роль играли фетвы; 4) данное исследование показало, что история сложения центральноазиатской школы *фикха* показательна для понимания процессов формирования региональных форм бытования ислама, перманентного взаимодействия общеисламских принципов с местными формами их истолкования и понимания механизма функционирования ислама как сложной идеологической системы. Все это свидетельствует о том, что пример Казахстана и Центральной Азии во взаимодействии общеисламских норм и местных форм жизни требует дальнейших углубленных исследований.

Список литературы

- 1 *Большаков О.Г.* Ислам: энциклопедический словарь / отв. ред. С.М. Прозоров. — М.: Гл. ред. вост. лит. Наука, 1991. — 315 с.
- 2 *Бартольд В.В.* Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т. I. — М.: Изд-во вост. лит., 1963. — 763 с.
- 3 *'Абд ал-Кадир ибн Аби-л-Вафа' ал-Кураши.* ал-Джавахир ал-муди'а фи табакат ал-ханафийа: В 2-т. — Хайдарабад, 1332/1913. — 522 с.
- 4 *Касим ибн Кутлубуга ас-Судуни.* Тадж ат-тараджим фи табакат ал-ханафийа. — Багдад, 1962. — 374 с.
- 5 *Муминов А.К.* Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. — 400 с.

6 *‘Id ibn Muhammad ibn Hamd ad-Dusari. Zad al-fuqaha’ Sharh Mukhtasar al-Quduri li-Abi-l-Ma’ali Baha’ al-din Muhammad ibn Ahmad al-Isfijabi (tuwuffiya 591 hidjri) [sost. kriticheskogo teksta i issledovanie ot nachala chasti «Ihya’ al-mawat» do konca knigi]: dis. ... akad. st. «Duktura» po specialnosti «Musulmanskoe pravo». — Mekka: Umm al-Qura, 1435/2014. — 988 c.*

7 *Muhammad ibn Ahmad al-Isfijabi. Zad al-fuqaha’. Ruqopsiy biblioteki Süleymaniye, fond «Yeni Cami 466». — 184 l.*

8 *Muhammad ibn Ahmad al-Isfijabi. Zad al-fuqaha’. Ruqopsiy biblioteki Süleymaniye, fond «Birinci Serez 722». — 169 l.*

9 *Muhammad ibn Ahmad al-Isfijabi. Zad al-fuqaha’. Ruqopsiy biblioteki Millet Genel Kütüphanesi, fond «Fezullah Efendi 795». — 286 l.*

10 *Muhammad ibn Ahmad al-Isfijabi. Zad al-fuqaha’. Ruqopsiy biblioteki Süleymaniye, fond «Laleli 1001». — 233 l.*

11 *Muhammad ibn Ahmad al-Isfijabi. Zad al-fuqaha’. Ruqopsiy biblioteki Beyazit Devlet Kütüphanesi, fond «Veliiyuddin Efendi 1176». — 169 l.*

12 *Muhammad ibn Ahmad al-Isfijabi. Zad al-fuqaha’. Ruqopsiy biblioteki Süleymaniye, fond «Hafid Efendi 75». — 286 l.*

13 *Maxmud ibn Sulayman al-Kafavi. Kata’ib a’lam al-ahyar min fuqaha’ mazhab an-Nu’mān al-muxtar. Ruqopsiy № 2929 Centra vostochnykh ruqopsiy imeni Abu Rayxana Beruni Tashkentского gos. in-ta vostoqovedeniya. — 442 l.*

Н.Е. Кайрбеков, Махмуд Али

Қазақстандағы дәстүрлі дінді зерттеу үшін жаңа дерек көзі

Мақала Қазақстандағы дәстүрлі дін тақырыбын ашуда, қарахандар кезеңіндегі Исбиджап және Самарқан қалаларында орын алған маңызды оқиғаларға қатысы бар тұлғаның өмірі мен еңбегін зерттеуге арналған. «Зад ал-фуқаха’» шығармасының сақталған барлық алты нұсқасын саралағанда қолжазба деректеріндегі ортағасырлық араб мәтініне арналған тарихи-филологиялық тәсілдерді қолдандық. Бұл еңбек әлі жарық көрмеген қолжазба нұсқасына жатады, қолжазба нұсқаларын талдағанда арнайы шығыс қолжазбаларына қолданылатын палеографиялық және кодикологиялық тәсілдерді пайдаландық. Сондай-ақ қарахандардың жаңадан басып алған аумақтарында жүргізген діни саясаты зерттелген аталмыш шығарма материалдарын негізге алдық.

N.E. Kairbekov, Mahmud Ali

On the study of source criticism and traditional islam in Kazakhstan

The article is devoted to the study of traditional religion in Kazakhstan, based on the work by key participant in the historical events in Isfijab and Samarqand in Qarakhanid period. Six survived copies of the not published work "Zad al-fuqaha’" used for this study. They were analyzed using the special techniques and methods of paleography and codicology of Oriental manuscripts. We used the methodology of historical and philological study of medieval texts in Arabic for the establishment of a regional form of Islam in medieval Kazakhstan and Central Asia. This source has great importance to study Muslim education and justice system in medieval Kazakhstan. Based on its materials we had made analyzed Qarakhanids’ religious policy in XI-XIII centuries.

References

- 1 Bolshakov O.G. *Islam*, Encyclopedic Dictionary. Prozorov S.M. (Ed.), Moscow: Glavnaya redaktsia vostochnoi literatury Nauka, 1991, 315 p.
- 2 Bartol’d V.V. *Turkestan in the era of the Mongol invasion. Sochineniia*. Collected Works, 1, Moscow: Izdatelstvo vostochnoi literatury, 1963, 763 p.
- 3 al-Qurashi, *‘Abd al-Qadir ibn Abi-l-Wafa’. al-Jawahir al-mudi’a fi tabaqat al-hanafiya*. 2 vols. Haydarabad, 1332/1913.
- 4 al-Suduni, *Qasim ibn Qutlubugha. Taj al-Taraji fi Tabaqat al-Hanafiyya*, Baghdad, 1962, 374 p.
- 5 Muminov A.K. *Hanafi School in the history of Central Asia*, Almaty: Kazakh entsiklopediyasy, 2015, 400 c.
- 6 al-Dusari, *‘Id ibn Muhammad. Zad al-fuqaha’. Sharh Mukhtasar al-Quduri li-Abi-l-Ma’ali Baha’ al-din Muhammad ibn Ahmad al-Isfijabi (tuwuffiya 591 hijri) drawing up a critical study of the text and from the beginning of the «Ihya’ al-mawat» until the end of the book. Doctoral dissertation*, Mekka: Umm al-Qura, 1435/2014, 988 p.

7 al-Isfijabi, Muhammad ibn Ahmad. *Zad al-fuqaha'*. Manuscript of the library Süleymaniye, fund «Yeni Cami 466», лл. 1⁶-184⁶.

8 al-Isfijabi, Muhammad ibn Ahmad. *Zad al-fuqaha'*. Manuscript of the library Süleymaniye, fund «Birinci Serez 722», лл. 1⁶-169⁶.

9 al-Isfijabi, Muhammad ibn Ahmad. *Zad al-fuqaha'*. Manuscript of the library Millet Genel Kütüphanesi, fund «Feyzullah Efendi 795», лл. 1⁶-286⁶.

10 al-Isfijabi, Muhammad ibn Ahmad. *Zad al-fuqaha'*. Manuscript of the library Süleymaniye, fund «Laleli1001», лл. 1⁶-286⁶.

11 al-Isfijabi, Muhammad ibn Ahmad. *Zad al-fuqaha'*. Manuscript of the library Beyazıt Devlet Kütüphanesi, fund «Veliyyuddin Efendi 1176», лл. 1⁶-169⁶.

12 al-Isfijabi, Muhammad ibn Ahmad. *Zad al-fuqaha'*. Manuscript of the library Süleymaniye, fund «Hafid Efendi 75», лл. 1⁶-286⁶.

13 al-Kafawi, Mahmud ibn Sulayman. *Kata'ib a'lam al-akhyar min fuqaha' madhhab al-Nu'man al-mukhtar*. Manuscript № 2929 of the Center of Oriental Manuscripts named after Abu Rayhan Beruni, Tashkent State Institute of Oriental Studies. лл. 1⁶-442^a.

Б.М. Манабаев¹, Д.А. Ахмад Хамад²¹«Нур-Мубарак» Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы;²«Әл-Азхар» Халықаралық Египет ислам университеті, Египет
(E-mail: diaa13977@hotmail.com)**Қазақстанның қалаларындағы діни жағдай**

Исламның Қазақ даласына енуі мен таралуы, орта ғасырлардағы жергілікті қоғам үрдісінің қалыптасуы — қазіргі уақытқа дейін шешілмей отырған үлкен мәселе. Қазіргі таңда бұл тарихи кезеңді зерттеуге үлкен мән беріліп отыр. Ұлы қазақ даласының орта ғасырлардағы жергілікті ислам тарихының болмысын зерттеп-зерделеуге кедергі болып отырған бірінші тосқауыл — деректердің тапшылығы. Ал сол заман еншісіне тиесілі уақытта жазылған деректердің орта ғасырлардағы көне қалаларымыз және көрші өңірлердегі жергілікті қоғамның қарапайым тұрғындарынан бастап, ғұлама-ғалымдар, мемлекет қайраткерлері, хан-сұлтандар, олардың ұстанған діни бағыттары, мәдени көзқарастары, әлеуметтік және саяси хал-ахуалдарынан мол мәліметтер беруде маңызы жоғары.

Кілт сөздер: дін тарихы, (факиһ) ғалымдарының ортасы, жазба деректер, ислам құқығы, мәдениеттердің өзара қатынасы, ортағасырлық Қазақстан тарихы.

Кіріспе

Қазақ топырағынан шыққан Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабидің (535/1141 қ.б.ж.) ислам құқығы (фиқһ) саласында жазған шығармасы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» бүгінде анықталған жаңа дерек болып отыр. Бұл дереккөз Қазақстанның XI–XII ғғ. орын алған тарихи оқиғаларын қамтымай кеткен, басқа да деректердің орнын толықтырмақ. Әл-Исбиджабидің ғасыры Қарахан (382–607/992–1211) мемлекетінің билік еткен уақытына дәл келеді. Ал Қазақстан тарихының Қарахан кезеңі бойынша деректер өте аз, саусақпен санарлық. Сондықтан Исбиджаб және оған көрші өңірлердегі исламның жергілікті тарихи болмысын зерттеуде аталмыш дереккөз үлкен маңызға ие. Осы мақала жазудағы басты мақсатымыз жаңадан табылған деректі ғылыми айналымға енгізу болып отыр.

Біз жариялап отырған зерттеуімізде Оңтүстік Қазақстан және оған көрші өңірлердегі исламның жергілікті тарихи болмысына тікелей қатысты әлі жарық көрмеген, тың қолжазба нұсқаларымен жұмыс жасауда, тарихи-филологиялық әдіс пен арнайы шығыс қолжазбаларына қолданылатын палеографиялық және кодикологиялық тәсілдерді қолдандық.

Шығарманың құраушысы

Біз қарастырып отырған дереккөз авторы, ханафи мәзһабының өкілі, ислам заңгері (факиһ) ‘Али ибн Мухаммад ибн Исма‘ил әл-Исбиджаби. Қазақстанның қазіргі Сайрам, байырғы Исбиджаб қаласының шыққан бірегей тұлға. Әл-Исбиджабидің есіміне қатысты «табақат» және «тараджим» жанрындағы тарихи дереккөз кітаптарында оның есімін бір ауыздан: Әбу-л-Хасан ‘Али ибн Мухаммад ибн Исма‘ил ибн ‘Али ибн Ахмад ибн Мухаммад ибн Исхақ ас-Самарқанди әл-Исбиджаби деп берген [1; 570]. Сонымен, ғұламаның туған және тұрған жерлеріне қарай әл-Исбиджаби, ас-Самарқанди, есімімен танымал болған.

Әл-Исбиджабидің дүниеге келген кезеңі жөнінде тарихи-биографиялық деректер анық мәлімет береді. Оның замандасы Наджм әд-дин ‘Умар ибн Мухаммад ан-Насафи (537/1142 ж.қ.б.) «әл-Қанд фи зикр ‘улама’ Самарқанд» шығармасында оның 454/1062 жылы дүниеге келгендігін баяндайды [1; 570].

Әл-Исбиджабидің қайтыс болған уақыты 535/1141 жыл екендігін кесіп айта аламыз. Себебі тарихи дереккөз кітаптарында 535/1141 жылға қатысты тартыстар мен келіспеушіліктер жоқ. Ғұлама Самарқан қаласында дүниеге салды. Әбу Са‘д ‘Абд әл-Карим ибн Мухаммад ас-Сам‘ани ал-Марвази аш-Шафи‘и (563/1167 қ.б.ж.) дің айтуынша: «Мауараннаһр жерінде Әбу Ханифа мәзһабын одан жақсы білетін тұлға болмаған. Білім беру жолында ұзақ өмір сүрді», — деген [2; 213]. Ол Қарахан қағаны Махмуд (451–467/1059–1074) Исбиджабқа билігін жүргізіп тұрғанда дүниеге келіп, сондағы ғалымдардан білім алған. ‘Умар (467/1074–1075) және Хасан (467–496/1075–1103), әсіресе Хасанның билік тұсында Исбиджаптан батыс қағанатының астанасына өткен. Махмуд I (490–492/1097–1099) Джибра‘ил (492–495/1099–1102) және Мухаммад II (495–523/1102–1129) билік тұсында оның

Самарқанға келуімен қайраткерлігінің бірінші қадамы (ұстаздықтан) басталды. Әл-Исбиджаби Самарқанды билеген Наср II (523/1129), Ахмад II (523–524/1129–1130), Хасан (524–526/1130–1132), Ибраһим II (526/1132) және Махмуд II (526–535/1132–1141) қарахандарының билік тұсында Шейх әл-ислам атағымен құрметтеліп, шаһарда муфти қызметін атқарған, өмірінің көп бөлігін білімге арнаған тұлға [3; 2-т., 591].

Әл-Исбиджабидің ханафи фиқһындағы орнын оның шәкірттерінің ішінде бірінші нөмірлі, алдыңғы қатарда болған ізбасарларынан Әбу Са‘д әс-Сам‘ани және Бурхан әд-дин әл-Марғинанилардан (593/1197 к.б.ж.) білеміз [2; 213]. Тарихи-биографиялық деректер ғұламаның шығармаларынан «әл-Фатауа» және «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбектерін атаған. Зерттеу нәтижесінде біз әл-Исбиджабидің бір еңбегі ғана сақталған деп қорытындылаймыз, ол — «Шарх Мухтасар ат-Тахауи».

Шығарма

Әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегі қолданбалы ислам құқығы (фуру‘ әл-фиқһ) мәселелеріне арналған. Ғұлама Самарқан жерінде өзінің еңбегін дүниеге келтірген. Бұл еңбек жергілікті Самарқан ғылым ортасына бейтаныс, сонау Мысыр жерінің ханафи ғұламасы Әбу Джа‘фар ат-Тахауидың (321–933 ж.к.б.) «Мухтасар ат-Тахауи» атты еңбегін таңдап, ондағы мәтінге түсіндірме (шарх) түрінде жазып шықты. Біз зерттеп отырған еңбектің сол кездегі бөлек ханафи шығармаларынан басқа бір ерекшелігі, оның тек ханафи ғалымдарының ой пікірлерімен шектелместен, басқа да мәзһаб ғалымдарының ойлары мен тұжырымдарын молынан келтіруінде. Төрт мәзһаб иелерін және олардың өкілдерінің пікірлері мен дәлелдерін сөз ету арқылы бұл шығарма салыстырмалы құқық (фиқһ муқаран) жанрына да тиісті екенін көреміз.

Бұл шығарманың жазылу тарихы туралы Имам әл-Исбиджабидің өзі былай мәлімет береді: «Мухтасар ат-Тахауи» еңбегін [Самарқан халқының арасына бірінші болып] таратқан Имам ‘Али ибн Әби Бәкр болды, алайда ол бұл еңбектің түсіндірмесін жазып, қағаз бетіне түсірген емес. Бұл кісіден кейін Әбу Наср Ахмад ибн Мансур әз-Зафари (484/1091)¹ бұл еңбекті тым егжей-тегжейлі етіп жазып, ұзақ түсіндірген. Бұл еңбек пайдалы және жақсы жазылған. Алайда Әбу Насрдың жазған еңбегі жаңадан білім алып келе жатқан талапкерге ауыр. Талаба бұл еңбекті меңгере алмайтын болғандықтан, мен (‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби) бұл еңбекті жаңартып жаздым. Жақсы істер ортасы деп, жалықтырып жіберетін тым ұзақ да емес, пайдалары аз тым қысқа да еместей етіп өзгерттім. «Ғибадат» бабын қысқарттым. Ал «Му‘амалат» бабы мен «Буйу‘» бабын кеңейтіп жаздым» [4; 25]. Дәл осы әл-Исбиджаби еңбегінен алынған үзіндіні (цитата) қолымыздағы тарихи-биографиялық әдебиет ескерткіштерінің тек екеуінде ғана келтірілген. Ол әл-Қурашидің (775/1373–1374 ж.к.б.) «әл-Джавахир әл-мудийа» және Хаджи Халифаның (1068/1657 ж.к.б.) «Кәшф аз-зунун» еңбектері. Алайда әл-Қурашидің еңбегінде бұл мәтінді Ахмад ибн Мансур Әбу Наср әл-Исбиджаби реттеген деген жаңылыс пікір ғылымда кең жайылып кеткен [3; 1-т., 336]. Бұның нәтижесінде жалғыз мәтіннің екі авторы туралы өтірік пікір тарай бастаған. Әлем кітапханаларындағы фишкаларда қолжазбалардың аттары және оның авторларының есімдері бекітіліп, қай нөмірмен сақталғандығы туралы мәліметтер жазылған². Осы фишкаларда берілген мәліметтердегі бір шығарманың авторы әр түрлі есімдермен берілгенін көре аламыз. Алайда дұрысы: бір шығарма бір ғана автор. 2- және 3-нөмірлі фишалардағы кісі есімдері бір адамға тиесілі, алайда әр түрлі етіп жазылған. 1-нөмірде берілген кісі есімі қате жазылған, шығарма ол кісіге тиесілі емес. Қорытындылап айтқанда, біз қолжазба қорларындағы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» нұсқаларымен танысу нәтижесінде түрлі кітапхана қорларындағы фишка мәліметтеріндегі шығарма авторы әр түрлі кісілерге тағылғандығын анықтауға қатысты атрибуция жасадық. Біріншіден, шығарма мәтіні жалғыз біреу ғана екенін анықтадық. Екіншіден, бұл шығарма мәтіні әл-Исбиджабидің қаламына тиісті екеніне сенімді болдық.

¹ Самарқандағы «Чакар-диза» зиратында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде ол жерден көк тас табылған. Тас мәтіні куфи жазуымен орындалған. Тастың төменгі жағы аздап сынған. Көк тастың палеографиялық белгілерінен Самани дәуіріне жатқызуға болады. Тас мәтіні: «Бұл қабырда шейх, фақиһ, имам әл-Хафиз Әбу Наср Ахмад ибн Мансур аз-Зафари әл-Исбиджаби 484/1091–1092 жылдың джумада I айының сегізі сәрсенбиде жерленген, Алла оның қабырын нұрландырсын».

² Қолжазба фишкаларынан мысал. Бірінші қолжазба: Н. Hüsni Paşa 433 көрсетілген: Şerhu Muhtasarit-Tahavi/Ahmed b. Mansur el-Muzaffari el-Hanafi el-Isbicabi. Екінші қолжазба: Feyzullah Efendi 803 көрсетілген: Şerhu Muhtasar it-Tahavi/Isbicabi Baħaeddin Ali b. Muhammed. Үшінші қолжазбада: Şehid Ali Paşa 816 көрсетілген: Şerhu Muhtasarit-Tahavi/Alauddin Ali b. Muhammed b. Ismail el-Hanafi el-Isbicabi.

Шығарманың нұсқалары

Біздің 2013 ж. бастаған зерттеулеріміздің нәтижесінде Түркия Республикасы (Стамбул, «Süleymaniye Devlet Kütüphanesi»), «Beyazıt Devlet Kütüphanesi»), Сауд Арабиясы патшалығы (Медина, «Шейх әл-ислам ‘Ариф Хикмат»), Ирак Республикасы (Бағдад, «Диуан әл-уақф ас-сунни», «Дәр әл-махтутат»), Сирия Республикасының (Дамаск, «Мәктабат әл-Әсад») кітапханаларында сақталған шығарманың он нұсқасын анықтадық. Бұл нұсқалар «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» мәтіні және оның редакцияларымен қоса, қолжазба бойындағы түрлі бейнедегі ескертпелер, есімдер, колофонындағы мағлұматтар, жазылған қала, ел атаулары, парақ жиектеріндегі мәлімдемелер, уақф немесе жеке тұлғаларға қатысты мөрлер, форзац, нахзац парақтарыдағы мәліметтер, фронтиспис, қолжазба тарихы, оны оқыған тұлғалар және т.б. көптеген мәліметтер мол деректер береді.

I. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы «Hekimoğlu» қорында 344-нөмірімен сақталған. Қолжазба кітап 360 парақтан құралған. Бір бетте 31 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші бөлімін (джуз’) («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [5, п. 1^б-360^а]. Көшірілген мерзімі – бейсенбі күні 538/1143–1144 ж.

Қағазы ашық ақ түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Шығармада мұқаба парағы жоқ, бірден үш форзац парағымен басталған. Онда мазмұны (фиһрист) берілген [5; бб. 01^а-02^а]. Титул бетінде кітап иесінің есімі жазылған: Фадл Мухаммад [5; б. 1^а]. Осы жерде шығарманың аталуы: «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші бөлімі (джуз’) деп, автордың есімі келтірілген: әл-Имам әл-‘алим әл-‘аллама Имам әл-Исбиджаби. Шығарма атауының сол жақ астында «әл-Ләйс ибн Са‘д ханафи мәзһабында болған» деген жазу бар. Жеке мөрлер (экслибрис) екі рет басылған [5; п. 1^б, 360^а]. Уақф мөрлері де екі жерден қойылған [5; пп. 1^б, 360^а]. Мәтін соңында екі колофон берілген: 1) Бірінші колофонда осы нұсқаның көшірілген мерзімі: бейсенбі күні 538/1143–1144 ж. көрсетілген. 2) Екінші колофонда бұл нұсқа мәтіні басқа нұсқа мәтінімен салыстырылып (муқабала), тексерілгені туралы баяндалған және оның орындалған мерзімі көрсетілген: жексенбі, 25-шаууал 552/1157 ж. 29-қараша [5; п. 360^а].

Шығарма құрылым жағынан 66 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен, үлкен әріптермен, анық көрсетіліп, жазылған. Бөлімдер бірнеше бөлімшелерден (баб) құралған. Бірақ кейбір бөлімдер бөлімшелерге ажыратылмаған. Бөлімдер мен бөлімшелердің көлемі оларда қаралған мәселелердің санына байланысты, ұзын немесе қысқа болып келеді. Эт-Тахауидің тірек мәтіні «Ол айтты» (қала) деген сөйлеммен басталады. Эт-Тахауидің қозғаған мәселесі аяқталғасын, тірек мәтінге түсінік беруші Әл-Исбиджабидің сөзі беріледі. Нұсқадағы негізгі мәтін отыз бен қырық пайыз көлемінде (ол «Мухтасар эт-Тахауиға» тиесілі), ал қалған алпыс немесе жетпіс пайызы Әл-Исбиджабидің шығармасына тиесілі. Қолжазбаның мәтіні көшірілген парақ жиектерінде, оған қатысты, толықтыру мен ескертулер жазылған.

II. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Sehid Ali Paşa» қорында 816-нөмірімен сақталған. Қолжазба кітап 208 парақтан құралған. Бір бетте 27 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» екінші бөлімін (джуз’) («әл-Хауала мен әл-Кафала» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [6; пп. 1^б-208^б]. Көшірілген мерзімі — 552 ж. ша‘бан айының соңғы оң күні/1157 ж. 26 қараша – 6 желтоқсан арасында.

Қағазы ақшыл түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Қолжазба кітаптің мұқабасы жоқ. Кітап екі форзац парақтарымен басталып, онда мазмұны (фиһрист) берілген [6; п. 01^{а-б}]. Титул бетінде кітап иелерінің есімдері жазылған: 1) шәйх әл-фақир Мухаммад; 2) әл-фақир ‘Абд әл-Бақи [6; п. 1^а]. Осы жерде кітап иелерінің екі мөрі үш рет соғылған. Және уақф мөрі екі рет ұрылған: уәзір Шәхид ‘Али Паша. Мөр мәтінінде кітап медреседен сыртқа шықпауы керек! деген шарт қойылған [6; пп. 1^а, 208^а]. Уақф мөрінің оң жағында аталмыш кітапті көшірген кісі есімі аталған: ‘Әли ибн Әби Бәкр ибн Мухаммад Нур әд-дин. Осы мөрдің үстінгі жағында баяндау үшін алынған тректі шығарманың аты: «Мухтасар ат-Тахауи» және бұл нұсқа оның екінші бөлімін (джуз’) қамтиды деген сөздер, шығармаға жазылған баяндаманың авторы — әл-Исбиджаби есімі келтірілген [6; п. 1^а]. Мәтін соңында үш колофон берілген (6; п. 208^а): 1. Бірінші колофонда шығарманы көшіріп жазған: ‘Али ибн Әби Бәкр ибн Мухаммад әл-Ханафи екені; ол 552 ж. ша‘бан айының соңғы оң күн ішіндегі сейсенбіде/1157 ж. 26 қараша — 6 желтоқсан аралығындағы күндердің бірінде, шығарманы жазып аяқтағаны мәлімделеді. 2. Екінші колофонда бұл нұсқа мәтіні, басқа нұсқа мәтінімен салыстырылып (муқабала), тексерілгені туралы баяндалған. Бұл жұмыс 553 ж. ша‘бан айының 25-күні, жексенбіде/1158 ж. 23 қыркүйекте аяқталғаны мәлімделеді. 3. Үшінші колофонның мазмұны екінші

колофон сияқты — салыстыру (муқабала) жұмысы атқарылғаны туралы мәлімет береді. Жаңа қосымша салыстыру (муқабала) жұмысы 553 ж. *ша‘бан* айының 24-күні/1158 ж. 23-қыркүйекте аяқталған. Үшінші колофон мәтіні қазақ тіліне төмендегідей аударылды: «Әш-шәйх әл-әдиб әл-әмджад әл-Мағриби өз қолымен жазған осы нұсқаны, шәйх, имам ‘Ала әд-диннің жазған түпнұсқасымен салыстыру жұмысын аяқтаған».

Нұсқада шығарма 79 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен, үлкен әріптермен, ерекшеленіп, анық көрсетіліп жазылған. Бір бөлімшенің (баб) көлемі үш, кейде төрт бетті қамтиды [мысалы, 6, пп. 1^а–5^а].

III. *Bevazıt Devlet Kütübhanesi* кітапханасында 18868-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 385 парақтан құралған. Бір парақта 25 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші және екінші бөлімдерін (джуз’) («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [7, п. 1^б–385^б]. Көшірілген мерзімі 803 ж. *сафар* айының он бесі/1400 ж. 6-қараша [7; п. 385^б].

Қағазы ашық сары түсті, сиясы қара, «насах» жазуымен шебер жазылған. Шығарма мұқабасы қоңыр-қара түсті, ортасында домалақша ою бар. Бірден форзац парағы орналасқан, онда қызыл сиямен кітапханада сақталған нөмірі берілген [7; п. 01^а]. Титул бетінде кітап иелерінің есімідері жазылған: 1) есім титулдың жоғарғы орта жақ тұсында болған, ол өшірілген; 2) әл-фақир Хусам. Бірінші кітап иесінің атын өшірген, осы Хусам болуы керек; 3) әл-фақир маула ‘Али ибн Әмрулла ибн Мухаммад. Кітап иелері есімдерінің арасында бұл шығарма жазу стилінен өзгеше қолтаңбамен: «әл-имам Қавам әд-дин әл-Итқанидің (685–758/1286–1357) өз қолымен жазғаны» деген нұсқау мәлімдемесі кездеседі [7; п. 1^а]. Дәл осы титул бетінде: Имам әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегінің бірінші және екінші бөлімдері (джуз’) деп, тура орта тұстан жазылған. Тақырыптың сол жақ астыңғы тұсынан шығарма авторы «Мухаммад ибн Ахмад әл-Худжанди, ал ол әл-Исбиджаби есімімен танылған» деген жазу тағы да келтірілген. Және осы жерде шығарма мазмұны (фихрист) ықшамдатылып жазылған (мазмұны толық емес). Мазмұнның астыңғы жағында он жолға жуық шұмақ өлең жолдары берілген [7; п. 1^а]. Уақф мөрлері титулда және келесі беттерде қойылған. Мөр титулды беттен бастап, әрбір 10-, 20-парақ сайын басылған [7; пп. 1^а, 7^а, 29^а, 43^а–385^б]. Мөрде: мәртебелі уәзір Мұстафа Паша уақф кітаптарының құрамынан делінген [7; п. 1^а]. Мәтін соңында колофон берілген. Онда кітап 803 ж. *сафар* айының он бесі/1400 ж. 06-қарашада аяқталғаны мәлімделеді. Бұл кітап нұсқасы ілгеріректе 504 ж. 26-*мухаррам*/1110 ж. 16-тамыз күні жасалынған нұсқадан көшірілгені баяндалған [7; п. 385^б].

Бұл шығарма құрылымы жағынан негізгі бөлімдерден (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» және «баб» сөздері қызыл сиямен, ерекшеленіп, үлкен әріптермен, анық көрсетіліп жазылған. Бөлімшелер көлемі біркелкі емес, мәселенің санына қарай бір беттен бастап, кейде он екі бетке дейін созылады [7; пп. 1^а–20^а]. Мәтінге қатысы бар маңызды сөздер, парақ жиегіне қызыл сиямен ерекше етіп жазылған. Сонымен қатар мәтіннің парақ жиектерінде толықтыру мен ескертулер берілген. Осындай ескерту мен толықтырулардың бірінде келесідей мәлімдеме беріледі: әл-Исбиджаби оны (жалға алу мәселесінің мерзімін) қате деп есептеген, (осы Әл-Исбиджабидің сөзін) қазақ жерінен шыққан ханафи фақиһ ғалымы әл-Итқани өзінің шығармасында келтірген және оның шешімімен келіскен [7; п. 229^а]. Шығармада «әт-Тахарат» сөзі ғана бөлім болып жазылған, қалған бөлімдер бөлімше (баб) сөзімен берілген [7; п. 1^а–20^а].

IV. Медина қаласындағы «Шейх әл-Ислам ‘Ариф Хикмат» кітапханасында 3601-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 301 парақтан құралған. Бір парақта 31 жол бар. Нұсқа толық мәтінді («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [8; пп. 1^б–301^а]. Көшірілген мерзімі — 954 ж. 15-*шәууал* дүйсенбі/1547 ж. 30-қараша.

Қағазы ашық ақ түсті, сиясы қара, «насах» жазуымен шебер жазылған. Мәтін соңында колофон берілген. Көшірген кісі – Мухаммад ибн Исма‘ил ибн ‘Али бин Ахмад әл-Әнбаби әл-Әзхари. Ол 954 ж. 15-*шәууал*, дүйсенбі/1547 ж. қарашаның 30-күні кітапті аяқтаған. Уақф мөрі титул және колофон беттерінде қойылған: «Ахмад ‘Ариф Хикматулла ибн ‘Исма‘тулла әл-Хусайни уақфы. Кітап Медине қаласындағы кітапханадан сыртқа шықпасын, бұл еңбек мүмінге аманат» делінген [8; п. 301^а].

Шығарма құрылымы жағынан негізгі бөлімдерден (кітаб), негізді бөлімдер бөлімшелерден (баб) тұрады.

V. Ирак Араб Республикасының Бағдад қаласындағы «Диуан әл-уақф ас-сунни» кітапханасында 1538-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 322 парақтан құралған. Бір парақта 35 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші бөлімін (джуз’) («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя»

бабына дейін) [9; пп. 1^б–332^а] қамтиды. Көшірілген мерзімі — 1139 ж. *раби' I* айының 20-күні, жұма таңертеңгісін/1726 ж. 17-қараша күні.

Қағазы ашық ақ түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Шығарма нұсқасында мұқаба жоқ, бірден екі форзац парақтарымен басталып, онда мазмұны (фихрист) [9; пп. 1^а–01^б]. Мәтін соңында колофон кездеседі. Онда көшірген кісі есімі мен аяқталған уақыты көрсетілген: әл-муфти 'Абд әр-Рахман Мухаммад әл-Мударрис. 1139 ж. 20 *раби' I* жұма таңертеңгісін/1726 ж. 17 қараша күні жазылған. Титул бетінде кітап иелерінің есімдері жазылған: 1) Мустафа әл-Хумайди ибн Мухаммад Рауиш. Ол Әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» кітабін 1186/1772–1773 ж. Меккеден сатып алған. Кейінірек кітапті одан Азат әскері тартып алғандықтан, оны екінші рет қайта сатып алған; 2) 'Абд әр-Рахман Мухаммад әл-Мударрис [9; п. 322^а]. Уақф мөрлері титулда және колофон беттерінде қойылған: «мәңгілік Сулейман Паша уақына тиесілі, Сулеймания медресесінен сыртқа шықпасын, сатылмасын, силянбасын, мирас етілмесін» делінген.

Шығарма құрылымы жағынан негізгі бөлімдерден (кітаб), негізді бөлімдер бөлімшелерден (баб) тұрады.

VI. Millet Kütübhanesi кітапханасының қолжазбасы, «Feyzullah Efendi» қорында 803-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 370 парақтан құралған. Бір парақта 31 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» толық мәтінін («ат-Тахарат» бабынан әл-«Карахийя» бабына дейін) қамтиды [4; пп. 1^б–370^а]. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады: уақф мөріндегі мерзім — 1112/1700–1701 ж.

Қағазы ақшыл түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Қолжазба кітапта мұқаба сақталмаған, бірден форзац парағымен басталады. Онда мазмұны (фихрист) көрсетілген [4; п. 01^б]. Титул бетінде кітап иелерінің есімдері жазылған: 1) Саййид 'Али ибн әл-Мауаби. Оған кітап мирас етілген, бұл кісі Стамбулдағы «Қаландар-хана» медресесінің ұстазы болған; 2) Ахмад әл-Макмур; 3) Сәййид Файда әл-Муғни [4; п. 1^а]. Титул парағының ортасында шығарманың аты берілген — «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» және шығарма авторының есімі мен қайтыс болған жылдары көрсетілген: әш-шейх әл-имам әл-'алим әл-'аллама Бәһа' әд-дин 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби, 535/1141 ж. қайтыс болған [4; п. 1^а]. Уақф мөрлері титулда және колофон беттерінде қойылған, онда «уақф шейх әл-ислам әс-сәйид Файзулла Әфәнди, шарт, бұл еңбек Константинопілде салынған медреседен сыртқа шықпауы керек делінген. Мөр астында 1112/1700–1701 ж. көрсетілген [10; пп. 1^б, 370^б]. Мәтін соңында колофон берілген. Онда «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегіне қатысты мағлұматтар жазылған. Онда бұл қолжазба кітабын Исбиджабилердің қайсысы бірінші жазған, кім кімнен көшіргендігі туралы бір бетке жуық мәлімет келтірілген.

Нұсқада шығарма құрылымы 63 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен, үлкен әріптермен, ерекшеленіп, анық көрсетіліп жазылған. Бір бөлім көлемі 10, кейде 12 бетті қамтиды [мысалы, 4; пп. 1^а–12^а]. Бір бөлімде екі немесе үш бөлімше (баб) бар. Қолжазбаның мәтіні көшірілген парақ жиектерінде, оған қатысты толықтыру мен ескертулер жазылған.

VII. Süleymaniye Devlet Kütübhanesi қолжазбасы, «Yeni Cami» қорында 458-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 701 парақтан құралған. Бір парақта 19 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» толық мәтінін («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [10; пп. 1^б–701^а]. Осы нұсқа парақ саны жағынан ең ұзыны болғанымен, ықшамдатылып жазылған. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады: уақф мөрінде мерзімі берілген — 1137/1724–1725 ж.

Қағазы ақшыл түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Шығармада мұқаба жоқ, бірден форзац парағымен басталып, онда мазмұны (фихрист) көрсетілген [10; п. 1^а]. Титул бетінде кітап иесінің есімі жазылған: әл-'абд әл-фақир 'Абд әл-Бақи Файдулла. Ол кітапты, біріншіден, өзі үшін, кейін өзгелердің барлығына арнап жаздырған. Кітап Эдирне қаласында жазылған. Осы парақтың ортасында жеке мөр (эклибрис) басылған. Онда мөр иесінің есімі жазылған: 'Абд әл-Бақи. Мөрдің жоғарғы жағында, шығарманың аты берілген: «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» [10; п. 1^а]. Мәтін соңында колофон берілген. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады: Уақф мөрлері титулда және колофон беттерінде қойылған. Мөрдегі жазу: уақф Султан Ахмад хан ибн Ғази Султан Мухаммад хан (1115–1143/1703–1730). Мөрдің астыңғы жағында мерзімі көрсетілген: 1137/1724–1725 жылы [10; п. 1^а, 701^б].

Шығарма құрылым жағынан 54 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен ерекшеленіп, үлкен әріптермен, анық көрсетіліп жазылған. Бір бөлімнің көлемі үш, кейде төрт бетке дейін жетеді [10; п. 1^а–5^а].

VIII. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi қолжазбасы, «Yeni Cami» қорында 457-нөмірмен сақталған. Қолжазба 352 парақтан құралған. Бір бетте 35 жол бар. Нұсқа «Шарх Мухтасар ат-Тахауидің» бірінші бөлімін (джуз') («ат-Тахарат» бабынан «әл-Карахийя» бабына дейін) қамтиды [11; пп. 1^б–352^а]. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады. Уақф мөрінде мерзімі жазылған — 1137/1724–1725 ж.

Қағазы ашық ақ түсті, сиясы қара, «наسخ» жазуымен шебер жазылған. Қолжазба кітаптың мұқабасы сақталмаған, бірден үш форзац парақтарымен басталып, онда мазмұны (фихрист) жазылған [11; п. 01^а–03^б]. Титул бетінде шығарманың аты берілген: «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» бірінші бөлімі (джуз'). Онда шығарма авторының есімі көрсетілген: әл-Имам әл-Исбиджаби [11; п. 1^а]. Нұсқада көшірілген мерзім мәлімделмеген. Жәрдемші мәлімет арқылы оның шамамен көшірілген мерзімін анықтаса болады: Уақф мөрлері мәтіннің басында және соңғы бетінде қойылған. Мөрдегі жазу: уақф Султан Ахмад хан ибн Ғази Султан Мухаммад хан. Мөрдің астыңғы жағында мерзімі көрсетілген: 1137/1724–1725 ж. [11; п. 1^а, 352^б].

Шығарма құрылым жағынан 43 бөлімнен (кітаб) тұрады. Әрбір «кітаб» сөзі қара сиямен ерекшеленіп, үлкен әріптермен, анық көрсетіліп жазылған. Бөлімдер бірнеше бөлімшелерден (баб) құралған.

IX. Ирак Араб Республикасының Бағдад қаласындағы «Дар әл-Махтутат» кітапханасында 1467-нөмірмен сақталған. Микрофильмінен алынған нөмірі 347. Бір парақта 29 жол бар. Бұл нұсқа ақаулы (дефекті) мәтінді қамтиды: тек үш беттен тұрады. Мәтін «наسخ» жазуымен жазылған [12; п. 1^б].

X. Сирия Араб Республикасының Дамаск қаласындағы бұрынғы «әз-Заһирийя» қазіргі «Мақтабат әл-Әсад» кітапханасында 12178-нөмірмен сақталған. Бір парақта 27 жол бар. Бұл нұсқа ақаулы (дефекті) мәтінді қамтиды, тек сегіз беттен құралған. Мәтін «наسخ» жазуымен жазылған [13; п. 1^б].

Біз жоғарыдағы келтірілген он нұсқаның ішінен зерттеу жұмысын жүргізуде, тіректі нұсқа ретінде Beyazit Devlet Kütüphanesi кітапханасындағы 18868-нөмірлі қолжазба нұсқасын таңдадық. Бұл нұсқаның басқаларынан өзгешелігі, оның мәтіні анық жазылған, бөлімшелері мен қажетті нұсқаулары қызыл сиямен ерекшеленіп, өте мұқият және таза орындалған. Қолжазба нұсқасы зерттеу жұмыстарын жүргізгенге өте қолайлығына аса мән бердік. Бұған қоса, зерттеу барысында қалған нұсқаларды қосымша ретінде пайдаландық.

Шығарманың таралу ауқымы

Әл-Исбиджабидің қолжазба нұсқаларына сипаттама жүргізу барысында шығарманың таралу деңгейін айқындайтын келесідей мағлұматтар анықталды. Нұсқалардың көшірілген жеріне келетін болсақ, тек бір нұсқада оның көшірілген жері көрсетілген. Ол «Yeni Cami» қорында 458 нөмірлі қолжазба нұсқасы, Осман империясының (680–1342/1281–1924) екінші астанасы Эдирне (Адрианополь) қаласында көшірілгендігін көре аламыз [10; п. 1^а]. Келесі «Диуан әл-уақф ас-сунни» 1538-нөмірлі қолжазба нұсқасында келесідей мәлімет келтірілген. Бұл нұсқаның иесі мен көшірушісі бір кісі — Мустафа әл-Хумайди ибн Мухаммад Рауиш. Ол Әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» кітабін 1186/1772–1773 ж. Меккеден сатып алған. Кейінірек кітапті одан «Азат» әскері тартып алғандықтан, кітапті екінші рет қайта сатып алғандығын мәлімдейді [9; п. 322^а]. Бұл қолжазба нұсқасын Рауиш кезінде Меккеде тұтынғанымен, бүгінде Бағдад қаласындағы кітапхана қорында сақтаулы тұрғанын көреміз. Сонымен қатар Әл-Исбиджабидің осы ханафи шығармасы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» сонау Медине уақфында сақталған. Ал Медине сынды мұсылман әлемінің қасиетті қалаларының жергілікті тұрғындарының көпшілігі ханбали мәзһабын ұстанғаны мәлім. Егер Әл-Исбиджабидің ханафи шығармасы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» сонау ханбалилердің орталығында сақталуының сыры неде?! Араб түбегі «Хиджаз» XVIII ғ. Осман империясының билігінде еді. Ал онда қызмет атқарған Осман империясының басшы султандары мен олардың қарамағындағы би-болыстар ханафи мәзһаб мектебін берік ұстанатын болған. Шығарма сол аумақтардағы медреселерде сақталғанын Медине уақф мөріндегі мәлімдемеден көре аламыз: «Кітап Медине қаласындағы кітапханадан сыртқа шықпасын! Бұл еңбек мүмінге аманат болсын» делінген [9; п. 301^а]. Бұдан шығатын қорытындыға келсек, Осман империясының аумағына қарасты әкімшіліктердегі қызметкерлер мен басшылық лауазымындағы азаматтарға әл-Исбиджабидің еңбегі белсенді түрде оқытылатын болған. Бұл мәліметтерден ғұламаның шығармасы Самарқан жерінде

жазылғанымен, таралу бағыты халықаралық деңгейде дамып, оның нұсқалары әлемнің түпкір-түпкіріндегі мұсылмандардың қолдарымен көшіріліп, таралғанын осы нұсқалардағы мәлімдемелерден көріп отырмыз.

Түркия Республикасының *Bayazit Devlet Kütüphanesi* кітапханасында 18868-нөмірмен сақталған мына бір қолжазба нұсқасының титулындағы мәліметке назар салсақ. (Кітап иелері есімдерінің арасында бұл шығарма жазу стилінен өзгеше қолтаңбамен «Әл-Имам Қавам әд-дин әл-Итқанидің өз қолымен жазғаны» деген нұсқау мәлімдемесі мен ерекшеленеді) [7; п. 1^а]. Сонымен қатар осы қолжазба нұсқасының құрлымына қатысты мәтінді зерттеу барысында мәтіннің парақ жиектеріндегі толықтырулар мен ескертулерді оқу кезінде келесідей мәлімет анықталды. Мәтін қазақ тіліне төмендегідей етіп аударылды. «әл-Исбиджаби оны (мәселені) қате деп есептеген, (осы Әл-Исбиджабидің сөзін қазақ жерінен шыққан ханафи фақиһ ғалымы) әл-Итқани өзінің шығармасында келтірген және оның шешімімен келіскен» [7; п. 229^а]. Біз бұл мәлімдемелерден Қазақстан жерінен шыққан ғұлама Қавам ад-дин әл-Итқани әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар әт-Тахауи» шығармасымен жақсы танысып, бұл еңбектен пайдаланғанын кітап денесінде сақталған куәлігінен көре аламыз. Ол әл-Исбиджабидің кітабінде келтірілген мәтінді, өз еңбегінде қолданған. Бұл дегеніміз — қазақ жерінен шыққан атақты ғұлама, әл-Имам Қавам әд-дин әл-Итқанидің өзі аталмыш еңбекке сілтеме беру арқылы, әл-Исбиджабидің фикһ саласындағы орнын, оның көзқарастарын ерекше бағалайтындығын, олармен санасатындығын біздерге баяндап тұр. Бұл мәліметтерден ғұламаның жазған шығармасы «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» XI–XII ғғ. салыстырмалы фикһ мәтіндерін өзінің бойында қамтығандықтан, сол кезеңдегі күрделі мәселелерге жауап қайтарған, фикһ муқаран бойынша тіректі еңбек болып есептелген. Қолжазба нұсқаларындағы мәліметтерден біз келесідей тұжырым жасадық. Осман империясы мұсылмандық білім беру үрдісінде шығарманы мемлекеттік оқыту жүйесіне енгізген. Сонымен қатар шығарма «шейх әл-ислам» орталарында да белсенді түрде оқылатын болған.

Шығарманы жазу стилі

Әл-Исбиджаби ат-Тахауи мәтінін түсіндіріп, баяндауы келесідей: Әт-Тахауидің тірек мәтіні «Ол айтты» (қала) деген сөйлеммен басталады. Автор Әл-Исбиджабидің сөзі арнайы ат-Тахауидің сөзіндей (қала) сөзімен басталмаған. Өзгеше сия түстерін қолданумен де ерекшеленбеген. Автордың сөзін аңғару үшін «Мухтасар ат-Тахауидің» кітап мәтінімен салыстыру нәтижесінде анықтауға болады немесе нұсқаны мұқият оқу керек [14; 15]. Нәтижесінде Әт-Тахауидің қозғаған мәселесі аяқталғасын, тірек мәтінге түсінік беруші (шарх) әл-Исбиджаби өзінің сөзін келтіреді. Шығармада әт-Тахауиге тиісті бөлік отыз бен қырық пайыз көлемінде, әл-Исбиджабидің шығармасының мәтіні алпыс немесе жетпіс пайызын құрайтынын анықтадық. Әл-Исбиджаби өз шығармасында бірінші орынға Әбу Ханифаның фатуаларын, әрі қарай оның екі шәкірті — Әбу Йусуфпен (182–798 ж.қ.б.) әш-Шәйбани (189/804–805 ж.қ.б.) фатуаларын келтіреді. Әл-Исбиджаби көтерілетін мәселелерді көбінесе өмірмен ұштастырып отыруға тырысқан. Сол себепті Самарқанд сияқты қалаларда дамыған ауыл шаруашылығы (бидай, арпа, жеміс-жидектер т.б.), мал шаруашылығы (қойдың сатылуы, сүтті ірі мал т.б.), сауда-саттық (үй сату, үйді жалға беру т.б.) көптеген мәселелерді кеңінен ашып, егжей-тегжейлі сөйлеген. Осындай сол кездегі өмірмен тығыз байланысы бар фикһи мәселелерді талқылағанда оқушыға түсінікті болу үшін, өзінің тұрып жатқан немесе туылған жері сияқты жергілікті халыққа мәлім болған Исбиджаб, Самарқанд, Бұхара сынды қалаларды мысалға келтіріп жазған [7; п. 184^б].

Шығармадағы тіректі дереккөздер

Ол ханафилердің классикалық жолын ұстанған. Шығармада ханафилердің ережелерін баяндау жолында ислам дінінің тіректері Құран, хадис және фатваларға негізделген: әл-Исбиджаби шығармада ханафи мәзһаб ғалымдарымен жазба деректерден ханафи мәзһабының негізін құраған Мухаммад ибн әл-Хасан аш-Шайбанидің (189/804–805 ж. қ.б.) «Захир ар-риуайа» сын, оған кіретін («әл-Мабсут», «әл-Джами' ас- сағир», «әл-Джами' әл-кабир», «әз-Зийадат», «Китаб ас-сийар әл-кабир» және «Китаб ас-сийар ас-сағир») еңбектеріне молынан жүгінген. Сонымен қатар Әбу әл-Ләйс Наср ибн Мухаммад ас-Самарқандидің (373/983–984 ж. қ.б.) «әл-‘Уйун» және ‘Убайдулла ибн Хусейн әл-Кархидің (340/951–952 ж. қ.б.) «Мухтасар әл-Кархи» сынды еңбектерін де молынан қолданған. Араб тілі мен әдебиеті салаларында Исма‘ил ибн Харун әл-Қали әл-Бағдадидің (356/966–967 ж.қ.б.) «әл-Әмали» шығармасын да пайдаланған. Ханафи мәзһаб ғалымдарының сенімді деген әл-

уsul (негізгі) және фуру³ (қосымша) еңбектеріне сүйенген. Әбу Ханифадан бастап, ханафи ғұламаларының иджама⁴ негізіндегі фәтваларында сөйленбей кеткен мәселелер болса, салыстырмалы кийас⁴ тәсілдерін қолданады. Кейбір фатвалардың жергілікті өлкенің әдет-ғұрыпы, саяси ұстанымы және басқа да әлеуметтік мәселелеріне қарама-қайшылық танытқан кезде, фатваларды өзгертіп жаңа фатва шығару арқылы истихсан⁵ тәсілдерін қолданған. Сонымен қатар ханафи ғұламаларының негіздерімен шектелместен, басқа мәзһаб ғалымдарының айтқан дәлелдерін де молынан келтірген.

Қорытынды

Әл-Исбиджабидің шығармасын зерттеу барысында келесідей қорытындылар жасадық:

Әл-Исбиджаби XI ғ. 60-жж. қазақтың Исбиджаб қаласында дүниеге келген. Оның өмірі толығымен Қарахан сұлтандарымен тығыз байланыста өтті. Қарахан басшыларының он бірін басынан өткерген ғұлама ұзақ өмір сүріп, XII ғ. орта тұсында 79 жасты толтырып, Самарқанд шәһарында дүние салды.

«Шарх Мухтасар ат-Тахауи» шығармасы екі кісі есімімен танылып келді. Бұл қате пікірді әл-Қураши таратқан. Шығарманы Исбиджабтың өкілі Әбу Наср Ахмад ибн Мансурға тиесілі еткен. Алайда біз қолымыздағы шығарма нұсқаларына атрибуция жасау нәтижесінде шығарма авторына қатысты қателікті анықтадық. Шындығында, шығарма мәтіні біреу және ол «Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабиға тиесілі екенін анықтадық.

Шығарманың сақталған он нұсқасы белгілі. Оларға тарихи-филологиялық, шығыс қолжазбаларына қолданылатын палеографиялық және кодикологиялық тәсілдерді қолдану арқылы оның Орталық Азиядан Кіші Азия бағытында Осман империясының ортағасырлық кеңестігіне таралғанын анықтадық. Шығарма патша сарайларында сақталып, Осман мемлекетінің медреселерінде оқу құралы ретінде оқытылған. Бұл мәліметтерді шығармадағы жеке экслибристер мен уақф мөрлерінің мәтіні арқылы анықтап отырмыз.

Әл-Исбиджаби шығармасының басқа фикһ еңбектерінің қасындағы бірегей ерекшелігі — оның салыстырмалы құқық (фикһ муқаран) жанрында жазылуында. Ғұламаның бұл еңбекті жазудағы жаңа шыл тәсілдері мен ойлары, «Ала» ад-дин әл-Касани және Бурхан әд-дин әл-Марғинани сынды беделді тұлғаларға ықпал еткенін көреміз. Әл-Исбиджабидің аталмыш жаңа тәсіл-әдістерін Қазақ жерінен шыққан ғұлама әл-Итқани жоғары бағалаған. Оның осындай новаторлығын негізге ала отырып, XVI ғ. Оман империясының өкілі Ибн Камал-Паша (940/1534 жаңашылдығын қ.б.) «Али ибн Мухаммад әл-Исбиджабиге «муджтахид» атағын берген.

Қазақстан ғұламасының аталмыш шығармасы Исбиджаб және оның айналасындағы өңірлердегі ортағасырлық мәдениет, әлеуметтік өмірі, оның экономикасы, саяси және діни өмір болмысындағы фактілерді қамтыған.

Әдебиеттер тізімі

1 *Наджм әд-дин 'Умар ибн Мухаммад ибн Ахмад ан-Насафи*. әл-Қанд фи зикр 'улама' Самарқанд (Сахарная книга в упоминании улемов-богословов Самарканд) / Йусуф әл-Нади. — Тихран, 1420/1999. — 864 б.

2 *Абу-л-'Адл Зайн ад-дин Қасим ибн Қутлубуға*. Тадж ат-тараджим фи табақат әл-ханафийа. — Бейрут: Дар ал-Ма'мун ли-т-турас, 1992. — 419 б.

3 *Ибн Әби-л-Вафа' әл-Қураши әл-Ханафи*. әл-Джавахир әл-мудийа фи табақат әл-ханафийа: 5 т. / 'Абд әл-Фаттах Мухаммад әл-Хулв/Хилв. эр-Рияд: Дар әл-Ихйа', 1413/1993.

4 *'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби*. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Millet Genel Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Fezullah Efendi» қоры. — № 803. — 370 п.

5 *'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби*. Шарх Мухтасар ат-Тахауи (түсіндірмелер мухтасар ат-Тахауи). Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Hekimoğlu» қоры. — № 344. — 360 п.

6 *'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби*. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Şehid Ali Paşa» қоры. — № 816. — 208 п.

7 *'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби*. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Beyazit Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — № 18868. — 386 п.

³ Ханафи мәзһабындағы ғалымдардың құран мен сүннетке келемеген мәселелерге бір ауыздан келісіп үкім шығаруы.

⁴ Құран, сүннет және иджама'та келмеген фикһи мәселелердегі ұқсастықтар турасында (аналогия), мұсылман ғалымдарының бірігіп берген үкімі.

⁵ Шариғи үкім беруші мәтіндер болмаған жағдайда үкім табушы (шығарушы) құрал.

- 8 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. «Шейх әл-Ислам 'Ариф Хикмат» кітапханасының қолжазбасы. — № 3601. — 301 п.
- 9 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. «Диван әл-уақф ас-сунни» кітапханасының қолжазбасы. — № 1538. — 322 п.
- 10 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Yeni Sami» қоры. — № 458. — 701 п.
- 11 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы. — «Yeni Sami» қоры. — № 457. — 351 п.
- 12 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Дар әл-Махтутат» кітапханасының қолжазбасы. — № 1467. — 280 п.
- 13 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Мактабат әл-Әсад» кітапханасының қолжазбасы. — № 12178. — 300 п.
- 14 Ахмад ибн Мухаммад ибн Салама ат-Тахауи. Мухтасар ат-Тахауи / Әбу-л-Вафа' әл-Афғани. — Бейрут, 1406/1986. — 478 б.

B.M. Manabaev, D.A. Ahmad Hamad

Religious situation in the cities of Kazakhstan

The invasion and spreading of Islam into Kazakh land, so the establishing of the local medieval Islamic society nowadays are problems that still being unsolved. At the moment it's paying a big attention to study this issue. The main prevention on researching of the local Islamic history of Kazakhstan is the lack of the primary sources. Medieval written sources could give us the huge information on the ways of adhering of Islam, social and policy welfares, scholar milieu, State power members, khans operating in Kazakh cities, and neighbor countries.

Б.М. Манабаев, Д.А. Ахмад Хамад

Религиозная ситуация в городах Казахстана

Авторами отмечено, что история распространения и эволюции исламской религии в Казахстане, ее влияние на общественно-политические и духовные процессы остаются малоисследованной темой. Одна из причин, подчеркнута в статье, — это малочисленность письменных источников, созданных в местном социуме. Большим потенциалом в этом отношении, выделено авторами, обладают сочинения, составленные местными учеными-богословами, которые отражают конкретные проявления тогдашней жизни простых людей, ученых кругов, государственных деятелей, их менталитет и духовную культуру.

References

- 1 'Umar ibn Muhammad ibn Ahmad al-Nasafi, Najm al-Din. al-Qand fi dhikr 'ulama' Samarqand / tahqiq Yusuf al-Hadi. Tihran, 1420/1999, 864 p.
- 2 Qasim ibn Qutlubugha, Abu-l-'Adl Zayn al-Din. *Taj al-tarajim fi tabaqat al-hanafiyya / Crown of Biographies in the Classes of the Hanafi Theologians*, Bayrut: Dar al-Ma'mun li-l-turath, 1992, 419 p.
- 3 Ibn Abi-l-Wafa' al-Qurashi al-Hanafi. al-Jawahir al-mudiya fi tabaqat al-hanafiya / *Glowing Gems in the Classes of the Hanafi Theologians: in 5 volumes / tahqiq 'Abd al-Fattah Muhammad al-Hulw/Hillw*. Riyad: Dar al-Ihya', 1413/1993.
- 4 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Millet Genel Kütüphanesi», fund of «Feyzullah Efendi»*, 803, f. 1^a-370^a.
- 5 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Fund «Hekimoğlu»*, 344, f. 1^a-360^b.
- 6 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Fund «Şehid Ali Paşa»*, 816, f. 1^a-208^b.
- 7 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Beyazit Devlet Kütüphanesi»*, 18868, f. 1^a-386^b.
- 8 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Shaykh al-Islam 'Arif Hikmat»*, 3601, f. 1^a-301^b.
- 9 'Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Diwan al-waqf al-sunni»*, 1538, f. 1^a-322^b.

- 10 ‘Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Süleymaniye Devlet Kütüphanesi», fund of «Yeni Cami», 458, f. 1^a–701^b.*
- 11 ‘Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Süleymaniye Devlet Kütüphanesi», fund of «Yeni Cami», 457, f. 1^a–351^b.*
- 12 ‘Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Dar al-Makhtutat», 1467. 1^a–280^b.*
- 13 ‘Ali ibn Muhammad al-Isfijabi. Sharh Mukhtasar al-Tahawi. *The manuscript of the Library «Makatabat al-Asad», 12178. 1^a–300^b.*
- 14 Ahmad ibn Muhammad ibn Salama al-Tahawi. *Mukhtasar al-Tahawi / tahqiq by Abu-l-Wafa’ al-Afghani*, Bayrut, 1406/1986, 478 p.

P.P. Solochshenko, B.K. Dyusalinova, A.G. Ulzhabayeva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: 2new_life@mail.ru)*

The phenomenon of international terrorism in the context of epistemological discourse

The article deals with the definition of the «terrorism» concept, the essence of the problem of terrorism in the work of CIS scientists and abroad. The relevance of the study is substantiated. The authors have attempted to overcome the ambiguity of the term «terrorism». The attention is focused on the complex problem of a single definition of the terrorism phenomenon as a basis for international cooperation. Strategy of fight against terrorism depends on importance of definition of this term. The problem of finding a common definition of the phenomenon of terrorism at the international level is one of the most difficult challenges in the way of an effective response to the threat. Moreover, only a common understanding of the term can be the basis for international cooperation.

Key words: international terrorism, international cooperation, globalization, conflicts, terror, politics.

Actuality of the theme is due to primarily to the fact that terrorism has become one of the global problems of modern civilization, threatening the stability and security of the international community as a whole. In all its manifestations it has become one of the most dangerous in its scope and the unpredictability of the effects of socio-political and moral problems with which humanity has entered the twenty-first century [1; 281, 282].

The manifestation of terrorism entail massive human losses, destroyed spiritual, material and cultural values, which is impossible to recreate for centuries. It breeds hatred and distrust between the social and national groups. The terrorist attacks have led to the need for an international system to deal with it. For many people, groups, organizations, terrorism has become a way of solving problems: political, religious, national. Terrorism is one of those types of criminal violence, whose victims could be innocent people, anyone who has no relation to the conflict. Terrorism — specific phenomenon of social and political life; one of the options tactics of the political struggle, involving the use of ideologically motivated violence.

In modern conditions there is an escalation of terrorist activities of extremist individuals, groups and organizations, its character becomes complicated, and the sophistication of anti-humane acts of terrorism are increasing.

None of the researchers won't be able to designate the exact date of emergence of terrorism as a method of political struggle. It is only known that the terrorism traces the roots back to depth of centuries. Its first rudiments can be found in the ancient time. The terrorism was always closely connected with the relations of people concerning the power, it is a struggle for power contributed to its rise.

Ancient papyruses have kept data on acts of terrorism as a result of which many Pharaohs among whom there was also a young man Tutankhamun, eliminated from political arena by means of poison have fallen. According to the Egyptian historian Manefon, living in the 4th century B.C. at the end of the period of the Ancient kingdom in Egypt, the time of troubles of domination of total terrorism has begun.

Roman civilization, which came as though to replace the Egyptian, had its «terrorist tradition» of which survived more vivid and a distinct mark on history. In the famous book of the Roman historian and writer Gaius Suetonius Trankvila «Lives of the Twelve Caesars» includes events that span two centuries of Roman history. Eight of the twelve Caesars from this galaxy were killed in terrorist attacks.

The modern international terrorism is the companion of globalization which directed, as it is paradoxical, the efforts to its blasting [2; 21–28].

In recent years, the problem of international terrorism has become one of the most pressing global problems connected with the sphere of international relations. This transformation is due to, in our opinion, the following factors:

First, international terrorism, unfortunately, is becoming more widespread on a global scale. It manifests itself in the regions of traditional international conflicts (for example, the Middle East, South Asia), and from this dangerous phenomenon were not insured and the most developed and prosperous countries (in particular the USA and Western Europe).

Secondly, international terrorism poses a serious threat to the security of individual countries and the world community as a whole. Annually in the world hundreds of acts of international terrorism are committed, and the sad account of the victims makes thousands of dead and maimed people;

Thirdly, for fight against the international terrorism there aren't enough efforts of one great power or even group of the advanced states. Overcoming the growing international terrorism as a global problem requires a collective effort of the majority of states and nations on this planet, the entire international community.

Fourthly, more and more obvious and evident is a communication of a modern phenomenon of the international terrorism with other actual global problems of the present. Now the problem of the international terrorism has to be considered as an important element of all complex of universal, global problems.

The phenomenon of terrorism includes a variety of aspects that may be the subject of social, political, legal research. It is so complex and multifaceted that literature still has not developed its unambiguous definition. Development of the generally recognized definition is complicated by the fact that the development of international terrorism is much faster than its interpretation. At the present stage of development of the phenomenon to draw a clear distinction between the manifestations of «terrorism» and «international terrorism» is extremely difficult.

The term «terrorism» — one of the most disputed in academic and analytical as well as in the media and everyday discourse. According to B. Hoffman, about terrorism — «most people have a vague notion or impression, but there is a more precise, specific and quite explanatory definition» [3; 15].

Despite widespread use of the term «terrorism» as R.B. Absattarov considers, «until now, there is no standard definition and the analysis of a number of works of such scientists as N.A. Abuyeva, L.A. Baygeldinov, A.M. Dzhunusov, A.Sh. Ishmukhamedov, R.K. Kadyrzhanov, A.N. Nysanbayev, D.N. Nazarbayeva, S.Z. Narmatov, G.R. Nurymbetova, T.S. Sadykov, M.B. Sarsenbayev, T.S. Tatimov, G. Ausharip, M.S. Ashimbayev, K.I. Bayzakov, A.K. Bakayev, M. Galimov, R.T. Zavotpayev, Zh.U. Ibrashev, S.S. Kazekeyeva, L.R. Karatayeva, M. Mukhanov, Indicates that overall almost all researchers in the development of the definition of terrorism is the desire to more clearly distinguish between the concept of «terror» (the violence of the strong over the weak (the state over the opposition)), «terrorism» (the use of violence and intimidation of the weak (the opposition) on towards strong (state)), «terrorist act» [4; 621–624]. Also R.B. Absattarov, pays our attention to scientists of the neighboring countries, namely to the Uzbek and Kyrgyz scientists among whom in his opinion «works of S.K. Abdrakhmanov, K.Z. Alimov, N. Vavilov, K.I. Dzhayanbayev, S.R. Kakharov, A.R. Rakhmanov, T.I. Sayfutdinov, K.M. Osmonoliyev should be noted, whose works are devoted to «improvement of the theory and practice of fight against the international terrorism in its various manifestations» which believe that looking for universal definition of terrorism is not more efficiently, but should only be limited to certain of its features, and according to the Russian scientists such as, Yu.I. Avdeyev, Yu.M. Antonyan, I.I. Artamonov, N.S. Beglova, I.P. Blishchenko, V.V. Vityuk, I.I. Karpets, V.I. Karpova, M.V. Korotkova, O.A. Kolobov, D.B. Levin, V.V. Luneyev, L.N. Modzhoryan, M.A. Sargsyan, N.D. Eriashvili who believe it would be useful to try to give a working definition of terrorism at the legal level» [5; 32].

Martha Crenshaw, a professor of US Wesleyan University believes that «the most appropriate definition to meet the requirements of reality is the following definition of terrorism — a criminal offense consisting in the use of violence or threat of violence against individuals or groups of individuals, accompanying with intimidation of violence and deliberate creation of an environment of fear, the depression, intensity for the purpose of rendering impact on decision-making beneficial to terrorists and differing in the increased public danger and public nature of its commission» [6; 74].

Existing differences not only provoke a lively scientific debate, but also help to isolate an independent direction, focused exclusively on the content category. The causes of profound differences can be found at both the conceptual and the linguistic levels — «the word contains a fundamental ambiguity in terms of linguistic and political analysis», because «it combined descriptive and prescriptive aspects», and when the action is perceived as a «terrorist», it is supposed that its subject same [7; 329]. The main problem with the use of the term is that it usually represents reality in the different order. Sometimes the terrorism is used for the description of equipment, and another time is a behavior. T. Thornton means this aspect when emphasizes that it is possible to call the behavior directed on induction of fear terrorism or objective terrorism.

Terror is considered as a way of induction of fear by the repeating violent acts. It is connected with the word «terrere» which is translated from Latin as «to intimidate, frighten». The Latin word «terror», S. Bratkovski notes, is close on sounding to «terra» — the earth and, is obvious, connected with earthquakes

which caused fear and horror. Despite it, this sense has nothing in common with sense which we put in this word today. At Cicero we find *terreri* — I frighten, I inspire someone panic, and at Libya we meet *aliqueminterrere* — to frighten someone, to force it to be afraid; there are also *terror* which means fear of slave rebellion [8; 764]. In the explanatory dictionary of I.V. Dahl the terrorism is «intimidation by the death penalties, murders and all horrors of fury».

In turn, A. Fernandez defines terrorism as the organization of violence: «Each organization of the criminal, underground or institutionalized violence which develops in the usual way approximately in the same geographical environment or in depths of the same national society, and sows terror and others of sensation of fear, deserves to be certain as a terrorist phenomenon... The terrorism is a synonym of system of terror» [9; 1, 2].

E. Walter attempts to overcome the ambiguity of the term, expanding its content: «In its common usage the word «terror» has a dual meaning ... Moreover, it can mean, on the one hand, the physical condition — an extreme fear, and with another — a factor that causes this fear — the violent event which is giving rise to the corresponding state». To avoid mixing, E. Walter offers «terrorism» and «organized terrorism» be understood as equivalent to «the process of terror», as an act of covering the use of force, emotional response and social effects» [10; 115].

Calls at generating a consensus definition have different characters. Let us consider three of them, which are among the most important: relative and dynamic nature of terrorism; the unilateral nature of the definition; the presence of a plurality of evaluation elements in the discourse of terrorism and about him. Relativity and the dynamic nature of terrorism put forward by A. Enoch, W. Lakerom, D. Rapoport, B. Hoffman, M. Krenshau, P. Wilson etc. [11; 13] are cause for concern, despite external similarities whether there is a speech about the same phenomena in time. Whether it is possible to reduce to a common denominator Robespierre and Ousama Bin Laden? Whether one order actions of National will and « Hamas » are? Whether varies terrorism in the chronological plan, and together with it our understanding about him? One of the ideas that illustrate the dynamics of terrorism, belongs to D. Rapoport, who explores it as consisting of four successive waves of differing objectives, concepts and motives: anarchist (80th in the XIX-th — 20-ies of XX century); anticolonial (20-ies — the end of the 60s of XX century); wave of the new left (inherited anti-colonial movement, goes to the 90th and leaves behind a number of parties and movements that survive it: ETA (Spain), «Liberation Tigers of Tamil Eelam» organization (Sri Lanka), «Shining Path» (Peru) and the Revolutionary armed forces of Colombia, a religious wave (1979 to the present day) [12; 85].

If we accept the periodization of D. Rapoport and shut down the old forms of terrorism, it appears that there is a phenomenon of 130 years (for B. Hoffman is 200-year-old, as he considers it the beginning of the French Revolution) history, in which the concept of it varies greatly [12; 87].

At the beginning of its inception, the concept has a positive value; regime of terror — is a tool in the hands of the French revolutionary government, which is consolidated by the repression: «Maybe, says B. Hoffman, it is irony, that in its original context, the term «terrorism» is closely related to the ideals of virtue and democracy» [13; 19]; a link that is visible in the famous phrase of Robespierre: «Without virtue terror — evil; without it virtue is defenseless ... Terror — something different, like justice, fast, harsh and unyielding, consequently, it is an emanation of virtue» [14; 78]. The revolutionary connotations predominate in the early 1930s, but terrorism is rarely referred to anti-state violence and increasingly they represent a massive crackdown on its citizens by the totalitarian regimes. In the postwar period, it is associated mainly with the anti-colonial movements; in the 1980s. the main theme is terrorism, legitimized by religion; in the 1990s. into its content include a new phenomena, such as narco-terrorism, and at the end of XX century, the center of attention becomes that trend, which is indicated by jihadist terrorism or jihadism.

As part of the «wave dynamics» several permanent members are outlined, which are prerequisites for a common definition of the search (but not general explanation) of terrorism, regardless of its chronological dimension. In all its manifestations and epochs it is the form of violence — the attack, which committed by peaceful means is still unknown, despite the fact that the question of the nature of the violence is still open. Moreover, terrorism is aimed at changing the behavior of specific target groups, different groups of victims. And finally, always considered that terrorist violence — a violence that deliberately directed against civilian persons and objects; this distinguishes it from the war. From what point of view determining defines terrorism, was always considered as the greatest problem — «the part of our understanding of terrorism and reaction to manifestation of terrorism consists in what we consider lawful and illegal in spite of the fact that this understanding is designed in the national or international plan» [15; 380].

Much of the analysis is based on concepts that reflect the reality of the way it looks with its own position and rarely from the perspective of others, and it is their fault. Schmid indicates irreconcilability between academic and terrorist positions, as one of the biggest obstacles to the development of a universally view; in his 2005 study of which is considered the richest encyclopedia definitions of terrorism, he tries to overcome existing one-sidedness by studying opinions of terrorist leaders [11; 13].

Studies conducted by the author of written documents showed that in most cases the approaches of organizations practicing terrorism, characterized by the fact that they either find it morally justified as a means to achieve the goal or reject a terrorist nature carried out violence and declare it as an act of war or an act of protection and self-defense; or take responsibility for its commission, but not responsible for its causes. «The difference between the revolutionary and the terrorist lies in their motives», — emphasizes Yasser Arafat in his speech before the UN General Assembly in 1974. «He who defends a good cause and fights for the freedom and liberation of his land from the invaders, colonizers or colonists, can never be called a terrorist» [16; 365].

The radical organization «Hezbollah» does not support the killing of civilians, and defines them as terrorism, while at the same time legitimizes suicide attacks, which caused the death of dozens of Israeli civilians, the argument that Israel is not innocent, but only occupants and adhere to the criminal policy» [17; 98].

It is similar to the discourse of political leaders of states accused of practices or support of terrorism, which deny the support for terrorist acts, or declare a part of the national liberation struggle, or see it as an immutable international duty, or send terrorist charges to certain countries and institutions, announced their evil personification (US, Israel, Russia, some international organizations). President Hafez al-Assad, in a speech at the 21st Conference of working syndicates of Syria, delivered in November 1986, said: «We have always opposed terrorism. But terrorism — is one thing and the national struggle against the occupation — another. We are against of terrorism ... But in spite of this, we support the struggle against the occupation, which deploy national liberation movement» [17; 145].

The question of «whether there can be an «objective» definition of terrorism» has to be in the academic debate. According to one position, such a definition is not only possible but also necessary, as the basis for international cooperation against terrorism; for other positions terrorism — entirely subjective assessment question as whether a particular act is defined as a terrorist or not depends on your own point of view about the world. If the world is perceived in the state of the world, violence is defined as terrorism; if the world is perceived in a state of war, acts of violence are legitimate. They will be considered as a protective and tactical actions in a constant battle or symbols that show that the world is in constant and severe conflict [18; 8].

Generating a universal definition of terrorism hampered by the presence of a significant number of evaluation elements out of evaluation of the nature of violence, which was discussed above. The current Prime Minister of Israel Binyamin Netanyahu defines it as «the deliberate and systematic murder, mutilation and intimidation of innocent, to cause them fear for political purposes» [19; 9]. (This definition was changed in the third book Netanyahu «Fighting Terrorism», where the word «innocent» replaced by the word «civil»: «Terrorism — a deliberate and systematic attacks on people for inspiring them in fear for political purposes) [20; 8]. E. Di Nocera has similar opinion, who notes that terrorism consists of acts of violence committed against innocent people, randomly selected with an aim to achieve political or any other purposes, by means of intimidation and terror [21] as well as Harmon, who wrote: «Terrorism is always one and the same nature. The ability of different manifestations: hot fury, cold contempt and even «humane» forgiveness of some victims, terrorism never loses its essence, which is harming the innocent in the service of political power. Terrorism is «the deliberate and systematic murder, injury and intimidation of innocent to inspire fear for political purposes» [22; 31]. These examples contain the emotional dimensions of the concept of terrorism [23; 5].

Despite the difficult abstraction of the evaluation moments, the search of universal definition — is a task «to which scientists can not surrender». «There is a thorough logical reason for the need to define terrorism in a manner independent of the psychological desire to comprehend the seemingly senseless violence» [23; 2], and that reason is hidden in the need «to evaluate the definition without engaging in the position entirely private opinions, even when they are guided by theory». Self-proof of the theory, however, requires the definition of at least some of its major constituents [7; 113], elements, which are largely determined by the chosen approach.

Search for the universally accepted definition of «terrorism» can help to present this phenomenon in a theoretical sense, reveal the essence of the problem of terrorism in the face of the international community.

The importance of the definition of «terrorism» is primarily due to the fact that from it to a certain extent depends on the strategy to deal with it. Moreover, only a common understanding of the term can be the basis for international cooperation.

Terrorism — is a complex socio-political phenomenon with many manifestations of forms, each of which has specific differences. The problem of finding a common definition of the phenomenon of terrorism at the international level is one of the most difficult challenges in the way of an effective response to the threat.

References

- 1 Жалилов М. Терроризм как угроза стабильности в мире, актуальность борьбы с терроризмом // Молодой ученый. — 2013. — № 7. — С. 281–282.
- 2 Гриб Н.Н. Терроризм как инструмент перестройки мира в эпоху глобализации // Российский следователь. — 2003. — № 1. — С. 21–28.
- 3 Hoffman Bruce. A mano armada. Historia del terrorismo. — Madrid: S.L.U. Espasa Libros, 1999. — 328 p.
- 4 Багаева С.А. Участие Казахстана в международной борьбе с терроризмом // Молодой ученый. — 2014. — № 3. — С. 621–624.
- 5 Шалабаев Ж.А. Феномен экстремизма и терроризма в современных условиях и политико-идеологические аспекты обеспечения национальной безопасности. // Вестн. Караганд. ун-та, 2007. — 232 с.
- 6 Mahncke V., Monar J., Rees W. The European Union and Internal Security: Guardian of the People? — Houndmills: Palgrave Macmillan. — 2003. — 374 p.
- 7 Gibbs Jack. Conceptualization of Terrorism // American Sociological Review. — 1989. — Vol. 54. — № 3. — January. — 329 p.
- 8 Bratkowski Stefan. Killing and terror. The Cultural Tradition // American Behavioral Scientist. — 2005. — Vol. 48. — № 6. — February. — 764 p.
- 9 Fernandez Alonso. F. Psicologia del terrorismo. — Madrid: Salvat, 1986. — 354 p.
- 10 Walter Enders. Violence and the process of the terror // American Sociological Review. — 1964. — Vol. 29. — № 2. — 248 p.
- 11 Дроздина Т. Терроризма женский лик (результаты международного исследования). — Астана: Междунар. исследования. Общество. Политика. Экономика, 2011. — 236 с.
- 12 Rapoport David. Terrorism. En Mary Hawkesworth y Mauricie Kogan (eds). Routledge Encyclopedia of Government and Politics. — Vol. 2. — London: Routledge, 1992. — 1061 p.
- 13 Hoffman Bruce. A mano armada. Historia del terrorismo. — Madrid: Espasa Calpe, 1999. — P. 19–22.
- 14 Palmer R. The Age of Democratic Revolution. — New Jersey: Princeton University Press, 1970. — Vol. 2. — 126 p.
- 15 Myethen Gabe and Sandra Walklate. Criminology and Terrorism // The British Journal of Criminology. — 2006. — P. 379–398.
- 16 Arafat Y. Discurso antes la asamblea general de las Naciones unidas. 13 de noviembre de 1974, en Waltr Laqueur (ed) Israel–Arab reader. A documentary history of the Middle Este conflict. — New York: Bantam, 1976. — 510 p.
- 17 Pisano Isabel. Yoterrorista. — Barcelona: Randomhouse Mondadori, 2004. — 276 p.
- 18 Juergensmeyer Mark. Terrorismo religioso. El auge global de la violencia religiosa. — Madrid: Siglo Veintiuno, 2001. — 358 p.
- 19 Netanyahu Binyamin. Terrorism: How the West Can Win. — New York: Farrar, Strauss and Giroux, 1985. — 254 p.
- 20 Netanyahu Binyamin. Fighting Terrorism. — New York: Farrar, Strauss and Giroux, 1995. — 180 p.
- 21 Di Nocera Enzo. Qué hay de nuevo sobre el terrorismo internacional? — Santiago, 2004. — 235 p.
- 22 Cooper Barry. New Political Religions or an Analysis of Modern Terrorism. — USA: University of Missouri Press, 2004. — 310 p.
- 23 Schmid Alex and Albert J. Jongman. Political terrorism. — USA: Transaction Publishers, 2005. — 385 p.

П.П. Солощенко, Б.К. Дюсалинова, А.Г. Улжабаева

Эпистемологиялық дискурс мәнмәтіндегі халықаралық терроризм феномені

Мақалада ТМД және шетел ғалымдарының еңбектеріндегі атап өтілген «терроризм» ұғымының анықтамасы, терроризм мәселесінің негізі қарастырылған. Зерттеу жұмысының өзектілігі көрсетілген. Авторлармен бір мағыналы емес «терроризм» терминіне талдау жасалған. Сонымен қатар терроризм феноменінің бірегей анықтамасының ең қиын мәселесіне көңіл аударылды, себебі бұл халықаралық ынтымақтастықтың негізі. Терроризммен күресу стратегиясы осы терминнің анықтамасына тәуелді және бұл терминнің бірыңғай мәні халықаралық қарым-қатынастың негізі бола алады. Халықаралық деңгейде терроризм феноменінің бірыңғай мәнін анықтау мәселесі қауіп-қатерге нәтижелі қарсы әрекет жасау жолында тұрған қиын мәселелердің бірі болып табылады.

П.П. Солощенко, Б.К. Дюсалинова, А.Г. Улжабаева
**Феномен международного терроризма в контексте
эпистемологического дискурса**

В статье рассмотрены определения понятия «терроризм», сущность проблемы терроризма в работах ученых ближнего и дальнего зарубежья. Обоснована актуальность исследования. Авторами сделана попытка преодоления неоднозначности термина «терроризм». Внимание акцентировано на сложнейшей проблеме единого определения феномена терроризма, так как это основа для международного сотрудничества. Авторами отмечено, что от важности определения этого термина зависит стратегия борьбы с терроризмом. Более того, только единое понимание данного термина может стать основой для международного сотрудничества. Проблема нахождения единого определения феномену терроризма на международном уровне, подчеркнута в статье, является одной из самых сложных, стоящих на пути эффективного противодействия угрозе.

References

- 1 Zhalilov M. *Young scientist*, 2013, 7, p. 281–282.
- 2 Grib N.N. *The Russian investigator*, 2003, 1, p. 21–28.
- 3 Hoffman Bruce. *A mano armada. Historia del terrorismo*, Madrid: S.L.U. Espasa Libros, 1999, 328 p.
- 4 Bagayeva S.A. *Young scientist*, 2014, 3, p. 621–624.
- 5 Shalabayev Zh.A. *Phenomenon of extremism and terrorism in modern conditions and policy — ideological aspects of ensuring national security*, Vestnik Karagand. universiteta, 2007, 232 p.
- 6 Mahncke V., Monar, J. Rees, W. *The European Union and Internal Security: Guardian of the People?* Houndmills: Palgrave Macmillan, 2003, 374 p.
- 7 Gibbs Jack. *Conceptualization of Terrorism. American Sociological Review*, 1989, 54, 3, January, 329 p.
- 8 Bratkowski Stefan. Killing and terror. The Cultural Tradition, *American Behavioral Scientist*, 2005, 48, 6, February, 764 p.
- 9 Fernandez Alonso. F. *Psicologia del terrorismo*, Madrid: Salvat, 1986, 354 p.
- 10 Walter Enders. *American Sociological Review*, 1964, 29, 2, 248 p.
- 11 Drozdina T. *Terrorism female face (the results of an international study)*, Astana: International research. Society. Policy. Economy, 2011, 236 p.
- 12 Rapoport David. *Terrorism. En Mary Hawkesworth y Maurice Kogan (eds), Routledge Encyclopedia of Government and Politics*, 2, London: Routledge, 1992, 1061 p.
- 13 Hoffman Bruce. *A mano armada. Historia del terrorismo*, Madrid: Espasa Calpe, 1999, p. 19–22.
- 14 Palmer R. *The Age of Democratic Revolution*, New Jersey: Princeton University Press, 1970, 2, 126 p.
- 15 Myethen, Gabe and Sandra Walklate. *The British Journal of Criminology*, 2006, p. 379–398.
- 16 Arafat Y. *Discurso antes la asamblea general de las Naciones unidas. 13 de noviembre de 1974, en Waltr Laquear (ed) Israel–Arab reader. A documentary history of the Middle Este conflict*, New York: Bantam, 1976, 510 p.
- 17 Pisano Isabel. *Yoterrorista*, Barcelona: Randomhouse Mondadori, 2004, 276 p.
- 18 Juergensmeyer Mark. *Terrorismo religioso. El auge global de la violencia religiosa*, Madrid: Siglo Veiniuno, 2001, 358 p.
- 19 Netanyahu Binyamin. *Terrorism: How the West Can Win*, New York: Farrar, Strauss and Giroux, 1985, 254 p.
- 20 Netanyahu Binyamin. *Fighting Terrorism*, New York: Farrar, Strauss and Giroux, 1995, 180 p.
- 21 Di Nocera Enzo. *Que hay de nuevo sobre el terrorismo internacional?* Santiago, 2004, 235 p.
- 22 Cooper Barry. *New Political Religions or an Analysis of Modern Terrorism*, USA: University of Missouri Press, 2004, 310 p.
- 23 Schmid Alex and Albert J. *Jongman. Political terrorism*, USA: Transaction Publishers, 2005, 385 p.

A. Schiffmacher¹, N. Fetaliyeva²¹Albert-Ludwig-Universität, Freiburg, Deutschland;²Karagandaer Staatliche Universität E.A. Buketow
(E-mail: Nadin.1301@mail.ru)

Die Auswirkungen der Entwicklung von Informationssystemen in der Gesellschaft und dem Rechtsstaat in Europa

Die Überwachung der Telekommunikation sowie der Zugriff auf Computer über das Netz sind spätestens seit der Diskussion um die sogenannte Online-Durchsuchung zum Dauerbrenner in der innenpolitischen Debatte geworden. Der Begriff «Quellen-TKÜ» bezeichnet das Überwachen von Telefongesprächen, die nicht über klassische Telefonverbindungen, sondern über das Internet geführt werden. In einem solchen Fall ist das «klassische» Überwachen der Telekommunikation etwa beim Internet-Zugangsanbieter wenig effektiv: Zwar lässt sich dort der verschlüsselte Datenstrom mitschneiden und hieraus der VoIP-Datenstrom isolieren. Doch ist es nur mit erheblichem Aufwand oder — je nach eingesetztem Verschlüsselungsverfahren — gar nicht möglich, die Daten zu entschlüsseln und so die Sprache wieder hörbar zu machen. Die Autoren des Artikels zeigen, dass das ganze Gesetzes System unter neuem Blickwinkel angesehen werden muss und neue Normen zur Regelung dieser Problematik getroffen werden müssen.

Schlüsselwörter: Bekämpfung der organisierten Kriminalität, Terrorismus, Menschenrechte, informationelle Systeme, Grundrechte, Rechtsstaat.

Rechtfertigung der Telekommunikationsüberwachung.

Die Problematik der Rechtfertigung der Telekommunikationsüberwachung am Prüfungsmaßstab der Grundrechte hat erst jüngst durch die Entscheidung des BVerfG vom 2.3.2010 wieder an Aktualität gewonnen [1; 503]. Das BVerfG hat in dieser Entscheidung die Umsetzung der EG-Richtlinie über die Vorratsdatenspeicherung in das deutsche Recht beanstandet [2; 310]. Bei der Vorratsdatenspeicherung werden die bei Telekommunikationsvorgängen anfallenden Verbindungsdaten durch die privaten Anbieter der Telekommunikationsdienstleistungen vorsorglich und ohne konkreten Anlass für sechs Monate gespeichert.

Das BVerfG hat in dieser Entscheidung zwar nicht die Vorratsdatenspeicherung insgesamt für mit Art. 10 GG unvereinbar erklärt, allerdings hat es strenge Anforderungen aufgestellt, unter denen eine solche Speicherung erfolgen muss [1; 503]. Insbesondere hat das BVerfG verlangt, dass der Schwere des Grundrechtseingriffs angemessen durch eine entsprechende Ausgestaltung der gesetzlichen Regelung Rechnung zu tragen ist. Deshalb muss eine hinreichend anspruchsvolle und normenklare Regelung zur Sicherstellung der Datensicherheit und zur Begrenzung der Verwendung der Daten gefunden werden, die auch die Transparenz und den Rechtsschutz sicherstellt [1; 504]. Die Sicherstellung des Datenschutzes darf unter keinen Wirtschaftlichkeitsvorbehalt gestellt werden und zur Rechtfertigung der unmittelbaren Nutzung der Telekommunikationsdaten ist erforderlich, dass diese dem Schutz eines überragend wichtigen Rechtsgutes dient [1; 505].

Durch die Digitalisierung des Telefonnetzes erlangte § 12 FAG eine neue Bedeutung [3; 55]. Die elektromechanische Vermittlungstechnik wurde durch digitale Technik ersetzt. Diese ist geeignet, alle Fernmeldedienste zu integrieren, also neben der Sprache auch Daten, Texte und Bilder in einem Netz zu übertragen. Die dazu eingesetzten EDV-Geräte erzeugen im digitalen Netz einen Datensatz, der neben den Nummern der verbundenen Anschlüsse auch das Datum, die Uhrzeit und die Dauer der Verbindung sowie die Art des in Anspruch genommenen Fernmeldedienstes enthält. Entsprechendes gilt für den Mobilfunk, bei dem die gespeicherten Verbindungsdaten zusätzlich auch den Standort der vermittelnden Funkzelle umfassen [1; 503].

Durch die Überwachung des Telekommunikationsverkehrs erhalten die Polizeibehörden Kenntnis über eine Vielzahl verschiedener Daten. Die Normen, die diese Maßnahmen der Datenerhebung ermöglichen, müssen der verfassungsmäßigen Ordnung entsprechen und sind daher an den Schranken der durch die Überwachung betroffenen Grundrechte des Grundgesetzes zu messen. Schranken der Polizeigewalt bilden jedoch nicht nur die Grundrechte des Grundgesetzes, sondern auch die Europäischen Grund- und Menschenrechte, die auf unterschiedlichen Ebenen und mit unterschiedlichen Rechtswirkungen normiert sind [4; 121]. Man sieht also gleich, dass die Überwachung der Telekommunikation stets schwierige Abgrenzungsprobleme bezüglich der Gewährleistung eines effektiven Grundrechtsschutzes der von der Überwachung Betroffene

nen auf der einen Seite und der Notwendigkeit, Straftaten zu verhindern und zu verfolgen auf der anderen Seite aufwirft.

Das Grundrecht des Art. 10 Abs. 1 GG

1. Schutzbereich von Art. 10 Abs. 1 GG

a) Allgemeiner Schutzbereich

Art. 10 Abs. 1 GG schützt das Brief-, Post- und Fernmeldegeheimnis und enthält somit drei Schutzgarantien. Die drei Garantien des Art. 10 GG schützen verschiedene Dimensionen privater Kommunikation, ihre Schutzbereiche stehen prinzipiell selbstständig nebeneinander [4; 122]. Der gemeinsame Schutzzweck aller drei Elemente des Art. 10 Abs. 1 GG liegt im Schutz der Privatsphäre und damit zugleich der Würde des Menschen. Es wird die Vertraulichkeit der Kommunikation auf Distanz geschützt, wenn die Beteiligten nicht am selben Ort anwesend und damit auf die Übermittlung durch andere angewiesen sind [4; 122].

Es handelt sich um einen formellen Schutz, der bereits daran anknüpft, dass sich die Beteiligten eines Telekommunikationsmediums bedienen. Die materielle Vertraulichkeit des Inhalts einer Mitteilung ist irrelevant. Eine Differenzierung zwischen materiell vertraulichen und sonstigen Mitteilungen wäre nur durch Kenntnisnahme des Inhalts zu erreichen [5; 44]. Dann würde der Grundrechtsschutz jedoch aufgehoben.

Sofern die Grundrechte zur Begehung von Straftaten missbraucht werden, fällt das zwar auch unter den Schutzbereich. Dann können jedoch Grundrechtseingriffe gerechtfertigt werden. Die «Unverletzlichkeitsgarantie» in Art. 10 Abs. 1 GG begründet primär Abwehrrechte. Geschützt wird die Vertraulichkeit der Kommunikation gegen unbefugte Kenntnisnahme oder Nutzung durch Dritte. Die Kommunizierenden werden jedoch nicht nur geschützt, wenn sie die Herrschaft über ihre Kommunikationsdaten selbst ausüben können. Vielmehr werden bei der Telekommunikation gerade entsprechende Dienstleister zur Informationsübermittlung eingeschaltet. Daher darf der Schutz nicht dadurch umgangen werden, dass die Daten bei den Unternehmen erhoben werden. Staatliche Eingriffe bei den Telekommunikationsanbietern dürfen deshalb nur unter den Voraussetzungen durchgeführt werden, die auch bei deren Kunden gelten. Auf diese Weise wird der Grundrechtsschutz der Kommunizierenden effektiviert. Zusätzlich begründet Art. 10 GG Schutzpflichten des Staates. Diese Dimension hat nach der Privatisierung der ehemaligen Bundespost besondere Bedeutung erlangt [6; 4]. Der Staat hat jetzt die Aufgabe, die Telekommunikationsdaten seiner Bürger vor Zugriffen durch die Telekommunikationsunternehmen und durch sonstige nichtstaatliche Dritte zu sichern [5; 43]. Der Gesetzgeber verpflichtet daher alle Anbieter von Telekommunikationsdienstleistungen zur Wahrung der Vertraulichkeit.

b) Das Fernmeldegeheimnis in Art. 10 Abs. 1 GG

Der Schutzbereich des Fernmeldegeheimnisses umfasst die gesamten Inhalte und Daten — worunter v.a. die zeitlichen und örtlichen Umstände zu verstehen sind — der Kommunikation. Es werden drahtlose und drahtgebundene Formen unabhängig von ihrer Übermittlungsart oder Ausdrucksform erfasst. Geschützt wird nicht nur der traditionelle Telefon-, Telegramm- und Funkverkehr sondern auch die Kommunikation mittels neuer Medien wie Mobilfunk oder Internet. Der Schutz besteht unabhängig vom Betreiber der Kommunikationseinrichtung und hängt nicht davon ab, ob ein Kommunikationsnetz öffentlich zugänglich ist oder beispielsweise als Unternehmensnetz nur einem begrenzten Teilnehmerkreis offen steht [5, s.43]. Der Schutz des Fernmeldegeheimnisses endet, wenn die Nachricht beim Empfänger angekommen und deshalb nicht mehr den mit der fernmeldetechnische Übertragung einhergehenden Zugriffsmöglichkeiten ausgesetzt ist. Hier greift der Schutz des Grundrechts auf informationelle Selbstbestimmung aus Art. 2 Abs. 1 i.V.m. Art. 1 Abs. 1 GG und ggf. von Art. 13 GG ein. In diesem Fall ist der Empfänger selbst in der Lage, Schutzvorkehrungen gegen unbefugte Datenzugriffe zu treffen, so dass sich gespeicherte Telekommunikationsinhalte und -daten nicht mehr von vom Nutzer angelegten Daten unterscheiden.

Umstritten ist, ob Standortmeldungen eines Mobilfunkgerätes im Stand-By-Betrieb dem Schutzbereich des Art. 10 Abs. 1 GG unterfallen, oder ob hier lediglich der Schutz des Grundrechts auf informationelle Selbstbestimmung eingreift [7; 83].

c) Persönlicher Schutzbereich von Art. 10 Abs. 1 GG

Art. 10 Abs. 1 GG berechtigt alle natürlichen und inländischen privaten juristischen Personen [4; 115], die an einem Kommunikationsvorgang beteiligt sind. Wer zum geschützten Empfängerkreis gehört, bestimmt der Absender.

Umstritten ist, ob Art. 10 Abs. 1 GG nicht nur die Kommunikationsteilnehmer, sondern auch die Kommunikationsdienstleister als Übermittler fremder Kommunikation schützt [8; 157–158]. Richtigerweise ist davon auszugehen, dass Art. 10 I GG nur Personen schützt, die miteinander kommunizieren, und nicht die Personen, die diese Kommunikation ermöglichen. Bei den Telekommunikationsanbietern handelt es sich

nicht um Teilnehmer der durch Art. 10 GG geschützten Kommunikationsvorgänge. Diese können sich gegen staatlichen Eingriffe bei der Überwachung von fremder Telekommunikation, die sie übermitteln, allerdings auf die Grundrechte aus Art. 12 Abs. 1 GG, Art. 14 Abs. 1 GG oder Art. 2 Abs. 1 GG berufen.

2. Grundrechtseingriffe bei Art. 10 Abs. 1 GG

Ein Eingriff in das Fernmeldegeheimnis in Art. 10 Abs. 1 GG liegt immer dann vor, wenn Telekommunikationsinhalte oder Verbindungsdaten durch staatliche Stellen erfasst und/oder gespeichert werden. Die Eingriffsqualität wird nicht dadurch in Frage gestellt, dass die Speicherung nicht durch den Staat selbst, sondern auf dessen Veranlassung durch die privaten Dienstanbieter erfolgt. Denn diese werden dann allein als Hilfspersonen für die Aufgabenerfüllung durch staatliche Behörden in Anspruch genommen [8, s.157–158]. Ebenso liegen die Dinge bei solchen Normen, die Telekommunikationsunternehmen von ihrer Geheimhaltungspflicht bezüglich der bei ihnen angefallenen Kundendaten gegenüber staatlichen Behörden befreien [1; 503–504].

3. Grundrechtsschranken des Art. 10 Abs. 1 GG

Art. 10 Abs. 2 S. 1 GG enthält einen Gesetzesvorbehalt für Eingriffe in Art. 10 Abs. 1 GG. Zugelassen werden Eingriffe durch oder aufgrund Bundes- oder Landesrechts [9, s.64]. Art. 10 Abs. 2 S. 2 GG regelt zusätzlich einzelne verfahrensrechtliche Zulässigkeitsvoraussetzungen von Eingriffen in Art. 10 Abs. 1 GG. Jedenfalls die Grundzüge der Eingriffsermächtigungen müssen in einem Parlamentsgesetz angelegt sein [9; 65].

Sofern der Staat von Kommunikationsinhalten und/oder -daten Kenntnis nehmen darf, so darf er diese stets nur zu solchen Zwecken speichern, weitergeben oder sonst verwerten, die im Gesetz ausdrücklich vorgesehen sind. Materiell verfassungsgemäß sind die Eingriffe in das Telekommunikationsgeheimnis nur dann, wenn diese legitimen Gemeinwohlzwecken dienen und im Übrigen dem Grundsatz der Verhältnismäßigkeit genügen, das heißt zur Erreichung der jeweils verfolgten Zwecke geeignet, erforderlich und angemessen sind. Ein legitimer Zweck, der einen Eingriff rechtfertigen kann liegt insbesondere dann vor, wenn der Staat eingreift, um die Strafverfolgung, die polizeiliche Gefahrenabwehr oder die Arbeit der Geheimdienste zu verbessern oder zu ermöglichen [1; 503–505].

Es kommt bei der Beurteilung der Geeignetheit einer Überwachungsmaßnahme nicht darauf an, ob sie lückenlos alle Telekommunikationsvorgänge erfassen kann. Auch sofern eine Überwachungsmaßnahme durch versierte Kriminelle eventuell unterlaufen werden kann, bleibt sie rechtmäßig. Es ist nämlich nicht zu fordern, dass ein Regelungsziel in jedem Einzelfall tatsächlich erreicht werden kann, vielmehr muss die Zweckerreichung lediglich gefördert werden [1; 503–505]. Die Voraussetzungen für die Datenverwendung und deren Umfang müssen in der jeweiligen Eingriffsgrundlage umso enger begrenzt werden, je schwerer der in der Erfassung und Speicherung liegende Eingriff wiegt. Der Anlass, der Zweck und der Umfang des jeweiligen Eingriffs und die jeweiligen Eingriffsschwellen hat der Gesetzgeber stets bereichsspezifisch, präzise und normenklar zu regeln.

Sollen bereits rechtmäßig zu einem bestimmten Zweck erhobene Daten zu einem anderen Zweck als ursprünglich verwendet werden, stellt dies einen neuen Grundrechtseingriff dar. Dies ist beispielsweise wichtig, falls zu präventiven Zwecken erhobene Daten später zu repressiven verwendet werden sollen. Für die Verwendung von Informationen, die nach zollrechtlichen Bestimmungen erlangt worden sind, für ein Strafverfahren bedarf es einer eigenen Rechtsgrundlage.

Eine Einwilligung in den Eingriff in das Grundrecht aus Art. 10 Abs. 1 GG kann nur dann zu einer Rechtfertigung eines Grundrechtseingriffs führen, wenn beide Gesprächsteilnehmer in die Überwachung des Telekommunikationsvorganges eingewilligt haben [9; 66].

Sollen Daten bereits auf Vorrat erfasst werden, wie dies bei der oben bereits angesprochenen Vorratdatenspeicherung der Fall ist, so gelten besonders strenge Rechtfertigungsanforderungen. Das BVerfG hat in seinem Urteil vom 2.3.2010 nicht generell die Möglichkeit der Rechtfertigung einer anlasslosen vorsorglichen Speicherung von Verbindungsdaten verneint. Es hat dabei betont, dass Art. 10 Abs. 1 GG eine vorsorgliche Erhebung und Speicherung von Daten nur dann verbietet, wenn die Datensammlung in einer unverhältnismäßigen Weise ausgestaltet wird oder die Zwecksetzung zu weit gefasst wird. Eine Datenspeicherung auf Vorrat zu unbestimmten und auch nicht bestimmbareren Zwecken ist nicht zu rechtfertigen. Die Vorratdatenspeicherung ist wegen ihrer besonders großen Eingriffsintensität hinsichtlich ihrer Ausgestaltung und hinsichtlich der vorgesehenen Verwendungszwecke der erhobenen Daten besonders streng am Maßstab von Art. 10 Abs. 1 GG zu prüfen [1; 503–505].

Da jedoch die Vorratdatenspeicherung Aufklärungsmöglichkeiten schaffen kann, die sonst nicht bestünden und Straftaten zunehmend unter Verwendung oder sogar mittels Telekommunikationsmittel geplant

und/oder begangen werden, lässt sich ihr Einsatz rechtfertigen. Da jedoch die Vorratsdatenspeicherung eine besonders große «Streubreite» aufweist, da von ihr jeder Telekommunikationsteilnehmer unterschiedslos ohne das Vorliegen eines zurechenbaren vorwerfbaren Verhaltens erfasst wird, ist sie eine besonders einschneidende Maßnahme. Daher muss der Staat bei der Ausgestaltung der Speicherung und Verwendung der Daten dem besonders großen Gewicht des Eingriffs angemessen Rechnung tragen. Er hat deshalb besonders streng darauf zu achten, dass den verfassungsrechtlichen Anforderungen an die Datensicherheit, den Umfang der Datenverwendung, die Transparenz und den Rechtsschutz strikt entsprochen wird [1; 503–505]. Um dem Grundsatz der Verhältnismäßigkeit bei der Vorratsdatenspeicherung zu genügen, muss die Verwendung dieser Daten einem besonders hochwertigen Gemeinwohlbelang dienen. Daher ist eine Verwendung nur für überragend wichtige Aufgaben des Rechtsgüterschutzes zulässig. Möglich ist sie deshalb zur Ahnung von Straftaten, die überragend wichtige Rechtsgüter bedrohen und zur Abwehr von Gefahren für solche Rechtsgüter.

4. Das Verhältnis des Art. 10 GG zu anderen Verfassungsbestimmungen

Die Schutzbereiche von Art. 10 und 13 GG stehen grundsätzlich nebeneinander. Durch beide Grundrechte werden unterschiedliche Dimensionen der Privatsphäre geschützt. Dabei knüpft Art. 13 GG mit dem Schutz der Wohnung an den räumlichen Aspekt der Privatsphäre an [10; 48]. Art. 10 GG knüpft dagegen an das verwendete Kommunikationsmedium an und verbietet, Eingriffe in den Übermittlungsweg der Kommunikation [9; 101]. Einen Grenzfall bildet die Situation, dass mittels Telekommunikationsverbindungen in den Bereich der Wohnung eingedrungen wird. Nutzt man die Abhörvorrichtungen, um nicht nur Ferngespräche anzuzapfen, sondern auch Gespräche in der Wohnung zu belauschen, so liegt neben dem Eingriff in Art. 10 GG zugleich ein solcher in das Grundrecht aus Art. 13 GG vor [9; 101].

Die Gewährleistung der negativen Meinungsfreiheit macht eine Abgrenzung der Schutzbereiche von Art. 5 Abs. 1 und 10 Abs. 1 GG erforderlich. Die negative Meinungsfreiheit schützt davor, dass Meinungen nur die Adressaten erreichen, für die sie der Absender bestimmt hat [10; 138]. Bei der Mitteilung von Meinungen mittels Telekommunikationsmitteln gewährleistet dies bereits Art. 10 Abs. 1 GG, so dass Art. 10 Abs. 1 GG *lex specialis* zu Art. 5 Abs. 1 GG ist [10; 139].

Zu Art. 2 Abs. 1 i.V.m. 1 Abs. 1 GG steht Art. 10 GG ebenfalls in einem Spezialitätsverhältnis. Dies gilt auch gegenüber den aus der allgemeinen Handlungsfreiheit abgeleiteten Verbürgungen des allgemeinen Persönlichkeitsrechts und des Grundrechts auf informationelle Selbstbestimmung.

Liste der Literatur

- 1 Bundesverfassungsgericht der BRD. — Berlin: Deutsche Bundesverlag, 2010. — 758 s.
- 2 Richtlinie des Europäischen Parlaments und des Rates. — Köln: Renningen, 2006. — 630 s.
- 3 *Schenke R.P.* Anstalt des öffentlichen Rechts // Neue Zeitschrift für Strafrecht. — 2000. — Nr. 2. — S. 54–59.
- 4 Polizeirecht in Baden-Württemberg. — Stuttgart: ORT Publishing, 2013. — 318 s.
- 5 *Schenke R.P.* Anstalt des öffentlichen Rechts // Neue Juristische Wochenschrift. — 1996. — Nr. 8. — S. 42–48.
- 6 *Groß G.O.* Bundesverfassungsgesetz // Juristenzeitung. — 1999. — Nr. 5. — S. 3–4.
- 7 *Müller-Michaelis M., Wissbar R.* Kursbuch Recht. Das umfassende juristische Handbuch für den Alltag. — München: Sudwest Verlag, 1997. — 163 s.
- 8 Deutsche und europäische Juristen aus neun Jahrhunderten / Hrsg. Kleinheyer G., Schroder I., 4. Aufl. — Heidelberg: Müller, 1996. — 390 s.
- 9 *Schlink B.* Grundrechte, Staatsrecht. — Berlin: C.F. Müller, 2002. — 316 s.
- 10 *Stern K.* Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland. — München: Beck, 2003. — B. 4. — 318 s.

А. Шиффмахер, Н. Феталиева

Еуропадағы құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамға ақпараттық жүйенің дамуының әсері

Мақалада кейінгі уақытта ішкі саясатта желідегі қолжетімділік, мәлімдемелер мониторингі мен бақылауды ғаламтор-іздістіру деп аталатын мәселе жөнінде пікірталастар жүріп жатқаны туралы айтылады. Бұл оның ауқымдылығын дәлелдеу мақсатындағы мәселерде жоғарғы деңгейге шыға бастады. Мониторинг, авторлардың пікірінше, — бұл ғаламтордағы әрекеттерді бақылау мен дәстүрлі телефон байланыстарымен қатар, ертеректе қолданылмаған телефондағы әңгімелерді тыңдаудың жаңа әдісі. Мұндай жағдайда ғаламторда қолжетімділікті жеткізуші ретінде телебайланыс жүйесінің «классикалық» мониторингі аса тиімді емес. Ал жаңа заманғы мониторинг шифрланған мәліметтердің ағынын оқшаулауға мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда қарапайым азаматтар өздерінің мәліметтерінің құқық қорғау органдарының назарына ғана емес, сонымен бірге бүкіл қоғамның назарына ілігеді деп қауіп төнетін болады. Мақала авторларының көрсетуі бойынша, барлық заңнамалық жүйе адамның құқықтарына сәйкес және оның жеке өміріне қолсұқпау тұрғысынан жаңа көзқараспен зерттелуі қажет.

А. Шиффмахер, Н. Феталиева

Влияние развития информационных систем на гражданское общество и правовое государство в Европе

В статье отмечено, что с недавних пор стали вестись дискуссии во внутренней политике о так называемых интернет-поиске контроля, мониторинге сообщений и доступа в сети. Определено, что эта проблема, чтобы доказать ее масштабность, вышла на высший уровень. Мониторинг, подчеркнуто авторами, — это новейший метод прослушивания телефонных разговоров, который не принимался ранее, как доказательство, наравне с прослушиванием традиционных телефонных соединений и контроля действий в Интернете. В таком случае «классический» мониторинг телекоммуникаций в качестве поставщика доступа в Интернет, выделено в статье, не является очень эффективным, в то время как современный мониторинг позволяет изолировать поток зашифрованных данных. Отмечено, что в этом случае обычному гражданину остается всегда опасаться, что его данные станут не только достоянием правоохранительных органов, но и всей общественности. Авторами статьи определено, что вся законодательная система должна быть заново пересмотрена под новым углом видения, в соответствии с правами человека и без посягательств на его частную жизнь.

References

- 1 Federal constitutional court of FRG, Berlin: Federal publishing house of Germany, 2010, 758 p.
- 2 Directive of European Parliament and Council, Cologne: Renningen, 2006, 630 p.
- 3 Shenke R.P. *New magazine for criminal law*, 2000, 2, p. 54–59.
- 4 *Administrative police law in Baden-Vuerttemberg*, Stuttgart: ORT Publishing, 2013, 318 p.
- 5 Shenke R.P. *New juridical weekly newspaper*, 1996, 8, p. 42–48.
- 6 Gross G.O. *Juridical magazine*, 1999, 5, p. 3–4.
- 7 Muller-Michaelis M., Wissbar R. *The book of Law. Big juridical reference book for everyday use*, Munich: Sudwest Publishing house, 1997, 163 p.
- 8 *German and European lawyers of nine centuries / Assembled by. G. Kleinheyder, I. Schroder.*, 4th publication, Heidelberg: Muller, 1996, 390 p.
- 9 Schlink B. *Land law. State law*, Berlin: C.F. Muller, 2002, 316 p.
- 10 Stern K. *State law of Federal Republic of Germany*, Munich: Bakk, 2003, 4, 318 p.

Х.И.А. Хамдан¹, Ә. Жәненұлы², Қ.С. Ержан²

¹«Әл-Азхар» Халықаралық Египет ислам университеті, Египет;
²«Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы
(E-mail: ansarjan@mail.ru)

Әбу Мансур әл-Матуридидің Құран мәтіндерін интерпретациялаудағы әдістері

Мақалада ислам әлеміне танымал, жоғары дәрежеге ие кемеңгер ғалым Әбу Мансур әл-Матуридидің «Тәуилату әли сунна» атты еңбегінде Құран мәтіндерін интерпретациялаудағы әдістері кеңінен қарастырылып, талқыланды. Маңызды әрі ең үлкен еңбек саналған «Тәуилату Құран», кейде «Тәуилату әли сунна» деп те аталатын. Бұл еңбек Құран аяттарымен және хадис мәтіндерімен түсіндірілген. Сондай-ақ ғалымның Құран мәтіндерін түсіндіру барысында тәпсір, хадис, ақида, фикһ, фикһ әдіснамасы және логика сынды көптеген ислам ғылым саласын қамтығанын көре аламыз. Матуриди еңбегі аяттарды жан-жақты талқылауымен әрі оқырманға түсініктілігімен ерекшеленеді. Бұған қоса оның ақыл мен нақылды (діни мәтіндерді) бір еңбекте керемет ұштастыруымен де еңбектің құндылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Құран, тәпсір, тәуил, ақыл, мәзһаб, хадис, әдіс, дереккөздер.

«Әдіс» деген сөз гректің «metodos» (зерттеу, немесе таным жолы) деген сөзінен шыққан. Бұл сөз араб тілінде «мінһаж» (көпше түрі «манәһиж») кейде осы сөзден түрленіп «минһаж» деп те қолданылады. Яғни *мінһаж* сөздікте — «анық жол», «айқын жол» және «ашық», «түсінікті жол» деген мағыналарды білдіреді [1; 995].

Құран Кәрімде *Әр үмбетке өзіне тән шарият һәм жол белгілеп бердік* [2; 5/48-аят] деп «мінһаж» сөзі «жол» мағынасында келеді.

Ал терминдік мағынасы: «Қандай да бір ілім саласын егжей-тегжейлі түсіну үшін қойылған қағидаларға негізделіп, сол заңдылықты сақтай отырып, жақсы нәтижеге жету» [3; 33] дегенді білдіреді.

Бүгінгі әлем мұсылмандарының 90 пайызын сунниттер құраса, олардың жартысынан көбі Ханафи мәзһабын ұстанады. Ал олар Әбу Ханифаның ізбасары, үлкен теология мектебінің құрушысы Әбу Мансур әл-Матуридидің бір жүйеге келтірген сенім негіздерін басшылыққа алады.

Бұл сенім негіздері — Орта Азия, Түркия, Балқан түбегі, Қытай, Үндістан, Пәкістан аймағындағы мұсылмандар арасында кеңінен жайылған. Әсіресе бұл жүйе түркі халықтары арасында көбірек таралған. Әрине, оның ішінде Қазақстан мұсылмандары да бар.

Ендігі кезекте осы кемеңгер ойшыл, ғалым Әбу Мансур әл-Матуридидің Құран мәтіндерін интерпретациялаудағы әдістеріне тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Ғалым Әбу Мансур әл-Матуриди өзінің «Тәуилат әл-Құран» атты еңбегінде қолданған әдіснаманы мына екі тақырып негізінде қарастыруға болады:

Бірінші: Құран Кәрім мәтіндерін интерпретациялаудағы сүйенген дереккөздер.

Екінші: Дереккөздерді пайдалануда қолданған әдісі.

1. Құран Кәрім мәтіндерін интерпретациялауда сүйенген дереккөздері.

Қандайда бір ғалым Құран Кәрім мәтіндерін интерпретациялау/тәпсірлеу (түсіндірілуі) барысында міндетті түрде өзінен бұрынғы тәпсір еңбектеріне жүгінері белгілі. Сондай-ақ әр тәпсірші міндетті түрде екі қайнарқөзге сүйенеді, ол Құран Кәрім мен Пайғамбар сүннеті.

Құран Кәрімді Құранмен тәпсірі:

Құран Кәрімнің ең керемет тәпсірі Құран екенінде еш күмән жоқ. Ғұламалар да бір ауыздан Құранды тәпсірлеудегі бірінші негіз ол — Құран Кәрім деген. Себебі Алла Тағаланың кәләмін Өзінен артық білетін ешкім жоқ. Сондай-ақ Құранда кей жерде жалпы айтылған нәрсе екінші жерде жалқыланған, бір жерде қысқаша баяндалғаны, екінші бір орында кеңінен тарқатылған. Сондықтан Құран тәпсірінде бірінші орынға Құранды қою заңдылық әрі дін негіздерінен саналады. Себебі Құран – Ислам дінінде бірінші қайнар көз [4; 285].

Әбу Мансур әл-Матуриди Құран мәтіндерін интерпретациялауда алдымен аятты толықтай талдап, кейін айтқандарына дәлел ретінде Құран Кәрімнен осы аятқа қатысты басқа аяттарды келтіреді. Мәселен:

Құранның «Әнфал» сүресінің 24-аятында Алла Тағала: *Уа, иман еткендер! Алла елшісі сендерді өздеріңді (мәңгілік өмір сыйлайтын) иманға шақырғанда, Алла мен елшісінің шақыруын қабыл алыңдар* деген аят бар. Бұл аятты Матуриди былай тәпсірлейді: «Бұл аятта Алла Тағала тек мұсылмандарға ғана тіл қатқан болуы әбден мүмкін. Яғни, «Уа, иман еткендер! Алланың әмірлерін орындап, тыйғандарынан толық бастартыңдар. Сондай-ақ Оның елшісінің айтқандарын да толық орындандар. Өйткені ол (Алла елшісі) сендерді ақырет мекеніне шақыруда». Соңғы сөзімізді келесі аятпен қуаттандырсақ: *«Алла құлдарын бейбітшілік пен есендік мекені Жұмаққа шақырады және қалағанын тура жолға салады»* [2; 10/25-аят]. Жоғарыда ақырет мекені деп мәңгі тіршілік мекенді айтуда. Бұл сөзімізге дәйек мына аят: *...Ал ақырет мекені болса, міне, сол нағыз шын өмір. Кәпірлер соны білсе зой!* [2; 29/64-аят]. Бұл жерде Алла Тағала құлдарына: «Аллаға және Оның елшісіне толық жауап беріңдер! Расында Расулалла сендерді мәңгі тіршілік мекеніне шақыруда. Ал шақыруға жауап қатпаған кәпірлер ақыретте өлмейді де, тірілмейді» [5; 317].

Бұл жерден Матуридидің Құран Кәрім мәтіндерін түсіндірудегі ерекшелігін анық көруге болады. Яғни, алдымен, тәпсірленетін аятты талдап, артынан тәпсірлеуші аятқа талдау жасайды. Талдаудың артынша былай деп қорытындылайды: «Тәпсірлеуші аят тәпсірленетін аятты толық ашпауы мүмкін». Бұл — Матуридидің «тәуил» түсінігінің жемісі. Өйткені ол өз көзқарасын білдірумен қатар, оның соңғы сөз емес, Құран аятын түсіндірудің бір тәсілі ретінде ғана ұсынып, басқа көзқарастарға да жол ашық екенін көрсетеді.

Сондай-ақ Матуриди аятты толықтай емес, кейде аятта келген жалғыз сөзді де келесі бір аятпен аша түседі. Мысалы: *Сондай-ақ араларыңдағы өз-өзіне қиянат жасаған азғындардың ғана басына келетін алапат фитнадан сақтаныңдар* аяттындағы «фитнадан сақтаныңдар» [2; 8/25-аят] деген сөзді: «Залымдардың жасаған пиғылдары үшін ақыретте тозақ отына салынып, азапталатын оттан бізді де сақтандыруда. Бұл тәпсірімізге дәлел: «...Ендеше, кәпірлер үшін әзірленген отыны адамдар мен тастардан тұратын тозақ отынан сақтаныңдар!»» [2; 2/24-аят] деп түсіндіреді.

Құран тәпсірінде аят-сүрелердің түсу себептерін қолдануы:

Әбу Мансур әл-Матуриди тәпсірінде Құран аяттарының түсу себептерінде қолданған. Кейде бір аяттың түсуіне байланысты бүкіл риуаяттарды келтірсе, кейде бір ғана риуаятпен шектелген. Мәселен, «Әнфал» сүресінің 1-аятының тәпсірінде: *(Уа, Мұхаммед! Мүміндер) сенен соғыстан түскен олжа жайлы сұрайды. Оларға: «Соғыстан түскен олжа Алла мен Пайғамбарға тиесілі* (оны бөліп-үлестіру Алла Тағала мен Расулының қолында) — деп айт...»». Матуриди аяттағы мәселені екі түрлі мағынада қарастыруға болады деген:

1. Мүміндер соғыстан түскен олжадан үлес алу халал ма, әлде харам баекенін білу үшін Алла елшісінен (с.а.у.) сұраған. Өйткені алғашқы кезде олжадан алу харам болып саналған. Ал бір деректе: бір жерге жиналып қойылған олжаға кенеттен от тиіп өртенген, сол кезде адамдар оның үкімін Алла елшісінен (с.а.у.) сұрайды. Осыған жауап ретінде жоғарыдағы аят түскен.

2. Сондай-ақ аяттың соғыс олжасын бөлісуге қатысты сахабалар арасында түрлі пікірлер туындаған кезде түскендігі айтылады. Бәдір оқиғасында сахабалар үш топқа бөлінген. Бірінші топ жау алдында, екінші топ арттарында қорған болған, үшінші топ Алла елшісінің (с.а.у.) жанында болған. Алла Тағаланың кеңшілігімен жеңіске жетіп, олжаны бөлісуге келгенде бірінші топтағы сахабалар: «Жау майданының алдыңғы шебінде соғысқанбіз. Сондықтан бізге олжадан көбірек үлес тиесілі», — десе, екінші топтағылар: «Біз артқы жақты қорғамағанда бұл жеңіске жетпейтін едік», — деген. Пайғамбар жанындағы сахабалар: «Біз Алла елшісін (с.а.у.) қорғадық, олжаның көбісі бізге тиесілі», — деп, Алла елшісінен (с.а.у.) мұның үкімін сұрап барады. Сол кезде Құранның «Әнфал» сүресі түскен болатын.

Бұл мәселеге табиғин Әбу Усама әл-Бәһили: Убада ибн Самиттен (р.а.) «Әнфал» хақында сұрағанымда, Ол (р.а.): «Әнфал сүресі Бәдір оқиғасына қатысқандар, яғни біздерге, қатысты түскен. Көп олжаға кенеліп, оны бөлісуде сөзге келгенімізде Алла Тағала қолымыздан алып Өзінің елшісіне (с.а.у.) берді. Осылайша Ол (Алла елшісі) арамызда теңдей бөлді» [6; 409], — деген.

Құран мәтіндерін түсіндіруде хадистерді қолдануы:

Әбу Мансур әл-Матуриди Құран Кәрім мәтіндерін түсіндіру барысында кейде хадис мәтіндеріне де сүйенген. Айта кететін жайт, Матуриди кейде хадистерді мағынасымен де береді. Бұл оның хадис жинақтарынан тікелей алмай, жадынан жазғанын көрсетсе керек.

— Құрандағы «Ағраф» сүресінің 55-аятында Алла Тағала: *Раббыларыңа іштей (яғни, бәсең дауыспен) жалбарынып дұға етіңдер. Шүбәсіз, Ол шектен шыққандарды ұнатпайды* деген. Матуриди бұл жерде «дұға етіңдер» деп адам баласының күнделікті дұғасын айтуда. Алла елшісі

(с.а.у): «Дұға — ғибадаттың өзегі» [7; 369 б.], — деген. Ғибадат өзгеге еру, соның жасағанын қайталаумен де орындалып жатады. Ал дұға кез келген жағдайда, яғни, пенде өзінің әлсіздігін сезініп Аллаға жалбарынып, шынайылықпен мұң-мұқтаждығын танытады. Осылайша дұға ғибадаттың нақ өзі болып есептеледі.

Аят соңында: *Шүбәсіз, Ол шектен шыққандарды ұнатпайды* деген аятқа кей ғалымдар Алла Тағалаға серік қосумен шектен шыққандар десе, екінші бір тәпсір ғалымдары дұғада шектен шыққандар деген. Дұғада шектен шығу дегеніміз: «Уа, Раббым! Мені пайғамбар қыл немесе періште!», — деп айту сияқты, не «Уа, Раббым! Мені жәннаттың мына жеріне, мына кісілердің жанына қой! — деп дұға жасау деп түсіндіреді» [5; 318]. Бұған қатысты хадис кітаптарында мына хадис келген.

Абдулла ибн Муғаффалдан жеткен риуаятта, ол өзінің ұлының: «Уа, Раббым! Мені Фердауыс жәннатына кіргіз! Уа, Раббым! Маған мынаны-ананы бер...» — деп дұға жасап жатқанын естіген кезде Абдулла: Ұлым, жәннатты сұра және тозақтан пана тіле. Расында, Алла елшісінің (с.а.у): *Сондай бір қауымдар келеді. Олар дұға жасауда және таһарат алуда шектен шығады* [8; 637] дегенін естідім, — деген. Матуриди дұғада шектен шығуды осы хадиске негізделе отырып, *Алладан өзі лайық болмаған нәрселерді тілеу* [5; 319 б.] деп түсіндіреді.

— Кейде Матуриди хадистің қажетті жерін ғана келтірумен шектеледі *Раббың Адамның бүкіл үрім-бұтағының беліндегі ұрпақтарын шығарып алып, оларды өз-өздеріне куә етіп: Мен сендердің Раббыларың емеспін бе?* — дегенде, барлығы бірауыздан: *Әлбетте біз бұған куәлік етеміз!* — деп жауап берді. *Біз мұны қиямет күні: Расында, біз бұдан бейхабар едік», — деп сылтау айтпауларың үшін істедік* [2; 7/172-аят]. Имам Матуриди бұл аятты *Әрбір сәби фитратпен (таза болмыспен) туылады* [9; 92 б.] деген хадистің бір бөлігімен түсіндірумен шектелуде [5; 308].

Имам Матуридидің Құран мәтіндерін интерпретациялаудағы хадистерді қолдану тәсілін қысқаша былай түсіндіруге болады:

- ол хадистерді сәнәдтарымен (хадисті жеткізуші рауилардың тізбегімен) бірге өте сирек береді;
- кейде ол хадистерді мағынасымен жазады;
- ол хадистерді құр жазып қоймай, аяттармен бірге ол хадистердің де түсіндірмесін баяндайды;
- сондай-ақ ол бір мәселеге қатысты қажет болған жағдайда бірден көп хадис келтіреді.

Матуридидің алдыңғы тәпсір ғалымдарының пікірлерін қолдануы:

Әбу Мансур әл-Матуриди Құран Кәрім мәтіндерін интерпретация жасау барысында өз кезегімен сахаба, табиғин және одан кейін келген буындардың атақты тәпсіршілерінің сөздерін де қолданған. Матуриди тәсілі олардың Құранды және сүннетті қолданудағы тәсілімен сәйкес келеді. Яғни, кезектегі аятты толығымен талдау жасап өз тәпсірін бергеннен кейін, сол аятты тәпсірлеген ғалымдардың сөздерін қатарымен тізіп айтады. Кейде бірнеше ғалымдардың сөздерімен ғана шектеледі. Ал кейде өз пікіріне қайшы пікір айтқан ғалымдардың сөздерін келтіріп, оларға көркем түрде жауап береді.

Мысалы, «Тәубе» сүресінің 8-аятында: *(Вәдеде тұрмайтын) бұзақы мүшріктермен қандай келісім болмақ? Егер олар сендерден үстем түссе, сендермен арадағы келісімге де, берілген антқа да қарамайды,* деген.

Матуриди алдымен аяттың жалпы мағынасын *Оларға қалайша келісім бересіңдер, олар келісім жасайтын адамдардың қатарынан емес, егер олар сендерден үстем түссе, сендермен арадағы келісімге де, берілген антқа да қарамайды,* — деп келтіреді.

Кей тәпсіршілер бұл аятты былайша тәпсірлеген: *Неге олармен соғыспайсыңдар?! Егер олар сендерден үстем түссе, сендермен арадағы келісімге де, берілген антқа да қарамайды.* Бұдан кейін көптеген тәпсір майталмандарының сөздерін келтірген. Сосын, жоғарыда аятта өткен «﴿﴾» (ил) сөзіне кеңінен тоқталып, «Ғалымдарымыз «﴿﴾» — сөзін түрлі мағынада түсіндірген:

«﴿﴾» «Алла» мағынасында болса, «ذِمَّةً» (зиммат) сөзі «келісім» деген мағынада, ал Құтби деген ғалым; «﴿﴾» «ант» деген мағына береді, — десе, Әбу Усажа: «﴿﴾» сөзі «туыстық» деген мағына береді. Әбу Убайда: «﴿﴾» сөзі «ант» мағынасын берсе, «ذِمَّةً» сөзі «ұялу, келісім» деген мағынаға келеді, — десе, Ибн Аббас болса: «﴿﴾» «Алла» мағынасына келеді, — деген.

Тағы бір тәпсір ғалымы; «﴿﴾» сөзін «харам» мағынасын береді деген. *Яғни, Қалайша оларға келісім бересіңдер?! Егер олар сендерден үстем түссе, туыстыққа да харам айларына да қарамайды. Себебі бұрындары араб тайпалары арасында қандайда бір келіспеушілік туындаса, туыстарына барын салып демеуші болған. Ал, егер туыс тайпалар алауыздыққа душар болса, харам айлардың құрметіне, «масжид харамның» құрметіне татуласып отырған.*

Бұл жерден байқағанымыздай, Әбу Мансур әл-Матуриди кейде тәпсіршінің аты-жөнін айтса, кейде тек «кей ғалымдар бұл мәселеде былай деген», — деп шектелген [5; 320].

Құран мәтіндерін интерпретациялауда ақида ілімі:

Матуриди тәпсірі ақида саласындағы ауқымды мәселелерді қамтыған және «Әһлу сунна уал-жамаға» ақидасын қуаттандырып, жаңсақ пікірдегі ағымдардың ұстаным, сенімдерін жоққа шығаратын дәлелдерге бай. Мәселен: «Бақара» сүресінің 258-аятында келген *Алла берген биліктің буына мас болып, Ибраһиммен Раббысы жайлы сөз таластырғанды көрдің бе?! Ибраһим оған: Менің Раббым (қалағанына) жан бітіріп, өмір сыйлайды әрі (қалағанының жанын алып) өлтіреді, — деді...*» осы аяттың тәпсірінде имам Матуриди: «Бұл аят тікелей ақида саласында диспут жасауға рұқсат беруде. Себебі біздер (мұсылмандар) ислам дініне өзге дін өкілдерін және дінсіздерді де шақырып Алланың бар және бір екенін ұғындыруға міндеттелгенбіз. Сол сияқты бүкіл пайғамбарлардың да негізгі міндеті «Серігі болмаған, тек жалғыз Аллаға» шақыру болған. Сондықтан өзге дін өкілдері мен дінсіздерге ислам дінін жеткізу барысында олар міндетті түрде біздерден дәлел-дәйектер сұрайды. Кейде «Алланың бар және бір екенін» дәлелдеу оңайға соқпайтыны да сөзсіз. Нәтижеде үлкен диспутқа айналары анық. Сол себепті біз: «Аятта диспут жасауға ашық дәлел бар», — деп айттық» [5; 244], — дейді.

Сондай-ақ «Әһлу сунна уал-жамаға» ақидасындағы имам Ашғаримен де кей жерлерде түрлі пікірлерді ұстанғандығын осы еңбектен көруге болады. Мысалы:

1. Құранның «Әнғам» сүресі 36-аятында: *Анығында, еститіндер ғана шақыруға құлақ асады. Ал өлілерге келсек, Алла оларды қабірде қайта тірілмеді, содан кейін бірі қалмай Аллаға қайтарылады,* — деген аят бар.

Имам Матуриди «Адам өмірі екіге бөлінеді: 1) кәсіп етілген өмір, яғни, тағатпен, һидаятпен кәсіп ету арқылы болатын өмір; 2) бастама өмір, яғни, жатырда жан бітумен басталған дене тіршілігі. Кәпір адамда кәсіп етілген өмір болмайды. Тек бастама өмір болады. Ал, мүмін адамда екі түрлі өмірде бар» [5; 323], — дейді.

Бұл жерде қозғалып жатқан «кәсіп ету» мәселесі ақида саласындағы ауқымды тақырыптардан. Сондай-ақ «кәсіп мәселесінде» Матуриди мен Ашғари арасында түрлі пікір бар. (Мақала көлемін ескере отырып, оқырманды түптұсқаға сілтей отырып, екі имам арасындағы пікір айырмашылығына тоқталмадық).

2. Сондай-ақ имам Матуриди Муғтазила ағымының пікірлерін талдап, олардың бұрыстығын, «Әһлу сунна уал-жамағатқа» қайшы екенін баяндаған.

Құран мәтіндерін интерпретациялауда фикһ ілімі:

Имам Матуриди Әбу Ханифаның дәуірінен кейін өмір сүрсе де, оның озық шәкірттерінен есептеледі, яғни Әбу Ханифа еңбектерін оқып, ғұлама шәкірттерінен сабақ алып, ханафи мәзһабының негізін жақсы меңгерген. Ол әрі Ханафи мәзһабын жандандырушы ретінде саналады. Имам Матуриди Ханафи мәзһабының шарифат аясында ақылды қолдану тәсілін меңгеріп, өз еңбектерінде (тәпсір, фикһ, ақида салалары) қолданғанын анық көреміз.

Сондай-ақ «үкім аяттары» тәпсірлері берілген жерлерде Әбу Ханифаның есімін жиі кездестіруге болады. Сонымен қатар «үкім» аяттарын тәпсірлеуде фикһ саласына кеңінен тоқталғанын көре аламыз. Бұл арада да алдымен; «үкім» аятын толық талдап, артынша осы аятқа қатысты фикһ ғалымдардың сөздерін келтіріп, соңында өзінің фикһи пікірлерін қоса кеңінен тәпсірлейді. Мәселен: *Зекет-садақалар тек қолы қысқа пақырларға, мұқтаждарға, зекет жинау міндетін атқарушы қызметкерлерге, Исламға тарту немесе жоқ дегенде дінге дұшпан болмауы үшін көңілдерін аулау көзделген жандарға, тұтқыннан немесе құлдықтан азат етілетіндерге, қарызға батқандарға, Алла жолында жүргендерге және елінен жырақта жүрген немесе жолда қалған жолаушыларға арналады. Алланың парыз еткен кесімді үкімі, міне, осы. Алла бәрін білетін шексіз ілім иесі, әр ісі мен әрбір үкімінде талай хикмет болған асқан даналық иесі,* — деген. «Тәубе» сүресінің 60-аятын имам Матуриди тәпсірлеместен бұрын алдындағы аятпен байланысын көрсетіп барып аят тәпсіріне кіріседі. Осы аятқа байланысты Хузайфа, ибн Аббас, Омар, Али (р.анһум.) сынды бірнеше сахабаның пікірлерін келтірген. Сосын аяттағы фикһ үкімдеріне кеңінен тоқталып, тіпті кей пікірлеріне келіспейтін ғалымдардың да сөздерін келтіріп бұларға жауап берген. Соңында аяттағы зекет-садақа берілетін сегіз кісіге жеке-жеке тоқталған. Сондай-ақ бұл сегіз топты баяндауда хадистерге жүгінгенінде көре аламыз [5; 327].

3. Дереккөздерді пайдалануда қолданған әдісі.

Жоғарыда айтылғандардан Әбу Мансур әл-Матуридидің Құран мәтіндерін интерпретациялауда қолданған тәсілдерін қысқаша былай көрсетуге болады:

Құран тәпсірінде Әбу Мансур әл-Матуридидің тәсілі өте ерекше. Ол аяттарды жан-жақты талқылауымен әрі оқырманға түсініктілігімен ерекше, өзгелерден өзгеше жол таңдаған. Хижри төртінші ғасырда жазылған еңбек заманымызда жазылғандай, қарапайым оқырманның өзі еш қиындықсыз түсіне алады.

Имам Матуридидің өзінен бұрынғы тәпсіршілерден ерекшеліктері:

Бірінші: Сәләф (Алғашқы үш ғасырда келген ғалымдар (хижри жыл санағы бойынша)) ғалымдардың тәпсір кітаптары риуаяттан тұрады. Олар риуаяттарды жинаумен ғана шектелген, яғни «масур» тәпсірі. Ал, имам Матуриди «масур» тәпсірі мен «рай» тәпсірін біріктірген.

Екінші: Матуридиден бұрынғы тәпсіршілер Құран тәпсірінде қолданған хадистерді, сахабалардың немесе табиғиндердің сөздерін келтіргенде оларды сәнаппен / тізбекпен айтатын. Бұған мысал ретінде, Жарир Табаридың және сегізінші ғасырда жазылған ибн Кәсирдің кітаптарын айтуға болады. Ал, имамның тәпсірінде бұндай сәнаптар келтірілмеген. Бұл жері қазіргі заманда жазылып жатқан кітаптарға өте ұқсас.

Үшінші: Имам тәпсірінің жан-жақтылығы. «Тәуилат әһли сунна» еңбегінде ақида, фикһ мәселелерін және лингвистика ілімін жетік меңгергенін көруге болады. Сондай-ақ аяттың тек сыртқы, тілдік мәселелерін емес мазмұнын тәпсірлеуге негізделгенін байқауға болады. Яғни, Замахшари сияқты тек тілдік немесе имам Қуртуби сияқты фикһ саласымен шектелмей, бүкіл саланы біріктірген [5; 330].

Матуридидің аяттарды талдағанда қолданған тәсілдері:

1. Аятқа қатысты айтылған көзқарастарды жеке-жеке «Пәленше былай деді», «Төленше бұл аятты, былай баяндады», — деп келтіреді. Сондай-ақ кей аяттарды ақылмен емес нақылмен тәпсірлегенде ғалымдардың сөздерін берумен шектелмей, арасынан таңдау жасайды.

2. Ғалым аяттарды нақли (аят-хадис) емес ақли дәлелдермен тәпсірлегенде бірден көп көзқарастарды «бұл жерде ықтималдық бар» немесе «бұл жерде бірден көп мағына шығады», — деп береді.

3. Ақида және фикһ қамтылған аяттарды тәпсірлегенде кейде аятта соншалықты мәселе қамтылмаса да өте тереңге кіреді.

4. Кейде Матуриди аяттардың тәпсіріне кіріспестен бұрын, бұл аятты «қырағат» ғалымдары әр түрлі оқығанын айтады. Мәселен, «*لَا تُحْسِنَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا*» («лә тахсабәнна әл-ләзина кафәру») аятының оқылуында қырағат ғалымдары екі топқа бөлінген; бірі «та» әріпімен оқылады десе, екіншілері «иа» әріпімен оқылады деген («Та» әріпімен оқылуы *(لَا تُحْسِنَنَّ)* («лә тахсабәнна»), «иа» әріпімен оқылуы *(لَا يُحْسِنَنَّ)* («лә иахсабәнна»). «Та» әріпімен оқылса, Алла елшісіне (с.а.у) қаратып айтылуда, ал «иа» әріпімен оқылса, онда кәпірлерге қаратылып айтылуда деген.

5. Сондай-ақ Матуриди аяттардың түсу себептерінде (*асбаб нузул*) баяндайды. Алайда бұндай жерлер өте сирек.

6. Ғалым Құран тәпсірінде кейде араб тілі грамматикасын қолданады. Алайда өзге тәпсіршілер сияқты арабтардың өлең, жырларын келтірмей, хадис және сахабалардың сөздерімен шектеледі.

7. Матуриди хадистерді келтіргенде сәнаппен жазбайды. Сондай-ақ ол хадистерді толығымен жазып жатпай, тәпсірге керекті жерін ғана алады. Кей-кейде хадисті мағынасымен де жазып кетеді.

8. Матуриди тәпсірге бастамас бұрын өзге тәпсір ғалымдары сияқты сүренің артықшылығын, Меккелік немесе Мединалық екенін және аяттардың «насих мансухын» баяндамайды [5; 332].

Жоғарыдағы айтқандарымыздан түйетініміз, Матуридидің «Тәуилату әһли сунна» тәпсірі ерекше кітап екенін, ішінде тәпсірден бөлек ақида, фикһ, фикһ әдіснамасы және логика сияқты көптеген ілімдер саласы қамтылғанын көре аламыз. Бұларға қоса оның ақыл мен нақылды (діни мәтіндерді) бір еңбекте керемет ұштастыруынан, «Рай» мектебінің әдісін қолдайтын жаңашыл ғалымдардың қатыранда екенін байқауға болады. Ислам дініндегі ақыл мен қисынға негізделген «рай» әдісінің негізін Әбу Ханифа қалаған болса, оның ілімін таным теориясына негіздеп, философиялық әрі теологиялық тұрғыдан ғылыми сипатта одан ары дамытқан Әбу Мансур әл-Матуриди болды.

Матуриди «Тәуилат» кітабын жазбастан бұрын өзіне дейінгі тәпсірші ғалымдардың еңбектерін толықтай оқып шығып, керегін алып, оған қосатынын қосып керек емесін алмағанын және бұнымен шектелмей келіспейтін көзқарастарды қанағаттандырарлық дәлелдермен сынға алып жан-жақты талдау жасағанын толық көреміз.

Сондай-ақ талдау Матуриди Құран Кәрімге біртұтастық принцип шеңберінде қараған. Оның методологиялық әдісі бойынша сүре мен аяттар арасында тығыз байланыс бар. Сондықтан ол Құранды біржақты қарауға келмейтін абсолютті Кітап деп атады. Сондықтан да Матуриди Құранды дұрыс түсініп, өзгелерге түсіндіру мақсатында бар күш-жігерін жұмсап еңбек еткен. Нәтижесінде Тәуилатул Құран атты еңбек өзінен кейінгі дәуірлердегі тәпсірлерге үлгі болып, ғасырлар бойы өз құндылығын жоғалтпаған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 ал-Муъжам ал-уасит. — Каир: Хандасия, 1985. — II-т. — 1111 б.
- 2 Құран Кәрім қазақша түсіндірмелі аударма. — Медине, 1991. — 604 б.
- 3 *Ахмед Бадр. Усул бахс илми уа минһажуһу.* — Кувейт: Қалам, 1984. — 522 б.
- 4 *Жалаладдин ас-Суюти. ал-Итқан фи улум ал-Құрған.* — Египет: Мустафа Баби Халаби, 1978. — II-т. — 3216 б.
- 5 *Әбу Мансур әл-Матуриди. Тауилат аһли сунна.* — Бейрут: Кутуб илмия, 2005. — I-т. — 638 б.
- 6 *Ахмад ибн Ханбал. Ал-Муснад.* — Каир: Дарул хадис, 1995. — 639 б.
- 7 *Мухаммед ибн Иса Абу Иса ат-Тирмизи. Сунан ат-Тирмизи.* — Рияд: Маъариф, 2000. — 756 б.
- 8 *Ибн Мәжа. Сунан ибн Мәжа.* — Рияд: Маъариф, 2000. — 849 б.
- 9 *Бухари Абу Әбдиллаһ Мұхаммед ибн Исмаил. Сахих ал-Бухари.* — Бейрут: Кутуб илмия, 2001. — I-т. — 162 б.

Х.И.А. Хамдан, А. Жаненулы, К.С. Ержан

Методы интерпретации Абу Мансура аль-Матуриди текстов Корана

В статье рассмотрен труд известного ученого исламского мира Абу Мансур аль-Матуриди «Тавилатуль ахли сунна», где представлены проблемы обучения тафсиру Корана. В этом труде, подчеркнута авторами, тафсир преподносится путем исследований аятов и сунны Пророка, изложены также проблемы тафсира, хадисов, акиды, методология и логика фикха. Отмечено, что аяты в этом труде представлены доступным языком, разносторонне преподнесены проблемы разума.

H.I.A. Hamdan, A. Zhanenuly, K.S. Yerzhan

Methods of interpretation of Abu Mansur al-Maturidi Quran texts

This article discusses the work of the famous scholar of the Islamic world Abu Mansur al-Maturidi «Tavilatul Ahlul Sunnah», which presents the problem of educating the Quran tafsir. In this work is presented through research tafsir of verses and deeds of the Prophet. And in this work presented problems of tafsir, hadith, aqidah, fiqh methodology and logic. The verses in this work are expressed in accessible language. Versatile presented to the problem of the mind.

References

- 1 *al-Mu'jamal-wasit*, Kahire: Handasiya, 1985, II, 1111 p.
- 2 *Translation of the Meanings of the noble Quran in the Kazakh Language*, Medina, 1991, 604 p.
- 3 Ahmad Badr. *Usul bahs ilmi va minhacuhu*, Kuweyt: Qalam, 1984, 522 p.
- 4 Jalal ad-din Suyuti. *Al-Itqan fi ulum al-Quran*, Egypt: Mustafa Babi Halabi, 1978, II, 3216 p.
- 5 Abu Mansur al-Maturidi. *Tavilat ahli sunna*, Beirut: Kutub ilmiya, 2005, I, 638 p.
- 6 Ahmad ibn Hanbal. *Al-Musnad*, Kahire: Darulhadis, 1995, 639 p.
- 7 Muhammed ibn Isa Abu Isa at-Tirmizi. *Sunan at-Tirmizi*, Riyad: Maarif, 2000, 756 p.
- 8 Ibn Majah. *Sunan ibn Majah*, Riyad: Maarif, 2000, 849 p.
- 9 Buhari Abu Abdilla Muhammed ibn Ismail. *Sahih al-Buhari*, Beyrut: Kutub ilmiya, 2001, I, 162 p.

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

UDC 159. 99

A.R. Algozhina

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: anara.karzhas@mail.ru)*

Some aspects of personal fulfillment in adulthood

The article deals with the problem of self-realization of a mature-aged people, which is the most important and urgent in view of the fact that it is in the maturity period, substantial transformation of personal space, most clearly expressed in self-concept, there is a restructuring and rethinking the system of personal, professional, social, meaningful relationship. This issue has important social significance, as self-realization determines the productive orientation of the individual, is the basic determinant of social creativity, and therefore the development of society. Adulthood period is considered as the most socially active and productive human activity period where people most fully included in the life of society, therefore their characteristics in relation to self-actualization are important for the state of society.

Key words: self-realization, personality, mature age, development, the availability of productive activity, the tendency to self-actualization, potential, creativity, personal growth.

In recent years, the economic and political stabilization of Kazakh society gradually replenished the «gap» in the area of motivation. Priority in work motivation at the modern stage takes commitment in professional development and professional advancement. There is a huge demand for highly skilled, socially active people who are initiative, have got organize nature and creative opportunities.

In the «Development strategy of Kazakhstan till 2030» had been noted that the leading factor in economic and social breakthrough in the coming century is «people themselves, their will, energy, perseverance, and striving to development».

Concepts of professional advancement and improvement are associated with concepts as «self-actualization» and «self-realization» of personality. First of all it explained the fact that self-actualization is viewed in psychology as a Necessary condition in the development of the individual and progressive development of society as a whole. Self-realization is a necessary attribute of vital function. Interest to this topic has been increasing, but this phenomenon remains largely unrevealed.

The problem of self-realization in adulthood is the most important and significant in the view of fact that in adulthood happens substantial transformation of personal space, most clearly expressed in self-concept. Re-thinking and restructuring of personal, professional, social and meaningful relationships that are intrinsic occur in that particular age group.

Adulthood is the longest and least studied phase of the life cycle. The border of adulthood in developmental psychology vary and are «fuzzy». If you use periodization by L.S. Vygotsky and D.B. Elkonin, based on three interrelated criteria (social situation of development, leading activity and central age neoplasm), the mature age will be determined within the limits of 30 and 60 years.

The mature age is the central stage of the course in the life of the personality. As pointed by L.S. Vygotsky, the criteria of socially mature person can be:

- The ability of constructive solution in one's problems of life;
- Effective use of one's knowledge and abilities;
- Adequate perception of the world around and oneself in it.

Maturity is a period called the most striking manifestation of all human qualities. At this time, a person can discover their abilities, to realize the opportunities in blossoming of his individuality. It is the formation in his professional plan, he moves to a new level of communication with people realizes itself in the role of wife (or husband) and parent.

Self-realization, self-development, self-actualization, as well as other «self», there are facts that appear real and widespread. In psychology are fixed and they are described, but not adequately explained. The fact is that the «self» implies something coming from inside, something self-causality, and controlled from within impelled. But the mind does not own will, it connects the needs, opportunities, aspirations, desire, the desire of man to the fact that the external acts as the conditions for their implementation.

The phenomenon of self-realization has many aspects of research, both theoretical and practical plans. In modern psychology, notions of self-realization are considered in the context of philosophical, sociological and psychological approaches.

The scientists are attracted by the ideological nature of self-realization in the first approach, cultural models of the life and the life prospects of the individual. The main part of the issues relates to self-realization within the second approach relates to life-purpose and valuable orientations, their dynamics and the development of self-consciousness. Within the framework of scientific and theoretical knowledge the problem of self-realization has been long considered as purely psychological problem.

In psychological science the most famous conceptions of self-realization are by Carl Rogers and Abraham Maslow. Also, we can mention works of Russian and Western psychologists as A. Adler, K. Levin, G.B. Ollport, X.A. Abulkhanova-Clavskaya, A.V. Petrovsky, V.A. Petrovsky, S.L. Rubinstein, G.I. Chudnovsky, V.A. Yadov, etc.

At the present stage problem of self-realization is in the center of scientific interest of N.K. Baklanova, Yu.A. Boguslavsky V.E. Klochko, L.G. Brylev, V. Govorukhin, A.N. Ephraim, R.A. Zobov, A.A. Idinov, A.K. Isaev, N.E. Kravchenko, V.N. Kelasiev, D.A. Leontiev, I.V. Morozov, L.V. Ryabova, G.K. Cherniavskaya, E.I. Yaroslavtseva, etc.

Among scientists of Kazakhstan axiological problematics of self-realization is investigated by A.K. Abisheva, B.A. Adilkhanov, O.V. Kayrambaev, X. Kurbanov, V.D. Kurgan, N.N. Musaliev, K.J. Nugmanova, etc.

The problem of self-realization is considered in the writings of many researchers In Western psychology. For example, A. Adler's concept of «self-realization» is used in his works. According to it, people primarily seek to excellence, as a fundamental law of human life. Adler understood meliority as achievement of the highest possibility. Such desire is innate, because it is life itself. According to Adler, the man himself creates his own personality. With creative I, he puts before himself the goal and identifies the ways to achieve it. However, the goal is subjective, it exists «here and now» and can be unobtainable fiction. Nevertheless the goal, is a real incentive. Through creative I is interpreted experience of the organism and, above all, seek out experience in the realization of life-style that is unique to humans [1; 118].

The representation of self-realization is contained in the works of Erich Fromm. First of all, a true human orientation Fromm understands commitment to being as a productive use of their abilities in unity with the world.

According to him, self-realization is inherent in every person and assumes productive activity. «Understanding human soul must be based on the analysis of human needs, growing out of the conditions in existence» [2; 31]. Such needs E. Fromm calls the need of communication establishment, the need for transcendence, the need for roots, the need for identity, the need for a system of orientation.

Thus, self-realization, by Fromm, as well as by Adler, has a social deterministic disposition. An essential attribute of self-realization, by Erich Fromm — is «productive self-realization», suggests «to be» in place of «to seem» and «to have» («to possess»). This is coincide with the views of Maslow that the tendency to self-actualization assumes leadership B-values (existential values metaneeds).

This position is close to Adler's views that a man strives for a meliority as an achievement of the highest possibility. According to Maslow, it is the highest levels of needs: the need for self-esteem, the need to achieve higher meta values (Truth, goodness, justice, beauty, etc.), as self-actualization — i.e. realization of man's desire to be, as what he can become — to reach the top of the potential.

According to Maslow, self-actualization — it is a man's desire to be who can become, that is to reach the top of their potential. Self-actualization must not necessarily to take the form of creative effort, expressed in the creation of art works. Self-actualization it is a high level of the hierarchy of human needs. All people need in internal perfection and are constantly searching for it. Some people do not aspire to self-realization

because they can not see their potential, they are simply not aware of its existence or do not see the benefit of self-actualization. Maybe social and cultural environment suppresses the tendency of self-actualization [3; 196].

In such a way, the idea of self-realization in foreign psychological theories of (A. Adler, Carl Rogers, Erich Fromm, K. Goldstein, Maslow), in a greater degree serve a descriptive (phenomenological) the nature and are based on a humanistic approach. They are based on philosophical conceptions about self-realization and do not represent the actual essence of psychological understanding of self-realization characteristic for level of modern psychological science. There is no psychological categorical constructions, because the task was not to create of theoretical and methodological developments. It is peculiar to all of them Understanding of self-realization (self-actualization) as congenital property of the human.

Sources of ideas about self-realization in the psychological theories of the Soviet era can be seen starting from introduction of the concept of «personality» and studying of the driving forces behind its development, and also with attempts to answer on associated with this concept of key issues. V.M. Bekhterev during the formation of psychology as a science is also approached to the study of personality, the conditions of development and health, disagreeing with her understanding of the study subjective aspect as a passive side. In his work «Consciousness and its borders», published in 1888, Bekhterev regards the mutual relations of conscious and unconscious realms. Considering the immortality of the human personality as a scientific problem, V.M. Bekhterev probably believed that it's the highest degree of self-realization [4; 116].

The notion about self-realization as realization of man of his capacity is not directly considered, but surreptitiously there was in the psychological literature for a long time. On the concept of human potential accessed V.N. Myasishev, B.G. Ananiev, B.F. Lomov. Stressing the of key importance concept of the potential, V.N. Myasishev noted that the core of personality is a system of human relations to the world and himself. Conception of Myasishev was based on beliefs about the psychological reality of student V.M. Bekhterev — A.F. Lazurskii. B.G. Ananiev, following the tradition of V.M. Bekhterev and developing an integrated system approach to man singled hierarchical, superordinate levels of mental organization of the person (individual, personality, individuality). The concept of the potential, Ananiev included the human development as individuals and as a subject of activity, noting that in the relationships of features related to the natural properties of the individual's personality develops individuality («depth» personality) [5; 317].

Self-realization — adequate for a person endowed with consciousness, a way of self-development is a sign of the inherent nature of the whole, not just human nature.

Almost it is widely believed that the self-realization of personality most clearly represented by its ability to be creative. D.A. Leontiev understand creative self-realization, the pursuit of her as one of the driving forces behind the development of personality, encourage and guide its activities. So he connects self-challenge with questions about the origin, nature and character of the creative powers of man.

D.A. Leontiev identifies three levels of analysis problems of self-realization. The most common philosophical level one on which addressed questions about the nature of man, the essence of the process of self-realization. On the sociological level are solved questions about ways and means of self-realization in specific socio-cultural conditions of its existence. The object of consideration here is the society, the specific social structure. On a psychological level analyzes personal qualities and specific environmental conditions that allow this person productively to realize him. It examines the motivational basis of self-realization, the inverse effect of objective and subjective of efficacy self-realization on the identity and activity of the subject, thereby raises the problems of self-esteem, level of aspiration, psychological age, etc. [6; 85].

When considering self-realization in Soviet psychology have focused on life's journey, choices of the meaning of life, life-creation and destiny, spatio-temporal models of life's journey, shown in a cultural aspect, using the principle of heterochrony in the ontogeny of human functions.

L.S. Vygotsky, for the first time in domestic psychology put a sense problem, he noted existence of dynamic semantic systems. A.N. Leontiev developed the concept of meaning with respect to activities (life's meaning) and for the individual (personal meaning) materialize in such a manner, transfer problem of the meaning from the plane of consciousness in the plane of real life relationships of the subject and its activities. A.N. Leontiev developed the concept of meaning with respect to activities (meaning life) and for the individual (personal meaning) network, so the transfer problem of the meaning of the plane of consciousness in the plane of real-life relationship of the subject and its activities. Drawing attention to the coherence and sense motive, A.N. Leontiev introduced the concept of the semantic motif , calling such motives motivations to work and giving it personal meaning. Subsequently B.A. Sosnowski studied motivational sense of education, their place and role in the psychological structure of the personality and activities.

In such a way, the motivational aspect of meaning, because of significant importance, should be taken into account when considering the concepts of self-realization.

In modern psychology, the concept of self-realization is considered in the certain way. Self-realization, according by L.A. Korostelyova is implementing development opportunities «I» through our own efforts, co-creation, co-activity with other people (near and far surroundings), society and the world. The process of self-realization is the innate human potential. Similar to the concept of «self-realization» is the concept of «self-actualization», «self-realization» and «implementation of its features». Theoretical and methodological basis of research of psychological problems of self-identity is a basic psychological concepts of the regulatory role of consciousness in human activity. Activities serves as the main conditions for self-realization of the individual. Motive provides an incentive, a guide, are significant and catalytic function. There are two types of motivation: external and internal. Extrinsic motivation is accompanied by an external locus of causality, that is, the causes that determine human behavior, are considered as being outside it. Man attaches importance to the objective conditions, explaining, on the basis of them, their behavior, especially self-actualization, is repelled by external causes [7; 15].

V.E. Klochko defines self-actualization as a property of systems, rather than their individual components (psyche, personality, activity). Self-realization in general is property of the system, and not only of the internal, not having the opportunity to assess where, when and how exactly can be made self-realization, or of only one external, which in theory which reduces the mental to the reflection, understood as the reason in relation to the internal which, in this case only acts as a condition by which the external causes implement itself [8; 161].

S.I. Kudinov research polysystemic model offers personal fulfillment. The basis of this model provides a systematic approach. Gives a review of self-realization in terms of conditions, forms and types. Among the conditions that promote self-actualization, according to the author, should be considered psycho-ecological, physiological, psychological, educational and social [9; 39].

Form of self-realization can be external — aimed at individual expression in different spheres (profession, art, sports, arts, academic, political and social activities) or internal, which provides self-improvement in human physical, intellectual, aesthetic, moral and spiritual aspects.

Among the types of self-realization S.I. Kudinov allocates activity (self-expression in a variety of activities, including professional), social (related to socially useful activity), personal (promotes spiritual growth and development of personal potential).

The proposed approach allows us not only to present the self-realization as psychological education, but also to reveal the various inter-level communication.

Most clearly manifested in the process of self-realization of adulthood. It is closely related to social challenges facing the person at this time. According to some researchers, B.G. Anan'ev, K.A. Abul'hanova-Slavskaya, A.A. Bodalev, L.S. Vygotskiy, D.I. Fel'dshtein and others for mature social objectives are:

- the achievement of a mature civil and social responsibility;
- achieving and maintaining a purposeful living standards;
- satisfying the selection of leisure activities;
- to help children become responsible and happy adults;
- strengthening of the personality aspect of the marital relationship;
- adoption of the physiological changes of midlife and adaptation;
- a device to interact with aging parents [10; 33].

In the context of addressing these social problems may be self-realization of human adulthood. Sequence subjective importance of solving various social problems, as well as the possible presence of unique, individual tasks determines the direction — vectors self in adulthood. Personal fulfillment comes through personality life choices, her self-determination.

Self-actualization adulthood — a complex psychological phenomenon, which is a purposeful process and the result of positive changes in the value-semantic sphere of the individual, and depends on the positive dynamics of the relationship of women to himself, to his family, to others, to the profession and the world as a whole.

At maturity the fore the need for the realization of their potential, in the accomplishment of their vocation, that is self-actualization. During this period, people are more fully included in the life of society, therefore their characteristics in relation to self-actualization are important for the state of society.

Updating the society directly depends on the creative possibilities of the individual, his samostoyatel'nosti, initiative, entrepreneurial spirit, the ability to manage their zhiznyu. changes taking place in society place high demands on these qualities of the person, so it is now to the fore the problem of optimization of all means of personality development.

K.A. Abulkhanova-Slavskaya introduced the concept of life strategy (trajectory close to the concept of life), which describes the features of self-realization in adulthood. Formation of life strategy assumes that each person builds his life on their own. The strategy has three main features: the choice of the main destinations for human, way of life (the definition of its main goals, steps to achieve them); resolution contradictions of life, achieve their life plans and goals, creativity, creation of values of his life [11; 71]

Highlighting signs of life strategy of the person, the researcher identified the key points of the mechanism of self-realization of the individual. First, this process can only occur when an individual chooses the main directions of the self, thereby forming a personal lifestyle. Secondly, to resolve the contradictions of life Self-determination is required, which involves adequate consideration as external to human conditions for solving problems and bringing them into line with domestic needs of the individual. Third, this may not only «appropriation» internalization regulatory prescribed previously known, but also the creation of new priorities in life, the search for new life goals and meanings.

According to K.A. Abulkhanova-Slavskaya, there is no criteria and standards by which to assess a person's life from the outside. Nevertheless, he has the unmistakable evaluation criterion satisfaction or dissatisfaction with life. According to the scientist, life satisfaction «it's difficult, but always a generalized feeling of implemented or not, successful or unsuccessful life». Its difficulty lies in the fact that, facing the frustration of something, man consoles himself other achievements. Satisfaction reflects the sense of loyalty, truth of his life.

Personal development in the mature (employability) age occurs in employment, which is a big part of adult life. Professionalization involves not only the proper functioning within certain performance requirements, not only continuous learning of the profession, but at the same time and the need for personal development and fulfillment.

In this connection, V.V. Panteleeva and E.O. Tamm noted two aspects of the problem. On the one hand, for the actualization and realization of higher potentials of personality needed «good condition». Such conditions can create an employer through the organization of work and enabling the successful implementation of employee career plans. It should be noted that the severity of the motive of self-realization is associated with job satisfaction in general and on parameters such as type of work satisfaction, the organization of labor, hygienic conditions, wages, administration attitude toward work, leisure and domestic workers, relationship with colleagues.

The presence or absence of external conditions for professional growth and self-realization does not play a leading role. Many people are not looking for such conditions as may be worked all his life in a position that does not require self-realization. Higher levels of motivation structure of personality they are involved in a minor degree, and are actual need to be protected in a stable condition and the need for communication and involvement in the group. This fact is partly explained by the fact that one of the main obstacles to self-actualization is a strong negative impact that the need for security. Growth process requires a constant willingness to take risks, make mistakes, to abandon old habits. Therefore, anything that increases the fear and anxiety of man, and also increases the desire to seek safety and protection. Implementation of the same needs for self-actualization requires openness to new ideas and experiences.

The authors also note that there is another category of workers who are seeking to implement yourself to grow. They find the possibility of building of one's career in the structures do not always give the desired level of protection and do not always satisfy the need for respect and recognition. But it is in their desire for self, accomplishments, willingness to take risks and excessive activity are not uncommon. In such a way, the obvious importance of the process of self-determination is also an internal need of the personality [11].

In such a way, on the basis of theoretical analysis and synthesis of scientific data on the problem of the study, the following conclusions. Self-realization is the implementation of development opportunities I have through our own efforts, so-activity, co-creation with other people, society and the world at large. True self-realization is possible in the case of internal motivation, means freedom of choice and self-realization ways. Providing self-motivation in the system is determined by health need and the image, the recognition of the need, and it also has a secondary dependence on the needs of self-affirmation, of the body of culture, education and public recognition.

Self-realization involves balanced and harmonious development of various aspects of the personality by applying adequate efforts to disclosure of genetic, no individual and personal capacities. Self-realization in middle-aged people through their professional, creative activities, personal growth, namely through the selection of socially useful activity in which they can realize their full potential. In the arsenal of methods to promote self-actualization can include improving the socio-psychological competence through seminars on psychology, assistance in self-knowledge through the application of methods of psycho-diagnostics, encouraging professional growth, self-correction and psychological assistance in adaptation, conducting appraisals of employees, advising on career building (development and other related disciplines, new technologies, etc.), the skills of self-organization and self-regulation, the use of methods of psychological and special education, to harmonize individual and overcoming barriers to personal development.

References

- 1 Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере. — СПб.: Речь, 2005. — 222 с.
- 2 Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. — Барнаул, 2002. — С. 24–41.
- 3 Мадди С. Теория личности: Сравнительный анализ. — СПб.: Речь, 2002. — 360 с.
- 4 Олпорт Г.В. Личность в психологии. — СПб.: Ювента, 1998. — 345 с.
- 5 Райгородский Д.Я. Психология личности. — Т. 1. Хрестоматия. — Самара: Бахрах, 2000. — 448 с.
- 6 Старовойтенко Е.Б. Психология личности в парадигме жизненных отношений: учеб. пособие для студентов вузов. — М.: Трикта, 2004. — 274 с.
- 7 Кислицина О.А., Мерсиянова А.П. Роль родительских установок в самореализации личности // Вестн. КАСУ. — 2006. — № 1. — С. 12–29.
- 8 Ключко В.Е., Галажинский Э.В. Самореализация личности: системный взгляд. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2000. — С. 154–174.
- 9 Кудинов С.И. Самореализация как системное психологическое образование // Сб. материалов региональной межвуз. науч.-практ. конф. — Уфа, 2007. — С. 37–41.
- 10 Солодников И.В. Самореализация личности в зрелом возрасте: автореф. дис. ... д-ра соц. наук. — М., 2007. — С. 24–35.
- 11 Пантелеева В.В., Тамм Е.О. О самореализации личности // Самореализация личности в современных социокультурных условиях: Материалы Всерос. науч.-практ. конф. — Тольятти, 2007. — С. 63–89.
- 12 Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. — М.: Академия, 2007. — 225 с.

А.Р. Альгожина

Кемел жастағы тұлғаның өзін-өзі жүзеге асырудың кейбір аспектілері

Мақалада психологиядағы тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру мәселесі, тұлға қасиеттері, тұлғаның даму аспектілері толық қарастырылған. Әлеуметтік жүйенің белсенді мүшесі бола отырып, тұлға қоршаған ортадағы мүмкіндіктерден өзінің еркін таңдауын жасай алады, алдына қойған мақсатқа жету жолында өзінің еркін, күш-жігерін, іс-әрекетін жұмылдырады. Адам осы әрекеттері арқылы қоғамдық қатынастар жүйесіндегі әлеуметтік құрылымдардың тұрақты өзгеруін тудырады. Екінші жағынан, объективті нақты өмір көп жағдайда тұлғаның өзін-өзі жетілдіру процесінің бағыттауын, мазмұнын негіздейді. Автор тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыру процесі мен феноменге қатысты теориялық тұжырымдамалар, кемел жастағы тұлғаның психологиялық ерекшеліктері, рефлексия мәселесінің және оның құрылымдық бөліктерінің теориялық сұрақтарын жан-жақты зерттеген.

А.Р. Альгожина

Некоторые аспекты самореализации личности зрелого возраста

Статья посвящена проблеме самореализации людей зрелого возраста, которая является наиболее важной и актуальной в силу того, что именно в период зрелости происходят существенные преобразования личностного пространства, наиболее четко выражается Я-концепция, происходят переструктурирование и переосмысление системы личностных, профессиональных, социально значимых отношений. Рассматриваемая проблема, подчеркнута автором, имеет и важное общественное значение, так как самореализация определяет продуктивную направленность личности, является базовой детерминантой социального творчества, а значит, развития общества. Отмечено, что период зрелости предстает как наиболее социально активный и продуктивный период жизнедеятельности человека, когда люди наиболее полно включены в жизнь общества, поэтому их особенности в отношении самоактуализации являются значимыми для состояния общества.

References

- 1 Korostyleva L.A. *The psychology of self-realization: the difficulties in the professional sphere*, Saint Petersburg: Rech, 2005, 222 p.
- 2 Galazhinskiy E.B. *System self-determination of the individual: synopsis dis. ... doctor of Psychology*, Barnaul, 2002, p. 24–41.
- 3 Maddi S. *The theory of personality: A comparative analysis*, Saint Petersburg: Rech, 2002, 360 p.
- 4 Ollport G.B. *Personality psychology*, Saint Petersburg: Yuventa, 1998, 345 p.
- 5 Raigorodskiy D.Ya. *Personality psychology*, 1, Chrestomathy, Samara: Bahrah, 2000, 448 p.
- 6 Starovoitenko Ye.B. *Personality psychology in the paradigm of life relationships: textbook for university students*, Moscow: Triksa, 2004, 274 p.
- 7 Kislitsyna O.A., Mersiyanova A.P. *Vestnik KASU*, 2006, 1, p. 12–29.
- 8 Klochko B.Ye., Galazhinskiy E.B. *Self-realization: a systematic view*, Tomsk: publ. Tomsk. university, 2000, p. 154–174.
- 9 Kudinov S.I. The collection of materials of regional interuniversity scientifically-practical conference, Ufa, 2007, p. 37–41.
- 10 Solodnikova I.B. *Self-realization of personality in adulthood: synopsis dis. ... doctor of social sciences*, Moscow, 2007, p. 24–35.
- 11 Panteleyeva V.V., Tamm Ye.O. *According to the materials of the All-Russian scientific-practical conference «Self-realization of the individual in contemporary socio-cultural conditions Tolyatti*, 2007, p. 63–89.
- 12 Asmolov A.G. *Personality Psychology: cultural and historical understanding of human development*, Moscow: Akademiya, 2007, 225 p.

D.A. Zhanserikova, G.U. Satenova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: sat.ayya@mail.ru)*

Some aspects of the educational motivation of students

The problem of motivation of educational activity is one of the basic problems in psychology of training. Motives — an obligatory component of any activity. The educational motivation is defined as a private type of the motivation included into activity of studying, educational activity. The educational motivation is defined by a number of factors: educational system, educational institution where educational activity is carried out; organization of educational process; trainee's subject features (age, sex, intellectual development, abilities, level of claims, a self-assessment) and etc. Qualitative features of development of the motivational sphere of the identity of the student depend on identification of an image I, an image of the world, an image of future professional activity, a self-assessment and a reflection. The deep knowledge and understanding of the motivational sphere can provide success, send activity of the identity of the student to the necessary course of his development.

Key words: motivation, motive, educational motivation, motivation of educational activity, student motivation, activity, educational activity, improving educational motivation, educational process.

The modern system of the higher education functions and develops in the new political, social and economic conditions, which define not only ways and the directions of its development, but also the problems related to it. Improvement of student training in the modern education is caused by many factors among which motivating students in education institutions to educational activity is very important.

The problem of motivation of educational activity is one of the basic problems in psychology of training. It has such high status of importance because, on the one hand, motivation is the main psychological characteristic of any activity including training. On the other hand, management of motivation to train allows to control the educational process, which is the very important achievement of the process.

The followings are the main problems with which the psychologists studying motivation, particularly motivation of educational activity deals: development of the conceptual framework related to motives and motivation, definition of structural components of motivation (E.P. Ilyin, A.N. Leontyev, V.N. Myasishchev, S.L. Rubenstein, D.N. Uznadze and etc.), studying of psychological mechanisms of motivation (V.K. Vilyunas, I.R. Altunina), research in motivation of behavior and form of the motivational sphere of the personality (L.I. Bozhovich, P.M. Jacobson), formation and development of motivation to different types of activity (E.P. Ilyin, A.K. Markova, T.A. Mathis). Works of many psychologists and teachers are devoted to research of a problem of motivation to educational activity: E.Yu. Patyaeva, A.A. Rean, P.M. Jacobson, V.A. Yakunina and others. E.P. Ilyin considered motivation as dynamic process that forms the motive, and motive as the difficult integral (systematic) of psychological education, which bases (justifies) and pursues to a conscious activity and acts.

For the first time the term «motivation» was used by A. Schopenhauer in the article «Four Principles of the Sufficient Reason» (1900–1910). Then this term was included strongly in psychological use for an explanation of the reasons of behavior of people and animals.

The great thinkers of the past such as Socrates, Plato, Aristotle, Heraclitus, Democritus and Lucretius laid the foundation of scientific studying of reasoning the activities of people and animals, and their determinations. Nowadays, there are tens of motivation theories.

The word «motive» (from latin motif — to move) can be treated differently. Firstly, the motive is understood as motivation of the person to activity. On the other hand, the motive is the conscious requirement which is a source of human activity, therefore, motive expresses the direction of its activity. Motives are related goals of a person [1].

The motive is defined as the wish to activity, related to satisfaction of subject's needs. Set of such wishes causing activity of the subject is motivation. Motives — an obligatory component of any activity. A typical sign of motive — a set of actions around one subject. The motive can be satisfied with a set of different actions. On the other hand, action can be induced by different motives. Requirements, interests, feelings, knowledge, etc. can act as motives. Motives are not always realized, therefore there are two big classes of motives – realized and extramental.

There are many theories of motivation, let us briefly consider some of them. Behavioral approaches in behavioral learning theory posits a primary factor in motivation. Classical conditioning states that biological responses to associated stimuli energize and direct behavior. Operant learning states the primary factor is consequences: the application of reinforcers provides incentives to increase behavior; the application of punishers provides disincentives that result in a decrease in behavior [1; 102].

Approach in attribution theory of Haider assumes that every individual tries to explain success or failure of self and others by offering certain «attributions». These attributions are either internal or external and are either under control or not under control [1; 105].

The psychoanalytic theories of motivation proposed a variety of fundamental influences. Z. Freud suggested that all action or behavior was a result of internal, biological instincts that are classified into two categories: life (sexual) and death (aggression). Many of Freud's students broke with him over this concept. For example, E. Erikson and G. Sullivan (1968) proposed that interpersonal and social relationships are fundamental, A. Adler (1989) proposed power, while Yu. Jung (1953, 1997) proposed temperament and search for soul or personal meaningfulness [1; 78].

One of the most influential writers in the area of motivation is Abraham Maslow (1954), who attempted to synthesize a large body of research related to human motivation. Prior to Maslow, researchers generally focused separately on such factors as biology, achievement, or power to explain what energizes, directs, and sustains human behavior. Maslow posited a hierarchy of human needs based on two groupings: deficiency needs and growth needs. Within the deficiency needs, each lower need must be met before moving to the next higher level. Once each of these needs has been satisfied, if at some future time a deficiency is detected, the individual will act to remove the deficiency. The first four levels are:

- 1) Physiological: hunger, thirst, bodily comforts, etc.;
- 2) Safety/security: out of danger;
- 3) Belongingness and Love: affiliate with others, be accepted;
- 4) Esteem: to achieve, be competent, gain approval and recognition.

According to Maslow, an individual is ready to act upon the growth needs if and only if the deficiency needs are met. Maslow's initial conceptualization included only one growth need-self-actualization. Maslow later differentiated the growth need of self-actualization, specifically naming two lower-level growth needs prior to general level of self-actualization and one beyond that level. The growth needs in this revised formulation are:

- 5) Cognitive: to know, to understand, and explore;
- 6) Aesthetic: symmetry, order, and beauty;
- 7) Self-actualization: to find self-fulfillment and realize one's potential; and
- 8) Self-transcendence: to connect to something beyond the ego or to help others find self-fulfillment and realize their potential.

Maslow's basic position is that the highest levels of self-actualization are transcendent in nature is especially important as it comes from someone who spent most of his professional life investigating the topic [1; 89].

If we talk about the motivation of learning we can say that this is one of the important problems in learning, motivation is a factor in improving education. The fact is that human beings in general and students in particular are complex creatures with complex needs and desires. With regard to students, very little or no learning can occur unless students are motivated on a consistent basis.

There are many researches on studying of motivation of training results of which are described in works of B.G. Ananyeva, V.G. Aseev, L.I. Bozhovich, P.Ya. Galperina, V.V. Davydova, A.N. Leontyeva, D.A. Leontyeva, A.K. Markova, N.A. Menchinska, E.Yu. Patyaeva, D.B. Elkonin, V.A. Yakunin and others [1; 132].

In our country such scientists as G.B. Kodekova Akizhanova of M.M. Kenzhekhanov As.T. Ernazarova, G.P. Absatarova, S.Kh. Madaliyeva were engaged in studying of motivation of students [2].

The educational motivation is defined as a private type of the motivation included into activity of studying, educational activity [3]. Being the first component of the structure of educational activity (let us recall motivation as the first obligatory stage of stage-by-stage formation of intellectual actions of P.Ya. Galperin), the motivation is the essential characteristic of the subject of activity.

The educational motivation is defined by a number of factors: educational system, educational institution where educational activity is carried out; organization of educational process; trainee's subject features (age, intellectual development, abilities, level of claims, a self-assessment, its interaction with other students

etc.); the teacher's subject features and, most importantly, his attitudes towards the student, to his job; features of studying subject.

The educational motivation is systematic and it is characterized by an orientation, stability and dynamism [3; 237].

E.Y. Patyaeva divides types of educational motivation on the basis of various types of training situations [4].

The educational motivation is based on actions which students are ordered to do. The ordered studying is for «performers» who are not able to independently define the general direction of the actions, to reflex the bases of the actions and actions of the others, to carry out productive interaction with others.

The educational motivation is based on the actions of the student who is willing to learn relying on his natural inquisitiveness. According to E.Y. Patyaeva, such type of the studying can be unstable and unsystematic as it does not teach to set definite goals and to reach them, to overcome difficulties on the way to achieve them.

The educational motive is understood as an orientation of student activity to some parties of educational activity. There are few classifications of training motives. According to L.I. Bozhovich, motives of training are subdivided on external (not related to educational process) and internal (derivative of various characteristics of training) [1; 49]. A.N. Leontyev highlights «motives incentives» and «sense making» motives. «Some motives, inducing activity, give it personal sense; we will call them sense making motives. Others, coexisting with them, carrying out a role of incentive factors (positive or negative) — sometimes sharply emotional, affective, deprived of sense making function; let us call such motives — incentives» (A.N. Leontyev) [5]. Motives of the training are subdivided by Leontyev on «knowing» («understood») and «really operating».

The fullest classification of motives of the doctrine is offered A.K. Markova. It highlights two groups of motives of training: informative motives and social motives [6].

Informative motives are directed on knowledge process, increase of efficiency of its results — knowledge, abilities, skills, and also on ways of knowing and acquisition of knowledge, receptions of study and study methods, on increase of efficiency of these ways and methods knowledge gaining. Their levels: broad informative motives orientated on knowledge; the educational and informative orientated on ways of getting of knowledge; motives of self-education orientated on ways of independent replenishment of knowledge.

Social motives characterize activity of the student in relation to some types of interactions with other person during the training, to results of joint activity and ways of these interactions, to increase of efficiency of results and ways of these interactions. Their levels: broad social motives — a debt, responsibility; narrow social or position motives — aspiration to approval of people around; motives of social cooperation — aspiration to seize ways of interaction with surrounding people [6; 96].

Some of researchers (L.I. Bozovic, P.M. Jacobson) postulate need of presence of both components (informative and social motives) for efficiency of educational activity.

The general tendencies in development of ideas of motivation of training in domestic psychology are in gradual transition from not dismembered to the differentiated understanding of motivation of training; from idea of motive as an «engine», which start activity, to its definition as the important, internal psychological characteristic of the activity. The differentiated approach assumes highlighting of substantial and dynamic characteristics which possesses studied psychological motivation.

A.K. Markova allocates substantial and dynamic characteristics of motive of the doctrine [6; 116]:

- substantial characteristics: effectiveness; domination in structure of the motivational sphere; independence of emergence; sensibleness; generality;
- dynamic characteristics: stability; expressiveness and force; emotional coloring; modality.

Other tendency in studying of motivation of the doctrine is represented by the forming approach assuming definition of conditions, influencing formation of motive of the doctrine in total its substantial and dynamic characteristics.

In motivation of educational activity of students actually educational and professional components are constantly combined. In this regard in structure of the doctrine it is possible to allocate actually motives of the doctrine and professional motives as «the internal motives defining an orientation of activity of the person in professional behavior as a whole and orientation of the person on the different parties of the most professional activity» [6; 64]. Professional motives also define as «the motives moving the subject to improvement of the activity — its ways, means, forms, methods, etc.», «the motives of growth realizing in activity an orientation on production, instead of on consumption» [7].

Within D.B. Elkonin and V.V. Davydov's activity approach by basic activity of students is educational and professional. Her motivation, according to T.I. Lyakh, includes two groups of motives: educational and professional and social. Each of these groups passes three levels in the formation. Levels of formation of educational and professional motives (from the lowest to the highest): the wide educational and professional; the educational and professional; motive of professional self-education. Levels of formation of social motives of educational professional activity in higher education institution (from the lowest to the highest): broad social motive; narrow social, position motive; motives of professional cooperation. By the training end in pedagogical higher education institution undergraduates under the influence of system of teaching and educational work of higher education institution have to have of group of educational and professional motives motives of professional self-education, and of group of social motives - motives of professional cooperation [3; 42].

The researches conducted by A.N. Pechnikov, G.A. Mukhina showed that the leading educational motives at students are «professional» and «personal prestige», are less significant «pragmatical» (to gain the diploma about the higher education) and «informative». However, on different courses the role of the dominating motives changes. At the first year the leading motive — «professional», on the second — «personal prestige», on the third and fourth courses — both of these motives, on the fourth — also «pragmatical». Success of training was influenced more by «professional» and «informative» motives. «Pragmatical» motives were generally characteristic for the poor students [6; 76].

On the basis of the general motivation of educational activity (professional, informative, pragmatical, social and public and personal and prestigious) students have a certain relation to different subjects. It is caused: importance of a subject for vocational training; interest to a certain branch of knowledge and to this subject as its parts; quality of teaching (satisfaction with classes in this subject); measure of difficulty of mastering this subject proceeding from own abilities; relationship with the teacher of this subject. All these motivators can be in the interaction or competition relations and to have various influence on study therefore the complete idea of motives of educational activity can be received, only having revealed the importance for each pupil of all these components of difficult motivational structure. It will allow to establish and motivational intensity at this subject, i.e. sum of components of motive of educational activity: the more components causes this activity, the more it has motivational tension.

In recent years the understanding researchers of a role of positive motivation to the doctrine in ensuring successful mastering with knowledge and abilities amplified. It is thus revealed that the high positive motivation can play a role of a compensating factor in case of not enough high abilities; however in the opposite direction this factor doesn't work — no high level of abilities can compensate absence of educational motive or its low expressiveness, can't lead to considerable progress in study [8].

Awareness of the high importance of motive of the doctrine for successful study led to formation of the principle of motivational ensuring educational process. Importance of this principle follows from that fact that in the course of training in higher education institution power of motive of the doctrine and development of the chosen specialty decreases. According to A.M. Vasilkov and S. S. Ivanov, received at polls of cadets of army medical college, are the reasons of it: unsatisfactory prospects of work, service, shortcomings of the organization of educational process, life and leisure, shortcomings of educational work. By them it is shown that the students, differing independence and tendency to authoritativeness and rigidity, find more essential decrease in a professional orientation [1; 146].

A.I. Gebos are allocated the factors promoting formation at students of positive motive to the doctrine [1; 198]: understanding of the next and ultimate goals of training; awareness of the theoretical and practical importance of the acquired knowledge; emotional form of a statement of a training material; display of «perspective lines» in development of scientific concepts; professional orientation of educational activity; a choice of the tasks creating problem situations in structure of educational activity; existence of inquisitiveness and «informative psychological climate» in educational group.

Kaylene C. Williams identifies five key ingredients for improving student motivation. The five key ingredients impacting student motivation are: student, teacher, content, method/process, and environment. For example, the student must have access, ability, interest, and value education. The teacher must be well trained, must focus and monitor the educational process, be dedicated and responsive to his or her students, and be inspirational. The content must be accurate, timely, stimulating, and pertinent to the student's current and future needs. The method or process must be inventive, encouraging, interesting, beneficial, and provide tools that can be applied to the student's real life. The environment needs to be accessible, safe, positive, personalized as much as possible, and empowering.

Motivation is optimized when students are exposed to a large number of these motivating experiences and variables on a regular basis [8].

What is the best way to motivate students? The short answer is that all of these strategies can be used, as often as possible. Maybe the best way to gain some new understandings about motivation is to hold all of these theories simultaneously in mind, much like a giant puzzle, and see where there is good understanding and where there are gaps. These new ideas then could be translated into the classroom, using those specific items that are effective and useful in each instructor's unique classroom situation. At the very least, it seems that motivation in the classroom is a function of five components: student, teacher, content, method/process, and environment. Aspects of any of these five components could contribute to and/or hinder motivation. Maybe educators could start just by choosing and trying three new possibilities for enriching student motivation. Or, more importantly, educators could watch themselves and their own behavior to become self-aware of new understandings about motivation [8; 18].

The analysis of literature showed that in understanding of essence of motivation, its role in regulation of behavior, in understanding of ratios between motivation and motive there is no unanimity of views. Ilyin E.P. understands motivation as dynamic process of formation of motive, and motive as the difficult integrated (system) psychological education inducing to a conscious activity and acts and forming for them the basis (justification). Many researchers understand a private type of the motivation included in activity of the doctrine, educational activity as educational motivation, and the motive of the doctrine is understood as an orientation of activity (activity) studying as these or those parties of educational activity.

The level of development of the motivational sphere of the student depends on ways, conditions and means of high school training, understanding of own sense of the doctrine, the subject and reflexive relation to training, subject activity and the subject relation. Qualitative features of development of the motivational sphere of the identity of the student depend on identification of an image I, an image of the world, an image of future professional activity, a self-assessment and a reflection. The motivational sphere of the personality is defined by activity. In order that activity became a development and self-development component, important not deeply to understand character of its contents, but also constantly to improve the motivational party of the personality. The deep knowledge and understanding of the motivational sphere can provide success, send activity of the identity of the student to the necessary course of his development.

References

- 1 *Ильин Е.П.* Мотив и мотивация. — СПб.: Питер, 2006. — 502 с.
- 2 *Ерназарова С.Т., Абсаттарова Г.П., Мадалиева С.Х.* Студенттердің оқу мотивациясы ерекшеліктерінің теориялық негіздері. — [ЭР]. <http://kaznmu.kz/press/2014/09/25/студенттердің-оқу-мотивациясы-ерекш.> (дата обращения 12.02.2016).
- 3 *Лях Т.И.* Опыт экспериментального формирования личностно-значимого мотива учения. — Тула: Изд. Тул. гос. пед. ун-та им. Л.Н. Толстого, 2004. — 133 с.
- 4 *Бугрименко А.Г.* Внутренняя и внешняя мотивация в педагогическом вузе // Психология в вузе. — 2006. — № 3. — С. 51–60.
- 5 *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Смысл, 2005. — 352 с.
- 6 *Маркова А.К.* Формирование мотивации учения. — М.: Просвещение, 1990. — 191 с.
- 7 *Вербичкий А.А.* Развитие мотивации студентов в контекстном обучении. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2000. — 200 с.
- 8 *Williams K.C.* Five key ingredients for improving student motivation. *Research in Higher Educational Journal*. — [ER]. Access mode: <http://www.aabri.com/manuscripts/11834.pdf> [ЭР]. (дата обращения 10.02.2016).

Д.А. Жансерикова, Ғ.Ө. Сатенова

Студенттердің оқу мотивациясының кейбір аспектілері

Мақалада оқыту психологиясының негізгі мәселелерінің бірі — оқу іс-әрекетінің мотивациясы. Мотив кез келген іс-әрекеттің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Ал оқу мотивациясы білім алу іс-әрекет мотивациясының жеке типі болып келеді. Оқу мотивациясы келесі факторларға байланысты: оқыту жүйесіне, оқу іс-әрекеті жүзеге асатын оқу орнына, оқу процесін ұйымдастыруына, оқытылатындардың тұлғалық ерекшеліктеріне (жасы, жынысы, интеллектуалды дамуы, қабілеті, талаптану деңгейі, өз-өзін бағалауы) және т.б. Студент тұлғасының мотивациялық дамуының сапалық ерекшеліктері оның Мен бейнесінің, әлем бейнесінің, келешек кәсіби іс-әрекетінің бейнесінің біртектіленуіне, өз-өзін бағалауына және рефлексиясына байланысты. Авторлар мотивациялық аймақты тереңдей тану мен түсіну студент тұлғасының дамуының белсенділігін қажетті бағытқа бұрып, табыстылығын қамтамасыз ете алады деген қорытынды жасаған.

Д.А. Жансерикова, Г.У. Сатенова

Некоторые аспекты учебной мотивации студентов

В статье отмечено, что проблема мотивации учебной деятельности является одной из основных проблем в психологии обучения. Мотив — обязательная составляющая любой деятельности. Учебная мотивация же, выделено авторами, является частным типом мотивации образовательной деятельности. Подчеркнуто, что она зависит от таких факторов, как обучающая система; учебное заведение, где образовательная деятельность осуществляется; организация учебного процесса; личностные характеристики обучаемых (возраст, пол, интеллектуальное развитие, способности, уровень притязаний, самооценка) и т.д. Качественные особенности развития мотивационной сферы личности студента, определено в статье, зависят от идентификации образа Я, образа мира, образа будущей профессиональной деятельности, самооценки и рефлексии. Сделан вывод, что глубокое знание и понимание мотивационной сферы могут обеспечить успех, а также направить активность личности студента в нужное русло своего развития.

References

- 1 Пийн Е.Р. *Motivation and motives*, Saint Petersburg: Peter, 2006, 502 p.
- 2 Ernazarova S.T., Absattarova G.P., Madaliyeva S.H. *Theoretical bases of educational motivation of students*, <http://kaznmu.kz/press/2014/09/25/студенттердің-оқу-мотивациясы-ерекш/> (date of address is 12.02.2016).
- 3 Lakh T.I. *Experience of experimental formation of personally significant motive of education*, Tula: publishing house Toole. the state. ped. un-that of L.N. Tolstoy, 2004, 133 p.
- 4 Bugrimenko A.G. *Psychology in higher education institution*, 2006, 3, p. 51–60.
- 5 Leontyev A.N. *Activity. Consciousness. Personality*, Moscow: Smysl, 2005, 352 p.
- 6 Markova A.K. *Formation of motivation of the education*, Moscow: Prosveshchenie, 1990, 191 p.
- 7 Verbitsky A.A. *Development of motivation of students in contextual training*, Moscow: Research Center of training quality problems, 2000, 200 p.
- 8 Williams K.C. *Five key ingredients for improving student motivation*. Research in Higher Educational Journal, [ER]. Access mode: <http://www.aabri.com/manuscripts/11834.pdf> (date of address is 10.02.2016).

G.B. Kapbasova, G.A. Kapasheva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: gauharkap@mail.ru)*

The socio-psychological study of the phenomenon of «religious fanaticism»

One of the central problems of modern society, which is associated with the manifestations of religious fanaticism, is considered in the article. The questionnaire, consisting of 15 questions related to the relationship of students to the manifestation of religious fanaticism was carried out. The results of research show that the relationship of the respondents to this phenomenon, regardless of religion, in general, adverse and negative. Majority of the subjects believe that the most effective way to deal with religious fanaticism is with the help of social and public institutions engaged in the study of the problem of religious fanaticism, and the main cause of manifestation of religious fanaticism is a psychological problem that exists in our society.

Key words: religion, fanaticism, religious fanaticism, the attitude to religious fanaticism, terrorism and manifestation of terrorism, religious terrorism, the attitude of believers to religious fanaticism, religious extremism.

One of the central issues in the international community is the phenomenon of terrorism. In recent years, global terrorism is considered in connection with the Islamization of East and West. This is due not only to the political or economic situation in Europe and the Middle East, but also to migration, which has recently swept the countries of Western Europe. Staying of refugees from the Middle East to Europe from conflict zones raises the question about the Islamization of many European countries, where historically been a different faith — namely, The Catholic, Protestant and the other forms of Christianity.

Modern people often enough faced with these manifestations not only in the media but also in social and entire state life. This is evidenced by terrorist acts passing in Western Europe and in the whole world. It is September 11th, when terrorists demolished two twin towers, located in New York, the terrorist attacks in Paris, riots in Germany and in other countries. Very often such events occur because of the attitude of people who are tolerant of manifestations of religious extremism and perhaps who even demonstrate sympathy, to this kind of action.

The problem of religious fanaticism and extremism, recently took an increasingly prominent place in the life of every human being. We know that religious fanaticism is blind following the conviction, excessive exalted attitude towards religion, rituals and the belief which is bordered on insanity. It is obvious that religious fanaticism should be seen as a manifestation of undeveloped human spirituality. But, apart from this, there is one more negative side of religious fanaticism — it is religious intolerance towards people of other faiths, war, bloodshed, offensive language and actions, humiliation of another faith which were fomented on the basis of this. This is evidenced by the destruction of mankind heritage sites, which exist for more than hundreds of years, and perhaps millennia by religious fans. Public executions of other people who are not committed to their religion, wherein for religious fans nothing is sacred, when they kill with particular cruelty the women, the elderly and the children. It should be noted that religious fanaticism has nothing in common with religion and the true faith. Rather, it is a distorted form of mental disorder, the neurotic character used by various institutions for their own purposes.

If we consider the history of world religions, we can see that all religions are the result of the resistance of people, society and the state. This can be seen in the origin of the Christian religion in ancient Jerusalem, when not only the power but also the people executed Jesus Christ, for the preaching of the new faith.

From the history of the wars of the world civilization, it is known that Islam originated in Arabia, by means of war, conquered other countries. Catholicism attempted to assert its domination by means of the Crusades to the East, by preaching the idea of salvation of the Holy Sepulcher. Protestants, colonizing the America, carried out extermination of Native Americans. Various religious currents are often organized massacres of those who are not in a hurry to look for salvation of souls from their leaders. And these wars took place in almost all over the world.

From this we can conclude that any religion at the beginning of its inception was conquering adepts in a quite complex and difficult way.

Therefore, many contemporary studies link the religious teachings with war and terrorism because a phenomenon of religious fanaticism is a common occurrence in our time, for example, the Islamic State (the IS). Today, modern Kazakhstan is a part of the international community in this global world, which is facing problems of radical Islam in many states. This is primarily connected to the fact that some members of the youth are fighting on the side of terrorism in the Islamic state. Therefore this problem is not only relevant in terms of the many sciences, but also including psychology. Before we consider the manifestation of religious fanaticism it is necessary to analyze the scientific sources about this phenomenon.

Religious fanaticism, according to the researchers, has Latin roots, ie, fanaticus means frantic, frenetic or differently is blind, carried to the extreme commitment to religious ideas, intolerance towards dissidents. For example, in studies of Ye.M. Kaljuzhnaja fanaticism «is ecstatic blind faith associated with intolerance and aggression towards the supporters of other faiths» [1, 2].

Other researchers describe fanaticism as «perverse commitment to his ideas and sharp attitude towards its negation» [3]. The most common quality inherent in religious fanaticism, is the value of their ideas and opposition to the ideas of others [4].

Religious fanaticism, from the point of view of psychology is «idées fixes», obsessive-compulsive disorder of the human psyche, obsession and visions, often accompanied by a life of religious fanatics, showed a deviation from the norm, in fact, being a psychopath.

Psychopathic organization of the nervous system often entails increased excitability, hysteria, temper. So, precisely religious fanatics have intolerance bordering on aggression, which — in small or severe, depending on the severity of psychopathy — is a weapon in the hands of the leader.

So, the problem of religious fanaticism is not a common expression in the form of a single scientific concept. Many researchers are studying only certain aspects of it, such as mental illness (neurosis) or a manifestation of the collective unconscious, etc. Consequently, there is a contradictory theory of understanding of the phenomenon of religious fanaticism and depending on it are carried out studies on this issue.

At this time, among the people there is a perception that a religious fanatic — a brutal terrorist, one who sows fear and terror, sweeping and killing everyone who gets in his way. This problem is very specific, since according to many researchers, religious fanaticism is expressed not only in intolerance and superstition, excesses of expression of religious feelings, zeal and ignorance [5, 6].

From the media, we know that young people, because of their unformed worldview or for other reasons frequently are affected by extremist groups. Many young people are recruited, lured by means of the Internet or in other places where you can usually meet young people. And educational institutions, where the majority of young men and women learn are the most attractive place for recruiters, for example, everyone knows the story with a student from MSU Varvara Karaulova.

Therefore, the purpose of studying our research was the attitude of believers and non-believers in the phenomenon of religious fanaticism.

Sample of the subjects: the total number of 50 people: 25 people are believers and nonbelievers 25 people. Age of subjects from 18 to 25 years. We chose the believers who subjectively perceive themselves as such. As the subjects were students of first, second and third year of the Karaganda State University named after Ye.A. Buketov.

This sample of the subjects based on the fact that we were interested in the students' attitudes to the phenomenon of religious fanaticism, in order to further preventive work.

To study the relationship of believers and non-believers to religious fanaticism, we conducted the author's questionnaire, which consisted of 15 questions. The questionnaire was drawn up in such a way that it envisaged as an open question, and gated. Respondents were provided an opportunity to unspecified response for each of the items of the questionnaire. For example, question 1 provides an «open» answer: «What do you think, what is «religious fanaticism?»». The following questions have included different areas of research on religious fanaticism. Open questionnaires were processed using content analysis, closed questions of the questionnaire were processed by means of frequency analysis, and then to identify the differences, we used the U-criteria of Mann-Whitney between the two samples of the subjects.

Results of the study.

To the first question «What do you think, what is «religious fanaticism?»», the following answers were received:

1. The deviation from the norm.
2. Incorrect interpretation of the religion.
3. Ardent subordination of religion.

4. Recognition of only their religion.

5. The blind faith

For the second question: «Have you ever experienced religious fanaticism?» «Yes, we faced» was chosen by 4 people (16%) of the believers, and 5 (20%) by nonbelievers; «Yes, constantly confronted» chose 2 people (8%) believers and 5 (20%) nonbelievers; «Not sure» chose 6 people (24%) of believers and 7 (28%) of nonbelievers; «No, did not face» chose 9 people (80%) of believers and 3 (12%) of nonbelievers; «I do not know» was chosen by 2 (8%) of the believers; «Other» was chosen by 2 people (8%) of believers and 5 (20%) of nonbelievers.

On the third question, «Where do you most often encounter the fanaticism?» Were the following answers — «among friends» chose 1 person (4%) of believers and 1 person (4%) of nonbelievers; «At the university» has chosen 1 person (4%) of nonbelievers; «Nowhere» was chosen by 10 people (40%) of believers and 6 (24%) of nonbelievers; «On the street» was chosen by 7 people (28%) of the believers, and 13 (52%) of nonbelievers; «Other» was chosen by 14 people (24%) of believers and 14 people (16%) of nonbelievers.

The results of the answers show that the believed subjects generally did not face with manifestations of religious fanaticism, while unbelieved subjects still see the manifestation of religious fanaticism on the streets.

On the fourth survey question, «What is your attitude towards the phenomenon of «religious fanaticism?», answer «Very negative» was chosen by 1 person (4%) of the believers and by 5 (12%) of the unbelievers; «Negative» was chosen by 12 people (48%) of the believers and 11 people (44%) of the unbelievers; «Indifferent» was chosen by 8 people (32%) of believers and 7 (28%) of the unbelievers; «Positive» was chosen by 1 person (4%) of believers; «Very positive» was chosen by 1 person (4%) of the believers; «Other» was chosen by 3 people (12%) of the believers and 3 (12%) of the unbelievers.

Thus, the results of the responses of the subjects shows that the majority of believers and non-believers refer to this phenomenon negatively.

On the fifth question in the questionnaire, «What kind of people do you feel about religious fanatics?» Answers as to the phenomenon of «ordinary believer» was chosen by 1 (4%) person who believes; «Covered person (hijab, skullcap etc.)» was chosen by 2 people (8%) of the believers, and 2 people (8%) of the unbelievers; «Believer belonging to the sect or religious group» was chosen by the 7 (28%) believing people, and 9 nonbelieving people (36%); «Deeply believing person, to comply with all regulations, makes everyone to think like him, dress him, etc.» selected 14 people (56%) of the believers and 14 people (56%) of the unbelievers; «Person with mental health problems» was chosen by 2 people (8%) of the believers and 4 people (16%) of the unbelievers; «Other» was chosen by 1 person (4%) of the believers.

These results show that the majority of the subjects chose the people belonging to religious fanatics, as a deeply believing person, who is abiding by all regulations, and forcing all to think like him, dress like him, etc.

For the sixth question, «How do you feel when you face with the religious fanaticism?» The following answers, «fear» was chosen by 1 person (4%) of the believers; «Indifference» was chosen by 13 people (52%) of the believers and 7 people (28%) of the unbelievers; «Anxiety» was chosen by 6 people (24%) of the believers, and 6 people (24%) of the unbelievers; «Sympathy» was chosen by 1 person (4%) of the believers; «Threat» was chosen by 1 person (4%) of the believers and 5 (20%) of the unbelievers; «Other» was chosen by 3 people (12%) of the believers and 7 (28%) of the unbelievers. Based on the results to this question, it is seen, that in both samples of the subjects, mostly prevails indifference.

On the seventh question, «Would you communicate with the person, if you noticed in his behavior manifestations of religious fanaticism?» The answers were as follows: «Yes, but more cautiously», was selected by 12 believing people (48%), and 6 unbelieving people (24 %); «No, I would stop communicating immediately» was chosen by 1 believer (4%) and 8 unbelievers (32%); «I do not know» was chosen by 8 people (32%) of believers and 6 (24%) of the unbelievers; «I would love to continue to communicate» — 1 person (4%) of the believers and 1 person (4%) of the unbelievers; «Yes, I do not see anything wrong with that» chose 2 people (8%) of the believers and 4 (16%) of the unbelievers; «Other» was chosen by 1 person (4%) of the believers.

The results of the responses indicate that the majority of believers of the subjects continued to communicate with people, but more cautiously, whereas the majority of non-believers of the subjects would stop communication immediately.

On the eighth question, «How does your family react when the media show the manifestations of religious fanaticism?», answers «Are horrified» selected 7 people (28%) of the believers and 7 (28%) of the unbelievers; «Are afraid, as we would have been influenced by them» selected 4 people (16%) of the believers,

and 1 person (4%) of the unbelievers; «Behave calmly» selected 7 believing people (28%) and 8 unbelieving people (32%); «Hard to tell» selected 4 people (16%) of the believers and 4 (16%) of the unbelievers; «Other» was chosen by 3 people (12%) of the believers and 5 (20%) of the unbelievers.

So, the largest number of the believing subjects chose two answers: no matter how you were influenced by, and behave calmly. In unbelievers most replies the answer about behaving calmly.

The ninth question, «How do you think, the religious fanaticism, it is something that the believer must strive to», answers «No» was selected by 22 people (88%) of the believers and 20 people (80%) of the unbelievers; «Yes» was chosen by 1 person (4%) of the believers and 1 person (4%) of the unbelievers; «Maybe, why not» selected 3 people (12%) of the unbelievers; «More yes than no» selected 1 person (4%) of the believers; «I do not know» was chosen by 1 person (4%) of the believers, and 1 person (4%) of the unbelievers.

Thus, mainly, a review of both of the subjects' samples were matched in this question, they believe that religious people should not strive to religious fanaticism.

In the tenth question, «In your opinion, who are often subjected to religious fanaticism», the following results were obtained: «The children of believers» chose 5 people (20%) from the believers, and 1 person (4%) from the unbelievers; «Teenagers because of the immaturity of the psyche» was chosen by 6 people (24%) of the believers, and 7 (28%) of the non-believers; «Young people» have chosen 7 believing people (28%), and 5 non-believing people (20%); «The female believers» chosen 1 person (4%) of the believers, and 5 (20%) of the non-believers; «The male believers» was chosen by 2 people who believe (8%); «Other» was chosen by 8 people (32%) of the believers and 9 people (36%) of the non-believers.

On the eleventh question, «Your attitude to the religious fanatics is more consistent with what?» The following answers were given: «This is good, religious people, seeking for perfection and harmony of the world» was chosen by 1 believing person (4%), and 1 non-believing person (4%); «This are religious people who need support and sympathy» chose 9 believing people (36%), and 5 non-believing people (20%); «it is those who disbelieve, posing as believers» chose 9 believing (36%), and 5 unbelieving people (20%); «This are very impulsive, aggressive people, causing fear and terror» was chosen by 2 believing (8%) and 6 unbelieving people (24%); «This are the terrorists» was selected by 2 unbelieving subjects (8%); «Other» was chosen by 4 believing (16%), and 8 unbelieving people (32%).

Opinions of believing people on the eleventh question divided as follows, namely half of the subjects selected that it is religious people who need support and sympathy, the other half of the subjects chose the following that it is unbelievers, posing as believers. In unbelievers' leads the response that it is very impulsive, aggressive people, causing fear and terror.

For the twelfth question «Do you need to fight religious fanaticism» answers «I think so» chose 9 of believing (36%), 7 of unbelieving subjects (28%); «No, I do not see the point in it», was chosen by 1 believing (4%), and 2 unbelieving subject (8%); «Yes, all manifestations of fanaticism» chose 9 believing (36%), and 6 unbelieving (24%) subjects; «difficult to answer» was chosen by 3 believing (12%), and 8 unbelieving subjects (32%); «They should be treated» was chosen by 1 believing (4%), and 3 unbelieving subjects (12%); «Other» was chosen by 1 believing (4%), and 2 unbelieving subjects (8%).

So we see that the responses of believing people were mainly chosen meanwhile. That it is needed to combat manifestations of terrorism and needed to combat any manifestations of religious fanaticism.

On the thirteenth question, «In your opinion, by what means and methods it is effectively to combat manifestations of religious fanaticism?», the answers were following: «via media» was chosen by 1 believing (4%), and 1 unbelieving person (4%); «With the help of social and public institutions engaged in the study of the problem of religious fanaticism» chose 10 believing (40%), and 15 unbelieving people (60%); «family» was chosen by 2 believing (8%), and 1 non-believing people (4%); «Official religious institutions (mosques, churches)», chose 9 believing (36%), and 8 non-believing people (32%); «Specialized military institutions» was chosen by 1 believing (4%), and 2 non-believing people (8%); «Other» was chosen by 2 believing (8%), and 3 non-believing people (12%).

The results of the given question shows that the subjects in both samples consider most effective to combat religious fanaticism with the help of social and public institutions engaged in the study of religious fanaticism problems.

On the fourteenth question, «In your opinion, what are the main causes of religious fanaticism», the answers were as follows: «Political» was selected by 2 people (8%) of the believers, and 2 people (8%) of the unbelievers; «Religious» — 7 people (28%) of the believers and 6 people (24%) of the unbelievers; «Psychological» — 14 people (56%) of the believers, and 12 people (48%) of the unbelievers; «Social» — 3 people

(12%) of believers, and 8 people (32%) of the unbelievers; «Economic» was chosen by 2 people (8%) of the unbelievers; «Other» was chosen by 1 person (4%) of the believers.

Thus, the results of the answer to this question show, according to most respondents, that the basis of religious fanaticism is psychological or social problem.

On the fifteenth question, «In your opinion, what impact does religious fanaticism carries to society?», the following answers: «A negative impact on society» was chosen by 7 believing (28%), and 9 non-believing people (36%); «A positive impact on society» was chosen by 1 believing people (4%); «Do not affect the society» was chosen by 1 unbelieving person (4%); «Distort public confidence in the believers» was chosen by 20 believing (80%), and 15 unbelieving people (60%); «Their work is admirable», was chosen by 3 unbelieving people (12%).

Thus, the majority of participants believe that religious fanatics distort public confidence in the believers.

We checked the reliability of the empirical data by using the Mann-Whitney's U-criteria, showing that the differences in the level of significance ($p \leq 0,05$) do not exist.

So, by the results the survey, we can make the following conclusions:

- In the majority of the subjects there is no clear notion of religious fanaticism and religious fanatics;
- Both believers and non-believers subjects, mostly have negative attitude to the phenomenon of «religious fanaticism»
 - A religious fanatic or a manifestation of religious fanaticism for the subjects is a deeply religious person who observes all the regulations, forcing all to think like him, dress like it, etc.;
 - Faithful subjects more loyal to religious fanatics, as they would continue to communicate with them, but those subjects who disbelieve would immediately stop communication with them;
 - Relatives of the believing subjects are ambivalent about the manifestation of religious fanaticism, are afraid, as if their children are not subjected to their influence, and the relatives of the other respondents refer to this phenomenon quite indifferent;
 - The subjects in both samples believe that religious fanaticism is not something that a believer should strive;
 - Believing subjects think that religious fanatics are people who need support and sympathy and it is those who disbelieve, posing as believers, whereas the unbelieving subjects believe that religious fanatics are terrorists;
 - The subjects in both groups think that the most effective way to deal with religious fanaticism is with the help of social and public institutions engaged in the study of the problem of religious fanaticism;
 - Subjects also believe that the main cause of manifestation of religious fanaticism is a psychological problem that exists in our society;
 - In the opinion of most of the subjects, religious fanaticism distorts the public confidence in the believers.

References

- 1 *Калюжная Н.А.* Фанатизм: личностные и групповые черты // *Философские науки*. — 2007. — № 9. — С. 66–81.
- 2 *Омельчук Р.К.* Фанатизм в свете онтологического подхода к вере: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01. — М., 2004. — 180 с.
- 3 *Чистяков Г.* Философские и психологические основы фанатизма. — [ЭР]. Режим доступа: tarig.com/ekklezia/chistyakov/esse/fanatizm(дата обращения:06.01.2016).
- 4 *Мурзаев А.* Психологический портрет личности лжерелигиозного фанатика. — [ЭР]. Режим доступа: xh----7sbxcmhррега3o (дата обращения:06.01.2016).
- 5 *Яхьяев М.Я.* Феномен религиозного фанатизма. — [ЭР]. Режим доступа: kds.eparhia.ru/bibliot/konfer/bogoslovie/valiev/ (дата обращения: 06.01.2016).
- 6 *Грановская Р.М.* Психология веры. — [ЭР]. Режим доступа: reshma.nov.ru/texts/andreev_fanatizm_psihich.htm (дата обращения:06.01.2016).

Г.Б. Капбасова, Г.А. Капашева

«Діни фанатизм» құбылысын элеуметтік-психологиялық зерттеу

Мақалада қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі — діни фанатизм көрінісі қарастырылған. Зерттеу тақырыбының өзектілігі, сыналушылардың таңдамасы негізделген. Діни фанатизмнің көрінісіне қатынасын анықтау мақсатында студенттік жастар арасында 15 сұрақтан тұратын сауалнама жүргізілген. Алынған нәтижелер барысында респонденттердің берілген құбылысқа олардың қай дінге сенетіндеріне қарамастан, жағымсыз екені анықталды. Көптеген сыналушылардың ойынша, қоғамдағы діни фанатизмнің көрінуінің басты себебі психологиялық мәселе екендігі және діни фанатизммен күресу діни фанатизмнің мәселелерін зерттейтін элеуметтік және қоғамдық институттар арқылы жүргізу тиімдірек екені анықталды.

Г.Б. Капбасова, Г.А. Капашева

Социально-психологическое изучение явления «религиозный фанатизм»

В статье рассмотрена одна из центральных проблем современного общества, которая связана с проявлениями религиозного фанатизма. Проведено анкетирование, состоящее из 15 вопросов, касающихся отношения студенческой молодежи к проявлению религиозного фанатизма. Полученные результаты исследования показывают, что отношение респондентов к данному явлению, вне зависимости от вероисповедания, в общем негативное и отрицательное. Большинство испытуемых, подчеркнuto авторами, считают, что эффективнее всего бороться с религиозным фанатизмом с помощью социальных и общественных институтов, занимающихся изучением проблемы религиозного фанатизма, и что главной причиной его проявления являются проблемы психологического характера, существующие в нашем обществе.

References

- 1 Kaljuzhnaja N.A. *Psychological sciences*, 2007, 9, p. 66–81.
- 2 Omelchuk R.K. *Fanatizm in the light of ontologic approach to belief*: dis. ... cand. of philosophy: 09.00.01, Moscow, 2004, 180 p.
- 3 Chistyakov G. *Philosophical and psychological bases of fanaticism*, [ER]. Access mode: tapirr.com/ekkleisia/chistyakov/esse/fanatizm.
- 4 Murzayev A. *Psychological portrait of the identity of the pseudo-religious fanatic*, [ER]. Access mode: xn----7sbxcmhppega3o (date of the address: 06.01.2016).
- 5 Yahyaev M.Ya. *Religionism phenomenon*, [ER]. Access mode: kds.eparhia.ru/bibliot/konfer/bogoslovie/valiev/ (date of the address 06.01.2016).
- 6 Granovskay R.M. *Psychology of belief*, [IR]. Access mode: reshma.nov.ru/texts/andreev_fanatizm_psihich.htm(date of the address 06.01.2016).

Ye.A. Lazareva, A.Sh. Nassirova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University
(E-mail: elena.lasareva@mail.ru)*

Research of the relationship between cognitive style «tolerance-intolerance to an unrealistic experience», motivation and self-regulation of learning and cognitive activity of students

In this article the relation of the cognitive style of «tolerance-intolerance to an unrealistic experience», motivation and self-regulation of cognitive activity of first-year students is considered. Relevance of research is proved. The understanding of motivation and self-control of educational cognitive activity, and also cognitive style in foreign and domestic psychology is presented. The general characteristic of the studied cognitive style is given. The role of cognitive style in educational cognitive activity of students is shown. The ratio of various levels of motivation, self-control and indicators of tolerance-intolerance of students to unreal experience is revealed.

Key words: educational and cognitive activity, motivation, self-regulation, cognitive style, tolerance-intolerance to an unrealistic experience.

In modern conditions when society gets a lot of increasing information it is not enough to use the old forms of education representing transfer of knowledge from a teacher to students. Today the advancing development of human resources lies on the basis of progressive development and competitiveness. In this regard transition to the active forms of education assuming scientific search, wide use of independent work of students is carried out. On the one hand, such organization of educational activity allows students to form not only basic subject knowledge and skills but also the ability to get knowledge independently, to interpret it critically and to use scientific information effectively. On the other hand, requirements to educational cognitive activity of students increase.

Educational activity occurs through cognitive activity. It is based on motivation and self-control of the personality, on specific features of the cognitive sphere and cognitive styles in particular.

Motivation — is the first component in the structure of teaching and learning activities. It carries out the inducing and regulating functions. Development of motivation influences the academic success of students. It is established that between students with high and low academic success there are practically no distinctions in the level of intellectual development. But students with high academic success have more advanced educational and professional motivation than students with low academic success. The first have clear and objective idea of their future profession, the positive attitude towards it, aware of the social importance of the chosen specialty and are satisfied with the made choice. In addition, the internal motivation prevails among the students with high academic success. It means that they aim at obtaining qualitative and strong knowledge, forming useful professional skills. The external motivation prevails among the students with low academic success. Also created positive educational motivation has the effective compensating outcome. And this is what provides success in mastering knowledge and abilities in low-skilled case. In its turn, the high level of skills can not compensate lack of motivation to learning and does not lead to considerable progress in study [1].

The system of self-regulation is the second reserve of mentality which is capable to increase efficiency of educational cognitive activity of students. If the motivational system activates and directs a person, self-regulation system regulates human activities on the way to achieving the goal. O.A. Konopkin points out that self-regulation is that universal process which penetrates all levels of the organization of educational activity of students. He considers self-regulation as a «system and organized process of internal mental activity of a person in initiation, construction, maintenance and management of different types and forms of any activity which is directly implementing achievement of the purposes accepted by the person» [2; 6].

Productive cognitive styles act as the third resource. Cognitive styles have a special status, as they provide the link between cognition and personality, implement mediating, system-forming function. Interest to studying them is connected with a possibility to increase the efficiency of educational cognitive activity as soon as the type of interaction of a student with an educational situation depends on his cognitive and psychological properties [3; 20].

Although the «cognitive» is translated as «informative», «informative style» and «cognitive style» are not synonymous in the conceptual framework of the domestic psychology. «Informative style» is a reflection of reality in the form of cognitive image (sensory, perceptual, mnemonic, mental). First of all it is a content of an informative image. «Cognitive style» describes mental mechanisms in the process of creating of an informative image. The main thing here is a process of creating an informative image. M.A. Holodnaya gives an often used modern definition: «cognitive style is an individual and peculiar way of processing of information which characterizes person's specific type of mind and distinctive features of his intellectual behavior» [4; 16].

Among the most studied cognitive styles it is possible to mention «tolerance — intolerance to unreal experience».

This cognitive style appears in uncertainty situations. It represents readiness to accept an information which does not correspond to the experience of a person or contradicts it [4; 71].

In foreign psychology tolerance to uncertainty in the broad sense is understood as ability of a person to accept conflict and tension which arise in situation of duality, to resist to discrepancy of information, to accept unknown, not to feel uncomfortable in case of uncertainty. In Russian-speaking psychology tolerance is understood as an integral personal characteristic. It includes psychological stability, the system of values, personal aims and various individual properties [5; 75].

The term «intolerance to uncertainty» is considered in two aspects. In the first case it refers to individual tendencies to perceive and interpret the existing situation or the environment as a threat or a source of discomfort. In the second case it designates the tendency to perceive and interpret the future as a source of discomfort.

E. Frenkel-Brunswick is one of the first who introduced construct of tolerance-intolerance to uncertainty. Her works showed that intolerance to uncertainty is a characteristic of the cognitive style of the person with authoritative (rigid) mind [6; 51].

The term «tolerance» is widely used in researches of thinking. In foreign psychology, there are special constructs — tolerance toward contradictions and tolerance of thinking. They connect with internal regulation of informative strategies.

In Soviet psychology intellectual strategies were investigated on the basis of activity approach. O.K. Tikhomirov's school shows the unity of secondary activity and dynamic aspect of removing uncertainty in mental activities of a person [7; 69].

S. Bochner's conceptual framework is of special interest. There the features of cognitive style are represented as primary characteristics of tolerance and intolerance, while the properties of a personality as secondary ones. Thus, tolerance and intolerance to uncertainty is characteristic of the cognitive style and a personality [6, 52].

Today number of researches establish that people with high tolerance assess the situation according to its actual characteristics not taking into consideration its «commonness», «expectancy». People with low tolerance resist informative experience if it contradicts their knowledge [4; 71].

In general a tolerant person is described as accepting the novelty and uncertainty of the situation, capable of productive work in these conditions. Intolerant person does not accept the novelty of the situation, in the broader sense — the diversity of the world. In this regard, such kind of person is under stress at a possibility of multiple interpretations of stimulus. Uncertain situations are understood as negative, which should be avoided. The possibility of uncertainty is interpreted as «dishonesty» or «abnormality». The conservatism, dogmatism, inflexibility, preference of predictability, clarity and regularity, rejection of variability and originality are appropriate to intolerant personality [5; 76].

Thus, cognitive styles are highly organized mechanism for the regulation of intellectual activity. Their effect is found in a wide range of situations, including training.

Educational activity of students is characterized by some uncertainty, that is, contains a variety of ways and means of setting goals, planning and organization of activity, its self-monitoring and self-evaluation. So, a student has to realize his own motivation and understand what motives are really acting. At lecture he has to decide which conditions are important and useful for him. While preparing to a practical training it is necessary to define what sources will be more appropriate, informative, he must be able to highlight the main thing in them. Uncertainty of this sort increases while writing control work and term papers, research projects. Also the student should plan the activity to meet the deadline appointed by the teacher. It means that the student has to consider his own individual characteristics, properly allocate his time, to build a rational sequence of actions, to be able to reconstruct the plan of work in case of changing the objective and subjective

circumstances. During midterm examination and summative assessment uncertainty appears in the form of tests where it is necessary to choose correct one from a number of answers. In these conditions tolerance to uncertainty as a readiness for changes, novelty, independence can play a positive role in improving the effectiveness of training activities.

With reference to the above mentioned, we have asked a question: «How does the educational motivation, self-control and cognitive style of «tolerance-intolerance to an unrealistic experience» correspond to each other?».

110 first-year students at the age of 18-19 years have taken part in our research. They are trained at faculties: philosophy and psychology, foreign languages, philology, biology and geography, chemistry.

As methodological tools we used:

1. Questionnaire «Motivation of high school education» by T.I. Ilyina [8].

It allows to identify the key motives of high school education:

- «educational attainment» (conation to knowledge acquisition, inquisitiveness);
- «mastering a profession» (conation to master professional knowledge and to create professionally important qualities);
- «obtain a diploma» (conation to acquire the diploma at formal assimilation of knowledge).

2. Questionnaire «The style of self-regulation of behavior» by V.I. Morosanova (1998) [9].

The method of diagnosing the level of development of self-adjustment of students (low, medium, high).

3. «The new questionnaire of tolerance-intolerance to uncertainty» by T.V. Kornilova [5] which diagnoses the cognitive style of «tolerance toward unreal experience». There are three scales in a questionnaire. They are the tolerance to uncertainty, intolerance to uncertainty and an interpersonal intolerance to uncertainty. For the needs of our research we used the first two scales.

At the first stage of the research with the help of the questionnaire «Motivation of high school education» by T.I. Ilyin we defined the leading motives of educating at high school of freshmen.

As a result, the sample has been divided into 3 groups. The first group included students who have a high level of motivation to the educational attainment, as well as to mastering a profession and to obtaining the diploma. The second group included students with average motivation to knowledge acquisition, to mastering a profession and high level to obtaining the diploma motivation. The first-year students who have made the third group are interested in obtaining a diploma, but have little interest in educational activity (Table 1).

Table 1

Intensity of training motivation in high school (%)

Group number	The level of knowledge acquisition motivation	The number of respondents	Arithmetical mean on scales		
			Educational attainment	Mastering a profession	Obtain a diploma
1	High	48,2	10,8	6,3	7,1
2	Intermediate	34,5	6,8	4,9	7,4
3	Low	17,3	3,4	4,7	7,4

The level of development of self-regulation of the first-year students was diagnosed with the technique «The style of self-regulation of behavior» by V.I. Morosanova. There are 50 percent of respondents with high level of self-regulation in the sample. The Intermediate level of self-regulation is observed at 43,6% of students, low level is peculiar to only 6,4% of freshmen.

The next step was studying the first-year students tolerance-intolerance by T.V. Kornilova's technique. High level of tolerance to unreal experience, to uncertainty (59,2%) is inherent in the greatest number of students. It reflects their acceptance of changes, readiness for novelty, preference of more complex challenges, aspiration to independence. The group of students following in number possesses intermediate level of tolerance (37,9%). The features described above are expressed at them in average degree. Least of all students show a low level of tolerance (2,9%). They rather prefer clarity, orderliness, do not accept uncertainty, always try to conform to the rules and principles, the variety of methods, they divide opinions into right and wrong.

In connection with motivation and self-regulation data they were distributed as follows (Table 2).

**Intensity of tolerance-intolerance to uncertainty among students
with different motivation and self-regulation (%)**

Tolerance level	The level of educational attainment motivation			The level of self-regulation		
	High	Intermediate	Low	High	Intermediate	Low
High	62	61,8	47,4	72	48,8	40
Intermediate	32	38,2	52,6	24	48,8	60
Low	6	-	-	4	2,4	-

The majority of persons with high level of tolerance are among the students with high and average motivation to educational activity (62 and 61,8 per cent respectively). In accordance with high and intermediate motivation groups, 32 and 38.2 per cent of first-year students have average level of tolerance. Six per cent of highly motivated students have a low tolerance (intolerant). The results in the group of students with low knowledge acquisition motivation are reverse. The largest number of examinees are with average tolerance (52,6%), and there slightly less high-tolerant students (47,4%) here.

In general, students with high and average motivation to educational activity have the high level of tolerance (arithmetical mean figures are equal to 62,02 and 62,26). The average group index of tolerance at low-motivated students is equal to 59,84 that corresponds to the average level of tolerance.

In the context of self-regulation the results are in the table (Table 2).

The number of students with high tolerance gradually decreases in groups with high, intermediate and low level of development of self-regulation (72, 48,8 and 40 per cent, respectively). However, the percentage of students with the average level of tolerance on the contrary, increases (24, 48,8, 60 per cent). The insignificant number of first-year students with high and average level of self-regulation are characterized as intolerant (4 and 2,4 per cent).

In general, the following tendencies are found. The high level of tolerance is characteristic of students with the created system of self-regulation (an arithmetical mean of 63,38). The average level of tolerance is peculiar for students with the average and low level of self-regulation (arithmetical mean figures 60,68 and 56,9).

Based on the results of the research we made the following inference:

1. 48,2 per cent of first-year students have high level of knowledge acquisition motivation, 34,5 per cent have the average level, 17,3% have low level. At the same time all students are actively focused on obtaining diploma.

2. Half of first-year students (50 per cent) have well-formed level of self-regulation, 43,6 per cent of students have the average level of self-regulation, the low level is inherent to only 6,4% of freshmen.

3. High level of tolerance to uncertainty is noted at 59,2% of students, the average level has been revealed at 37,9 per cent of students, low tolerance is inherent to only 2,9% of sample.

4. There is a tendency to the fact that high and intermediate level of knowledge acquisition motivation is accompanied with the high tolerance. Conversely, the low level of motivation in a greater degree corresponds to the average tolerance.

5. The tendency of interrelation of the well-formed self-regulation and high tolerance; the average level of self-regulation with high and average indicators of tolerance; equally unformed system of self-regulation with the average tolerance is found.

Thus the studied cognitive style, motivation and system of self-regulation of educational cognitive activity are in interaction, thereby providing activity and self-development of students as subjects of educational activity.

We think that studying of cognitive styles has prospects. Primarily it is due to correlation of the problems of cognitive styles with the objectives of secondary school and higher education. Educational reforms stimulate psychologists to approach the traditional problems of «how to learn» and «how to teach» with new criteria of efficiency of these processes. In particular, it is necessary to include individual ways of organization of processes of training and educational activity in number of the analyzed characteristics [10].

We believe that psychological researches in the field of cognitive styles, educational motivation and self-regulation will allow to find solution of the main problem of high school that is to teach students to study independently.

References

- 1 Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. — [ЭР]. Режим доступа: mexalib.com/view/18476 (дата обращения: 15.02.2016).
- 2 Конопкин О.А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) // Вопросы психологии. — 1995. — № 1. — С. 5–12.
- 3 Беловол Е.В. Когнитивные стили: функциональный подход // Вестн. РУДН: Сер. Психология и педагогика. — 2007. — № 3–4. — С. 20–30.
- 4 Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. — СПб.: Питер, 2004. — 384 с.
- 5 Корнилова Т.В. Новый опросник толерантности–интолерантности к неопределенности // Психологический журнал. — 2010. — Т. 31. — № 1. — С. 74–86.
- 6 Юртаева М.Н., Глуханюк Н.С. Психологические характеристики толерантности человека к неопределенности // Психологический журнал. — 2012. — Т. 33. — № 6. — С. 50–59.
- 7 Корнилова Т.В., Чигринова И.А. Стадии индивидуальной морали и принятие неопределенности в регуляции личностных выборов // Психологический журнал. — 2012. — Т. 33. — № 2. — С. 69–87.
- 8 Ильина Т.И. Изучение мотивации обучения в вузе // Практикум по возрастной психологии: учеб. пособие / Под ред. Л.А. Головей, Е.Ф. Рыбалко. — СПб.: Речь, 2010. — С. 491–493.
- 9 Моросанова В.И., Коноз Е.М. Стилевая саморегуляция поведения человека // Вопросы психологии. — 2000. — № 2. — С. 118–127.
- 10 Корнилова Т.В., Парамей Г.В. Подходы к изучению когнитивных стилей: двадцать лет спустя. — [ЭР]. Режим доступа: vorpsy.ru/issues/1989/896/896140.htm (дата обращения 15.02.2016).

Е.А. Лазарева, А.Ш. Насирова

**«Шынайы емес тәжірибеге қатысты толеранттылық–интолеранттылық»
когнитивті стиль, мотивация және студенттердің оқу-танымдық
іс-әрекетінің өзіндік реттелуі арасындағы өзара байланысты зерттеу**

Мақалада бірінші курс студенттерінің «шынайы емес тәжірибеге қатысты толеранттылық–интолеранттылық» когнитивті стилінің, мотивацияның және оқу-танымдық іс-әрекеттің өзіндік реттелуінің ара қатынасы туралы мәселе қарастырылды. Зерттеудің өзектілігі негізделді. Шетел мен отандық психологиядағы оқу-танымдық іс-әрекетінің өзіндік реттелуі және мотивация, сонымен қатар когнитивті стиль түсінігі ұсынылған. Зерттеліп жатқан когнитивті стильдің жалпы сипаттамасы берілген. Студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетіндегі ролі көрсетілген. Студенттердің мотивациясының, өзіндік реттелудің және шынайы емес тәжірибесіне қатысты толеранттылық–интолеранттылық көрсеткіштерінің түрлі деңгейлерінің арақатынасы анықталған.

Е.А. Лазарева, А.Ш. Насирова

**Исследование взаимосвязи между когнитивным стилем
«толерантность–интолерантность к нереалистическому опыту», мотивацией
и саморегуляцией учебно-познавательной деятельности студентов**

В статье рассмотрен вопрос соотношения когнитивного стиля «толерантность–интолерантность к нереалистическому опыту», мотивации и саморегуляции учебно-познавательной деятельности первокурсников. Обоснована актуальность исследования. Представлено понимание мотивации и саморегуляции учебно-познавательной деятельности, а также когнитивного стиля в зарубежной и отечественной психологии. Дана общая характеристика исследуемого когнитивного стиля. Показана его роль в учебно-познавательной деятельности студентов. Выявлено соотношение различных уровней мотивации, саморегуляции и показателей толерантности–интолерантности студентов к нереалистическому опыту.

References

- 1 Rean A.A., Bordovskaya N.V., Rozum S.I. *Psychology and pedagogy*, [ER]. Access mode: mexalib.com/view/18476 (date of address:15.02.2016).
- 2 Konopkin O.A. *Questions of psychology*, 1995, 1, p. 5–12.

- 3 Belovol E.V. *Vestnik RUDN: Ser. Psychology and pedagogy*, 2007, 3–4, p. 20–30.
- 4 Holodnaya M.A. *Cognitive styles. On the nature of the individual mind*, Saint Petersburg: Piter, 2004, 384 p.
- 5 Kornilova T.V. *Psychological journal*, 2010, 31, 1, p. 74–86.
- 6 Yurtaeva M.N., Gluhanyuk N.S. *Psychological journal*, 2012, 33, 6, p. 50–59.
- 7 Kornilova T.V., Chigrinova I.A. *Psychological journal*, 2012, 33, 2, p. 69–87.
- 8 Ilina T.I. *Workshop on developmental psychology: tutorial*, under edit. L.A. Golovey, E.F. Rybalko, Saint Petersburg: Rech, 2010, p. 491–493.
- 9 Morosanova V.I., Konoz E.M. *Questions of psychology*, 2000, 2, p. 118–127.
- 10 Kornilova T.V., Paramey G.V. *Approaches to the study of cognitive styles: twenty years later*, [ER]. Access mode: voppsy.ru/issues/1989/896/896140.htm (date of address: 15.02.2016).

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Ahmad Hamad, D.A.** — PhD, «Al-Azhar» International Islamic University of Egypt.
- Algozhina, A.R.** — Master of Psychology, senior lecturer of the Department of Psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Alzhanova, E.E.** — Candidate of historical science, associate professor of the Department of history, Kh.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.
- Asankanov, A.** — Doctor of history science, professor of the Yu.Balasaguni Kyrgyz National University, Bishkek.
- Aytbayev, O.** — Candidate of philosophy sciences, professor of the Department of Philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Bodeev, K.T.** — Master of history sciences, senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Dutta, M.** — PhD, Professor, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Dinasheva, L.S.** — Candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History, Kh.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.
- Dyusalinova, B.K.** — Lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Eshpanov, V.S.** — Doctor of history sciences, professor, Vice-President, Kazakh-Russian International University, Aktobe.
- Fetaliyeva, N.** — Master of philosophy, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Gorovoi, V.V.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Hamdan, H.I.A.** — PhD, Assistant professor of the Faculty of Theology, «Al-Azhar» International Islamic University of Egypt.
- Kairbekov, N.E.** — PhD student, Egypt University of Islamic Culture «Nur Mubarak», Almaty.
- Kapasheva, G.A.** — Master of psychology, senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Kapbasova, G.B.** — Candidate of psychological sciences, associate professor of the Department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Kassymzhanova, N.A.** — Master on humanitarian arts, lecturer of the Department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Kentbek, S.K.** — Candidate of history science, associate professor of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Kosherbayev, D.B.** — Candidate of political sciences, associate professor of the Department of political science and sociology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Lazareva, Ye.A.** — Master of social sciences, senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Mahmoud, A.** — Professor, head manager of department «Usul al-fiqh», Islamic law, «Al-Azhar» International Islamic University of Egypt.
- Manabaev, B.M.** — PhD student, Egypt University of Islamic Culture «Nur Mubarak», Almaty.

- Nassirova, A.Sh.** — Master of psychology, senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Satenova, G.U.** — Master of psychology, senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Shiffmakher, A.** — Master of law, lecturer of Albert-Ludwig University, Freiburg, Germany.
- Smagulov, N.B.** — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Solochshenko, P.P.** — Master of philosophy, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Somzhurek, B.Zh.** — Candidate of history sciences, associate professor of the Department of international relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
- Tashagyl, A.** — PhD, Yeditepe University, Stambul, Turkey.
- Temirbulatova, A.K.** — Master of the Humanities, senior teacher of the Department of Foreign philology and translation Studies, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Ulzhabayeva, A.G.** — Master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of foreign languages, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Yerzhan, K.S.** — PhD, head manager of religion studies department, Egypt University of Islamic Culture «Nur Mubarak», Almaty.
- Zhanenuly, A.** — Master student, Faculty of Islamic Studies, Egypt University of Islamic Culture «Nur Mubarak», Almaty.
- Zhanserikova, D.A.** — Candidate of psychological sciences, associate professor of the Department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Zhumanova, A.Z.** — PhD, senior lecturer of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University.
- Zhusupova, B.J.** — Master of philosophy, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University.